

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 51

*Регіональна історія та культура XVII–XX ст.:
сучасний погляд на проблеми та особи*

Ніжин – 2009

УДК 821. 161. 206+94/477/9"
ББК 83. 3/ 4 Укр. / 5+63. 3/ 4 Укр. / 52
Л 64

Збірник друкується за рішенням Вченої ради
Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя
Протокол №5 від 29.01.2009 р.

Постановою ВАК України збірник включено до переліку наукових видань,
публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт із філології
(Бюлетень ВАК України. – 1999. – №4. – С. 50) та історії (Бюлетень ВАК
України. – 2000. – №2. – С. 73).

Збірник засновано у 1990 р. проф. Самойленком Г.В.

Редакційна колегія:
відп. редактор і упорядник –
д. філол. н., проф. Г.В.Самойленко;

з філології:

д. філол. н., проф. Н.М.Арват; д. філол. н., проф. О.Г.Астаф'єв; д. філол. н.,
проф. Н.І.Бойко; д. філол. н., проф. З.В.Кирилюк; д. філол. н., проф. О.Г.Ковальчук;
д. філол. н., проф. П.В.Михед; д. філол. н., проф. А.Я.Мойсієнко;

з історії:

д. і. н., проф. М.К.Бойко; д. політ. н., проф. О.Д.Бойко; д. і. н., проф. А.О.Буравченков;
д. і. н., проф., член-кор. НАН України В.М.Даниленко; д. і. н., проф. В.О.Дятлов; к. і. н.,
доц. О.Г.Самойленко; к. і. н., доц. Є.М.Страшко; д. і. н., проф. Л.В.Таран; д. і. н.,
проф. Ю.І.Шаповал;

з мистецтвознавства:

д. мист., доц. Г.І.Веселовська; к. мист., доц. Л.О.Дорохіна; д. мист., проф. М.А.Дави-
дов; к. філос. н., доц. Л.Л.Матвеєва; д. мист., ст. н. співроб. О.С.Найден; д. мист.,
проф. В.І.Рожок; д. мист., проф. В.В.Рубан; д. мист., проф., член-кор. АМН України
Ю.О.Станішевський; д. мист., проф. С.В.Тишко; к. мист., доц. О.Е.Чекан.

Л 64 Література та культура Полісся. – Вип. 51: Регіональна історія та культура
XVII–XX ст.: сучасний погляд на проблеми та особи / Відп. ред. і упорядник
Г.В.Самойленко. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М.Гоголя, 2009. – 239 с.

ББК 83. 3/ 4 Укр. / 5+63. 3/ 4 Укр. / 52
© Видавництво НДУ ім. М.Гоголя, 2009
© Самойленко Г.В.

Троичность повести Н.В.Гоголя "Невский проспект"

Троичность как разновидность организации ряда однородных членов предложения (книги, тетради, блокнот), состоящая из трех компонентов, является широко употребительной как в устной, так и в письменной речи. Ей присуща семантическая близость компонентов, в пределах одного семантического поля. Данные структуры свободно складываются как в письменной, так и устной речи. В их среде формируются триады, отражающие типичные жизненные явления (*утром, днем и вечером; вчера, сегодня и завтра; поле, сад и огород и мн. подобные*). В принципе они подобны бинарным конструкциям с семантически близкими компонентами (*я и ты, да мы с тобой*), которые складываются в единство при сохранении прямого назначения.

В художественном тексте троичный ряд однородных членов предложения может быть окрашен художественно изобразительным колоритом, отражая авторскую мысль и приобретая особую выразительную функцию. В произведениях Н.В.Гоголя однородные ряды троичной структуры настолько частотны, что становится очевидной их особая функция в создании определенного образа. По нашим наблюдениям, троичность пронизывает тексты повестей Н.В.Гоголя "Тарас Бульба", "Старосветские помещики", она частотна в произведении "Мертвые души" [1].

Гоголевские триады имеют не только информативное, но и эмоциональное и стилистическое значение, ибо усиливают, подчеркивают определенную мысль, выполняя при этом и художественно-изобразительную функцию: "*Тонкий дождь сеялся на поля, луга, на широкий Днепр*" (Гоголь). Триада является средством, позволяющим усилить, подчеркнуть художественно-изобразительную сторону описания, повествования, рассуждения.

Троичный ряд однородных членов предложения в произведениях Н.В.Гоголя не просто одна из повествовательных форм изложения. Этот ряд используется с учетом выбора средства для обозначения определенных фактов на основе большей точности, выразительности, яркости в триедином комплексе и охвате наиболее выделяющихся признаков ("В

толпе мелькали берет, шляпа и платок"). Это намеренный прием в описании, повествовании и рассуждении. Кроме того, созданное триединство помогает достичь полноты в задуманном объеме. Авторский выбор подобного единства, а не многочисленности отражают и биномы (*я и ты*), и многочисленные ряды (типа *"Я, ты, он, она вместе целая семья"*), но останавливает внимание читателя именно обилие трехчленных рядов (*"мои заботы, болезни и воления"*). Этот авторский выбор отражает склонность к выражению информативной достаточности именно триадой.

Авторские триады частотны в разных текстовых ситуациях: в описании города, человека и др., в повествовании о действиях, в изложении мыслей героев и др. Это показывает, что троичность для Гоголя не только один из подходов в создании эпизода, но именно аналитический подход в создании любого образа (сравн.: если автор пишет: *"По проспекту шагали туфельки, башмаки и солдатские сапоги..."*, читатель видит за обувью людей определенного типа).

В тексте произведений Н.В.Гоголя употребляются различные по количеству компонентов ряды однородных членов предложения, но при всем этом троичный ряд выделяется своей яркостью, оригинальностью. Обращает внимание также их художественная и информативная достаточность в создании ситуаций.

Повесть "Невский проспект" начинается с описания того, кто заполняет проспект в разное время суток, кто и с какой целью выходит на проспект. В целом возникает картина, показывающая, что Невский проспект – это живая артерия Петербурга, играющая важную роль в судьбах жителей города. Явное преобладание именно тройственного выражения различных наблюдений отражает логико-психологическую особенность авторского мышления и обозначения того или иного семантико-синтаксического компонента речи (предложения). Этот прием мы рассматриваем именно как отражение авторского мировосприятия и логико-семантического построения текстового полотна. Подбор компонентов в триаду основывается на семантико-стилистическом принципе. Часто в одной триаде употребляются слова в переносном значении, выражающие лексико-семантическую окраску микротекста.

В одних случаях автор прямо называет лица, в других отмечает какой-либо признак (обувь, головной убор, предмет и т.д.), и в этом перечне, преимущественно троичном, отражается авторское отношение к лицам (теплое, ироническое, снисходительное или др.). Невский проспект для одних – цель, для других – средство, здесь и "охотники", и "продавцы", а также гуляющие, ищущие свою судьбу. Завязанные знакомства имеют

различные последствия, в том числе трагические. Название повести указывает на источник перемен в людских судьбах.

Троичность в структуре данного текста преобладает в начале повести, в перечне гуляющих, идущих по делам, охотников за легкой наживой и т.д.: *"...боже, сколько ног оставило на нем следы свои! И неуклюжий грязный сапог отставного солдата, и миниатюрный, легкий, как дым, башмачок молодой дамы..., и гремящая сабля исполненного надежд прапорщика... – все вымещает на нем силу или могущество слабости"* [2, с. 6]. В данном случае позиция субъекта действия (лица) заполняется троичной конструкцией из наименований предметов, за которыми подразумеваются разные люди. Такое выражение одной синтаксической позиции выигрывает своим семантическим объемом. В приведенном примере каждый компонент воплощает определенное лицо, причем с конкретными отличительными признаками, выделяющими его в каком-либо отношении (социальном, половом, а также по признаку "бедность–богатство" или др.).

За каждым из названных предметов (в данном случае) стоит не просто человек как таковой, а социальный тип. Этим автор акцентирует на том, что Невский проспект – общая улица Петербурга для всех жителей, кем бы кто ни был.

Вместе с тем Невский проспект равнодушен к своим пешеходам и проезжающим в каретах. Автор подчеркивает, что Невский проспект в утреннее время – средство, а во второй половине дня – цель; т.е. утром по нему идут на службу, по делам, а во второй половине дня – он место для прогулок, знакомств, свиданий. Это отражает определенное размежевание жителей "первой столицы России". Именно в этих перечнях много троичных конструкций: 1. *"...он постепенно наполняется лицами, имеющими свои занятия, свои заботы, свои досады"* (с. 6). 2. *"Русский мужик говорит о гривне или о семи грошах меди, старики и старухи размахивают руками или говорят сами с собой"* (с. 6). 3. *"Человек на Невском проспекте менее эгоист, нежели на Морской, Гороховой, Литейной, Мещанской и других улицах, где жадность и корысть, и надобность выражаются на идущих и летящих в каретах и на дрожжах"* (с. 5). 4. *"Тогда Невский проспект пуст: плотные содержатели магазинов и их комми еще спят или мылят свою благородную щеку и пьют кофей..."* (с. 6).

Нередко в описании ситуации представлены три компонента: 5. *"Какой-то неприятный беспорядок, который можно встретить только в беспечной комнате холостяка, царствовал во всем. Мебели, довольно*

хорошие, были покрыты пылью; паук застилал своею паутиною лепной карниз; сквозь непритворенную дверь другой комнаты блестел сапог со шпорой и краснела выпушка мундира... Боже, куда зашел он!" (с. 15). 6. "Гувернантки, бледные миссы и розовые славянки идут величаво позади своих легеньких вертялявых девчонок..." (с. 7). 7. "Но чем ближе к двум часам, тем уменьшается число гувернеров, педагогов и детей, они вытесняются нежными их родителями" (с. 7). 8. "Он даже не заметил, как вдруг возвысился перед ним четырехэтажный дом, все четыре этажа окон, светившихся огнем, глянули на него разом, и перилы у подъезда противопоставили ему железный толчок свой" (с. 14). 9. "...они вошли темными Казанскими воротами в Мещанскую улицу, улицу табачных мелочных лавок, немцев-ремесленников и чухонских нимф" (с. 30).

Троичность по средствам выражения нередко представлена в грамматической и семантической структуре предложения по-разному, что может выражаться в упоминании трех лиц, трех действий, трех объектов и т.д., но в жизни (бытии) это единая троица: 1. "Как вдруг дверь отворилась и вошел Шиллер с Германом и столяром Кунцом" (с. 36). Названные лица представляют собой трех субъектов как определенную группу. 2. "Он остановился, сделал ей ручкой и сказал: "Гут морген" (с. 36). 3. "Пирогов поступил на этот раз довольно осторожно, обошелся очень почтительно и, раскланявшись, показал всю красоту своего гибкого перетянутого стана" (с. 36).

В сложных предложениях триада выражается однородными предикативными единицами: 1. "Он лжет всякий раз, этот Невский проспект, но более всего тогда, когда ночь сгущенною массою ляжет на него и отделит белые и палевые стены домов, когда весь город превратится в гром и блеск, мириады карет валяются с мостов, фореиторы прыгают на лошадях, и когда сам демон зажигает лампы для того только, чтобы показать все в ненастоящем виде" (с. 39). 2. "Все это уверило его, что он зашел в тот отвратительный приют, где основал свое жилище жалкий разврат..., тот приют, где человек святотатственно подавил и посмеялся над всем чистым и святым, где женщина... обратилась в какое-то странное, двусмысленное существо..." (с. 16). 3. "Все обман, все ничто, все не то, что кажется" (с. 38).

Характеристика человека может быть дана путем перечня его качеств, способностей, склонностей, и нередко она строится на трех признаках: 1. "Они (ученые и воспитанные люди) любят потолковать о

литературе; хвалят Булгарина, Пушкина и Греча..." (с. 28). 2. "Они женятся на купеческой дочери, умеющей играть на фортепиано, с сотнею тысяч или около того наличными и кучею бородатой родни" (с. 29). 3. "Но поручик Пирогов имел множество талантов, собственно ему принадлежащих. Он превосходно декламировал стихи из "Дмитрия Донского" и "Горе от ума", имел особенное искусство пускать из трубки дым кольцами. Умел очень приятно рассказывать анекдоты о том, что пушка сама по себе, а единорог сам по себе" (с. 29). Троичность может проявляться не только в структуре предложения (в виде члена простого предложения или придаточной единицы сложного). Она может быть представлена в тексте по-разному при констатации фактов: 1. "Я восемь лет живу в Петербурге, у меня в Швабии мать моя и дядя мой в Нюрнберге" (с. 39). (Здесь представлены две троичных группы: "Я – мать – дядя" (родственники); Петербург – Швабия – Нюрнберг) (географические точки.) 2. "Там он с удовольствием провел вечер и так отличился в мазурке, что привел в восторг не только дам, но и кавалеров" (с. 38).

Триадой может быть представлено описание внешнего вида человека, его возрастной признак, занятие, состояние и многое другое: 1. "Я знаю, что ни один из бледных и чиновьевых ее жителей не променяет на все блага Невский проспект. Не только кто имеет 25 лет отроду, прекрасные усы и удивительно сшитый сюртук, но даже тот, у кого на подбородке выскакивают белые волосы и голова гладкая, как серебряное блюдо" (с. 5). 2. "Кажется, человек, встреченный на Невском проспекте, менее эгоист, чем на других улицах, где жадность, корысть и надобность выражаются на идущих и летящих в каретах и на дрожках" (с. 5). 3. "...плотные содержатели магазинов еще спят в своих голландских рубашках или мылят свою благородную щеку и пьют кофий" (с. 6).

Триады употребляются и в речи персонажей: 1. Гофман отвечал утвердительно: "Я не хочу носа! Режьте мой нос! Вот мой нос!" (с. 31).

Трехкратный повтор отражает нервное состояние говорящего и стремление убедить: "Ах, какая отличная работа!" – закричал поручик Пирогов, увидевши шпоры. – Господи, как это хорошо сделано. У нашего генерала нет таких шпор" (с. 32). В этой триаде выражен восторг.

Основное употребление триад – это описание, повествование и рассуждение (размышление).

В повествовании: 1. "Пирогов занимал ее вопросами, на которые она отвечала резко, отрывисто, с какими-то неясными звуками" (с. 30). 2. "Они вошли в комнату. Три женские фигуры в разных углах предста-

вились его глазами. *Одна* раскладывала карты; *другая* сидела за фортепьяно и играла двумя пальцами подобие старинного полонеза, *третья* сидела перед зеркалом, расчесывала гребнем свои длинные волосы" (с. 15). 3. "Он *заперся* в свою комнату и никого *не впускал* и ничего *не требовал*" (с. 27). 4. (Три вида гробов для покойников) "Я всегда чувствовал на душе досаду при виде *богатого катафалка* и *бархатного гроба*; но досада моя смешивается с грустью, когда я вижу, как ломовой извозчик тащит красный, *ничем не прикрытый гроб бедняка*" (с. 27). 5. "*Чайный столик, фортепиано, домашние танцы* – все это бывает нераздельно *со светлым эплетом, благовравной блондинкой и черным фраком брата*" (с. 28). 6. "Колени его *дрожали*, чувства и мысли *горели*, молния радости нестерпным острием *вонзилась в сердце*" (с. 14). 7. "Он взлетел на лестницу. Он *не чувствовал* никакой земной мысли. Он *не был разогрет* пламенем земной страсти. Нет. Он *был* в эту минуту *чист и непорочен*, как девственный юноша" (с. 14). 8. "*Не слыша, не видя, не внимая* он несся по легким следам прекрасных ножек" (с. 14). 9. "*Сердечное биение, непреодолимая сила и тревога всех чувств* стремил его вперед" (с. 14). 10. "Незнакомое существо, к которому так прильнули его *глаза, мысли и чувства*, вдруг поворотило голову и взглянуло на него" (с. 13).

В размышлении (рассуждении) персонажа: 1. "Наконец он предложил ей танцевать. Немка согласилась в одну минуту, потому что немки всегда охотницы до танцев. На этом Пирогов очень много основывал свою надежду: *во-первых*, это уже доставляло ей удовольствие, *во-вторых*, это могло показать его торжурю и ловкость, *в-третьих*, в танцах ближе всего можно сойтись, обнять..." (с. 36).

В авторском рассуждении: 1. "Не верьте Невскому проспекту. Я всегда закутываюсь покрепче плащом своим, когда иду по нему, и стараюсь вовсе не глядеть на встречающиеся предметы. Все *обман*, все *мечты*, все не то, чем кажется!" (с. 38). 2. "*Вы думаете*, что этот господин, который гуляет в отлично сшитом сюртуке, очень богат? *Ничуть не бывал*, он весь состоит из своего сюртука". "*Вы воображаете*, что эти два толстяка, остановившиеся перед строящейся церковью, судят об архитектуре ее? *Совсем нет*: они говорят о том, как странно сели две вороны одна против другой". "*Вы считаете*, что этот энтузиаст, размахивающий руками, говорит о том, как жена его бросила из окна шариком в незнакомого вовсе офицера? *Совсем нет*, он говорит о Лафайете" (с. 38–39). В данном случае триада представлена тремя вариантами размышления.

В авторском рассуждении также отражен принцип троичности. В первом рассуждении (1) представлено трехкомпонентное сложное предложение, выражающее оценку уличных встреч. Вторая троичная единица ("*Вы думаете, что...*" "*Вы воображаете, что...*" "*Вы считаете, что...*") представляет вопросо-ответный диалог. Строя так это рассуждение, автор создал троичную единицу текста. Как видно, триады свободно используются во всех речевых разновидностях: описании, повествовании, рассуждении.

В повести Гоголя "Невский проспект" преобладает словосочетательная форма троичности, она достаточно информативна. Гоголь широко использует в триадах все стилистические эмоционально окрашенные слои лексики, в том числе разговорную лексику.

Представленный материал показывает, что само явление языковой и речевой троичности, представляя собой прежде всего отражение в речи мыслительного акта, пронизывает все сферы общения, все речевые уровни. Это в свою очередь может быть объяснимо тем, что количество *три* наиболее употребительно в различных сферах жизни человека, что в свою очередь связано с логико-психологической стороной человеческого мышления.

Литература

1. См.: Арват Н.Н. Троичность как авторское своеобразие построения гоголевских текстов. Н.В.Гоголь "Старосветские помещики" // Мова и культура. – 2001. – Т. 4. – Вип. 3. – С. 9–12; Арват Н.Н. Ритм и троичность в идиостиле Гоголя // II Гоголевские чтения. Гоголь и мировая культура. – М., 2003. – С. 89–96; Арват Н.Н. Троичность в поэме Гоголя "Мертвые души" // VII Гоголівські читання: Збірник наукових праць. – Полтава, 2004. – С. 169–172.
2. Н.В.Гоголь. Невский проспект // Собр. сочинений: В 8 т. – М.: Правда, 1984. – Т. 3: Повести. – С. 5 и др. Далее цитируем по этому изданию.
3. О троичности в повести Гоголя "Вий" // Гоголезнавчі студії. – Ніжин, 2000. – Вип. 5. – С. 109–121.

О.В.Банзерук

Особливості творчої манери та мовностилістичні засоби пісенності в ліриці Віктора Забіли

Віктор Забіла, наш земляк із Борзнянщини – один із цілої когорти відомих випускників Ніжинської гімназії вищих наук князя О.Безбородька, сучасник Миколи Гоголя. Провчившись у ній лише три роки, так і не

закінчив науку через матеріальну скруту в родині. На превеликий жаль, його особа і творчість досі залишаються на другому плані, знаходяться ніби у затінку слави Миколи Гоголя, Леоніда Глібова, Євгена Гребінки, Олександра Афанасьєва-Чужбинського та інших видатних гімназистів початку XIX століття. Проте І.Франко вважав Забілу одним із "найздібніших і найталановитіших поетів" дошевченківського періоду [7, с. 428]. Безперечно, критик мав рацію, говорячи так.

Творчість поета припадає на 30-ті роки XIX ст., тобто часи поширення та впливу романтизму на українську літературу. Саме цей факт і визначив особливості авторської стилістики й поетики його творів. Спробуємо в тезах накреслити їх коло.

1. На відміну від інших своїх сучасників, які творили переважно в епічному жанрі, висвітлюючи соціальні проблеми (М.Костомаров, І.Срезневський, М.Шашкевич, Я.Головацький та ін.), В.Забіла писав лише ліричні тексти. "Поета не цікавлять політичні події, він замкнувся в сфері своїх суб'єктивних думок і почувань. У настроях і почуттях поета превалює кохання" [4, с. 31].

2. За недовге життя (58 років) поет залишив невелику спадщину – близько чотирьох десятків творів. Вірші майже не друкувалися, лише три з них з'явилися в літературному альманасі "Ластівка" у 1841 році. По смерті Забіли вийшла друком усього одна книжка – під символічної назвою "Співи крізь сльози" (Львів, 1906). Проте поезії поширювалися в списках серед простого люду, переходячи з рук у руки – від сусіда до сусіда, від знайомого до знайомого; стали улюбленими.

3. Особливої популярності серед народу набули твори, стилізовані під фольклор: "Два вже літа скоро пройде...", "От і празника діждались...", "Повз двір, де мила живе", "Ох, коли б хто знав, як тяжко..." та інші. На улюблені народні пісні перетворилися поезії "Не плач, дівчино" та "Човник". Вірші "Не щечечи, соловейку" і "Гуде вітер вельми в полі" видатний російський композитор М.Глінка поклав на музику і вдихнув у них нове життя – вони стали романсами. Завдяки йому твори нашого земляка залунали у великосвітських салонах Петербурга. Сам поет навчив співати цих пісень своїх хуторян – "і пішли вони відтоді у велике життя" [1, с. 15]. Крім того, В.Забіла, за свідченням сучасників, не розказував, а співав свої вірші, добираючи до них мелодії. Так від автора ці пісні переходили до інших виконавців.

Земляк і товариш поета, П.Куліш згадував, що В.Забіла пронизав "українські пісні взором звичайних жіночих та й козачих, і в інші з них улив стільки душі, що співались вони або читались у рукописі геть широко по

Україні між панамі, а деякі чував я й між простацтвом" [Цит за: 3, с. 426–427].

4. Більшість романтиків переймалися соціально-політичними проблемами свого часу, бачили свій ідеал у середньовіччі, протиставляли реальне й уявне; сприймали життя як боротьбу протилежностей; зображували гострі конфлікти героя з суспільством; протиставляли високе і низьке, вічне і скороминуще; примушували романтичного героя не тільки боротися за своє щастя, а й віддати життя за свободу і краще життя народу.

Творчість же В.Забіли, віднесена до особистісно-психологічного напрямку романтизму перших десятиліть ХІХ ст., розвивалася на народно-пісенній основі і була присвячена нерозділеному коханням, розлуці, тузі за коханою дівчиною, засватаною за іншого. Домінантною рисою його романтичної лірики є мотиви відчуження героя від усього світу, сирітство, нещаслива доля, самотність, утома від важкого життя й бідності. Самотній і зневірений романтичний герой шукає розради в любові. Проте неземне почуття розбивається вщерть, зіткнувшись із несправедливістю нерівного кохання [6, с. 192–193].

Сучасна поетові дійсність несміливим струменем "уливається" в окремі вірші "Маруся", "Сирота", "Будяк", "Зовсім світ перевернувся", хоча має дещо абстрактний і дидактично-моралізаторський характер.

5. Лейтмотиви розгубленості, невлаштованості й самостійності людини в цьому світі, повному контрастів, кривди, розчарувань і протиріч, В.Забіла, як й інші романтики: М.Петренко, О.Афанасьєв-Чужбинський, молодий Т.Шевченко, – виливає в специфічну форму художньої творчості – романс. Перевага особисто-інтимних мотивів, психологізоване відображення почуттів і думок, наспівна мелодика наближає його до народної ліричної пісні про кохання. Визначальними рисами романсу є сентименталізм у відтворенні почуттів, романтичний, здебільшого мінорний настрій; специфічний персоналізований пейзаж; ідеалізація об'єкта кохання; амплітуда настроїв – від журливої елегійної задуми до сплеску протилежних почуттів.

Романс на основі літературного тексту, як стверджують дослідники, відрізняється специфічною ритмомелодикою, стійкою тональністю, вишуканою гармонією, різноманітністю структурних форм, милозвучністю [5, с. 394–395].

6. Проте чи не найхарактернішою ознакою авторської стилістики В.Забіли була сама манера викладу ним думок – сповідальна, журливо-сльозлива, драматична, яка наближалася до фольклорної та нагадувала ліричний народний спів.

Як відомо, доміантною ознакою народних пісень є ліризм – "естетичне сприйняття дійсності, у процесі якого буття осмислюється кризь

призму людських переживань... Тут епічне (розповідне) начало відступає на другий план, майже (або й зовсім) відступає зображення дії, вчинків – уся увага зосереджена на відтворенні внутрішнього світу людини, психологічних станів, думок, бажань, надії, страждань і т.п. Тому епіцентром ліричної пісні є не сюжетність (подієвість, фабульність), а драматична, емоційна напруга, викликана якимсь епізодом, випадком із життя" [5, с. 322]. Цим "випадком із життя" було нещасливе кохання до старшої сестри майбутньої дружини П.Куліша, Любові Білозерської, яку до безтями обохнював молодий красень-гусар Віктор Забіла. Проте закоханим не судилося бути разом: батьки знайшли доньці вигідну партію – багатого сорокарічного панка, за якого вона пізніше і вийшла заміж, але також нещасливо. Про цю трагедію образно сказав І.Франко: "Це розбило відразу всі надії, зламало всю життєву енергію Забіли, зробило його духовним калікою на ціле життя. Вихований під жіночою опікою, без ширшої освіти, крім спеціальної гусарської, притім із вродженою чутливістю і м'якістю натури в злучі з панськими життєвими привичками він раптом опинився мов на льоду, безпомічний, без мети й енергії до дальшого життя" [7, с. 430]. Відтак зрозуміло, що особиста трагедія юнака була поштовхом до розвитку його творчості. Так і з'явилися його ліричні вірші, що нагадували народні пісні про кохання. У цих поезіях-піснях представлена вся школа почуттів, панівним з яких виступає нероздільне кохання, яке хвилює до глибини душі, тому вони є дуже драматичними, психологізованими.

Визначимо найяскравіші елементи драматизації дії у В.Забіли, які роблять його стилістику неповторною:

- побудова віршів у формі ліричного монолога з його різновидами: монологом-скаргою, монологом-докором, звинуваченням, каяттям, допитом, благанням;

- трансформація монолога в діалог, відкритої та прихованої форми;

- насичення ліричних монологів тяжкими переживаннями й трагічними роздумами, які перетворюють його на лірико-драматичний дискурс;

- наявність романтичної лексико-фразеологічної образності, традиційних крилатих висловів, авторських фразеологізмів;

- значний вплив поетики народних пісень про кохання [8, с. 178]. Засобами ж розкриття настроєвої гами й інтимної драми ліричного героя виступають мовностилістичні засоби, "здатні передавати витончені емоційні стани, впливати на людську уяву, збуджуючи в ній художньообразні асоціації і відповідні рефлексії" [2, с. 56]. Назвемо й охарактеризуємо головні з них.

1. Народнописанне мовлення активізує певні типи лексем, що увиразнюють ознаку найменування. Тому форма слова стає джерелом мовної експресії і перетворення на образ. Так, як яскраві, промовисті образи, символічні у своїй основі, сприймаються назви більшості поезій В.Забіли, такі як-от: "*Голуб*", "*Соловейко*", "*Пугач*", "*Будяк*", "*Човник*". Переростаючи межі вузького лексичного значення, ці одиниці набувають узагальнено-абстрактної семантики. Роль символів відіграють звичайні, знайомі і рідні для більшості мовців номінації навколишньої дійсності – предметів, явищ, які, проте, викликають певні чіткі асоціації. Так, *соловейко* – постійний супутник закоханих, *калина* – символ української дівчини, *сокіл* – атрибут козака, *пугач* – пересторога про небезпеку, *вітер* – ознака змін тощо. А винесені в заголовок, надають поезіям Забіли особливого смислу, значно глибшого, що стає зрозумілим читачеві лише з контексту цілого дискурсу чи всієї творчості. "Двоєдина сутність народнопоетичного словесного образу – його конкретна природа і узагальнене, символічне значення – проявляється в багатьох моментах організації лексичної системи народної мови" [2, с. 50].

2. В.Забіла використовує специфічні слова, характерні для фольклорних жанрів, т.зв. народнопоетичні лексеми. Це назви, пов'язані з пейзажем: *буйний вітер*, *лихая година*, *темна ніченька*, *чорна хмара*, *чисте поле*, *вода глибокая* тощо. Завдяки цій предметно-конкретній лексиці відтворюється реальний український пейзаж, який у поетаромантика виступає тлом подій, здебільшого драматичних, таких, що мають для ліричного героя важливе значення. Пейзажні замальовки налаштовують читача на вияв і сприйняття психоемоційного стану, тобто вводять у внутрішній світ персонажа.

3. Широко представлені в поезіях В.Забіли й одиниці з семантикою почуттів, психологічного стану ліричного героя та інших персонажів: *серденько*, *голубка*, *Марусенька*; *милесенький*, *гарнесенько*; *бідний*, *безталанний*, *сердешний*, *нещасний*, *бідолашний*, *бідолаха*, *моторний*, *добрий* тощо. Причому впадає в око явна полярність таких стилістично маркованих лексем. З одного боку, образи кращих, улюблених героїв (матері, дітей, козака, коханої дівчини; робочого коня) реалізуються через засоби лексичної і словотвірної стилістики – добром слів із позитивною семантикою, зменшено-пестливих і здрібнілих. З іншого боку, негативні образи (чорт, писар, суддя, будяк) викликають несхвальне, обурливе ставлення автора і читачів, яке міститься у лексемах зі збільшено-згрубілими значеннями. Приміром: "Я вам заспіваю Про гарну *дівчиноньку*, Якую я знаю: *Русявая*, *круглолиця*, *Очиці чорненькі*, *Моторная*, як на диво, *Ротичок маленький*"; "Правда, *конику*, ти кажеш, літа все забрали"; "Жив

собі десь *чоловічок*, Він Остапом звався" – "Остап після розказував, Який був *чортяка: Кострубатий*, із рогами, Чорний, як *собака*. Зуби, як клики свинячі, Всі вверху стриміли..., Морда *гідка, прелогана*. І кінські роги"; "Оті *вражі крючкотворці* усе лихо роблять". Таким чином, семантична структура загальноновживаних цих та подібних слів значно вужча, оскільки словникові одиниці позбавлені стилістичних конотацій і слугують лише для номінації реалій. Ці ж самі лексеми в мовленні, наближеному до народної пісні, набувають виразної яскравої емоційності й оцінності.

4. Характерною ознакою народнопісенного словника є вживання великої кількості лексем-демінітивів із суфіксами яскравої емоційності й експресивності. Утворені від загальнонародних слів, позбавлені будь-яких додаткових відтінків, у контексті поезій В.Забіли вони набувають конотації прихильності, ласкавості, дружелюбності чи інтимності: *дівчинонька, козаченько, соловейко, гніздечко, весельце, човник, пісенька, губоньки, рученьки, ніженьки, близенько, тихесенько*, інші.

Демінутиви є типовою прикметою народнопісенних формул-звертань до дівчини, хлопця, матері, батька, а також до явищ природи і предметів, які оточували людину і від яких вона хотіла бачити тільки добре й ніжне ставлення: "Не щибечи, *соловейку*, Під вікном *близенько*; Не щибечи, *малюсенький*, На зорі *раненько*"; "І ти, любая *Хотинко*, – Мати їй сказала..."; "Як поїсте – ізнов, *дітки, Колоски* збирайте".

Як бачимо, лексеми з суфіксами здрібнілості й пестливості надають народнопісенного характеру поезіям, сприяють створенню специфічної (фольклорної) ритмомелодики, інтимізують творчість В.Забіли.

5. У ліричних поезіях нашого земляка, як і в народних піснях, образність посилюється завдяки нанизуванню однокоренових слів, які виступають стрижнями поетичної фрази: *серце-серденько, козак-козаченько, близько-близенько, раз-разик, чоловік-чоловічок; рано-раненько-ранесенько, дівка-дівчина-дівчинонька, рот-ротичок-ротик, брови-бровки-брівоньки* тощо. Наприклад: "Так і б'ється в грудях *серце...*" – "Аж замре *серденько*"; "Котру люблю *дівчиноньку*, Тієї не бачу. Довго чутки вже не маю про милу *дівчину*", "Тее ж сонце знов засвітить, Тее ж ізнов гріє, Тая ж *дівка*, тая сама – Більш не молодіє".

Стилістична роль таких рядів однокоренових одиниць полягає у відтворенні почуттів, емоцій у порядку їх наростання, підсилення, нагнітання.

6. У якості засобу експресивного словотвору в поезіях В.Забіли виступають іменники переважно жіночого роду із суфіксами збірності й одиничності (-ин-, -цтв-, -ств-, -н-(я)): *сиротина, дитина, чужбина, година, скотина, лакоминка, диковина, дубинка, свитина*. Прикметно, що -ин- тут виступає зі значенням одиничності – виокремлення персонажа, підкре-

слення його самотності й нещасливої долі ("Без худоби *сиротині* тяжко в світі жити", "Плаче інколи, сердешна, як мала *дитина*"), так і на позначення збірності понять, предметів ("*...скотина* не обломить, То й ростиме вище"; "Потім як почали кусать і *оводня*, і мухи дуже...") Отже, ми маємо підтвердження реалізації багатих можливостей загальноновживаного слова і стилістичних відтінків у художньому контексті.

7. Поетичне мовлення В.Забіли, стилізоване під народну пісню, характеризується наявністю численних дієслів, віддієслівних іменників, дієприкметників, дієприслівників. За їх допомогою виражається динамічність, насиченість подіями, зміна настроїв персонажів і на їх фоні – рух у навколишній природі: "Як *затьохкаєш*, як *свиснеш*, неначе *заграєш*, Так і *б'ється* в грудях серце, Душу *роздираєш*"; "*Гуде* вітер вельми в полі, *Реве*, ліс *ламає*; *Плаче* козак молоденький, Долю *проклинає*"; "...Козак *нудиться*, сердешний, Що *робить* не *знає*". Як слушно зауважує дослідниця, на цій динамічній ознаці зосереджується і логіко-емоційний, і ритміко-інтонаційний наголос пісенної строфи [2, с. 64].

Таким чином, проаналізувавши окремі мовностилістичні прийоми народної пісенності у творчості В.Забіли, ми довели їх генетичну спорідненість із фольклорними. Переконалися в тому, що це не якісь спеціальні, а загальноновживані одиниці лексичного, морфологічного і словотвірного рівнів, які в художньому дискурсі набувають необхідних для вираження авторських думок конотацій, створюють народнопісенну ритмомелодику і стилізують авторське мовлення під фольклор.

Література

1. Деркач Б. В річищі народної поезії // П.Гулак-Артемівський, Л.Боровиківський, В.Забіла, М.Петренко. Вибране. – К., 1980. – С. 5–20.
2. Єрмоленко С.Я. Фольклор і літературна мова. – К., 1987.
3. Історія української літератури та літературно-критичної думки першої половини ХІХ століття: Підручник / За ред. О.А.Галича. – К., 2006.
4. Кирилюк Є.П. Невідома збірка творів Віктора Забіли // Кирилюк В.П. Слово, віддане народові. – К., 1972. – С. 27–36.
5. Лановик М., Лановик З. Українська усна народна творчість: Підручник. – К., 2005.
6. Моціяка О.М. Становлення нової української літератури. – Ніжин, 2007. – С. 190–199.
7. Франко І. До біографії та характеристики В.Забіли // Твори: В 20 т. – К., 1955. – Т. ХVІІ: Літературно-критичні статті.
8. Чугуй О.П. Драматичні елементи в ліриці В.Забіли // Література та культура Полісся. – Вип. 1. – Ніжин, 1990. – С. 177–178.

С.В.Щербина

Розміщення ремісничих цехів на території Чернігово-Сіверщини у XVII–XVIII ст.

Значне піднесення міст Лівобережної України у XVII–XVIII ст. зумовило інтенсивний розвиток ремесла та поглиблення його спеціалізації. На підставі даних Переписних книг 1666 р. В.Романовський зробив припущення, що ремісники й торговці становили у Батурині – 45%, Козельці – 29%, Ніжині – 37,5%, Нових Млинах – 40%, Острі – 65%, Стародубі – 60% населення [1]. До цього списку міст можна внести й Чернігів, у якому 1666 р. переписувачі зафіксували 314 міщанські двори, у тому числі 69 ремісничих [2]. У них мешкали 10 пиріжечників, 6 калачників, 9 кравців, 14 шевців, 4 чоботарі, 13 кушнірів, 15 різників, 2 золотарі, 5 бондарів, 2 котлярів, 2 ткачів, 1 столяр, 1 токар, 1 колесник, 3 шкірники, 1 кожум'яка, 1 коновал, 1 гончар. Водночас серед ремісників не згадано музик і ковалів, хоча їх існування підтверджено іншими документами.

Ремісничі об'єднання у Чернігові з'явилися у першій половині XVII ст. Поява та оформлення ремісничих цехів були безпосередньо пов'язані з наданням Чернігову магдебурзького права. М.Білозерський, досліджуючи дану проблематику, зазначив, що "цехи в Чернигове (и вообще в Юго-Западной Руси, подчиненной Польше) существуют со времени учреждения магистратов, вообще введения польско-немецкого правления, а в Чернигове вероятно с начала XVII века (1618 года), то есть с того времени, когда он был возвращен Россией Польше, а еще вернее, со времен учреждения в Чернигове магистрата (от 1623–1625)" [3]. У королівському привілеї 1623 р. зазначалося, що міський уряд відтепер мав право санкціонувати створення цехових організацій: "и всякие другие порядки бы, цехи, також всякие уряду городовому черниговскому постановлять и учреждать, и для подтврждения до нас посылать позволяем" [4]. Одним з перших 30 листопада 1627 р. у місті був створений перепечайський цех, члени якого за дозволом чернігівського вїята Яна Куновського могли обрати з-поміж себе цехмістра [5].

У 80-х роках XVIII ст. у Чернігові, за даними О.Шафонського, існувало 7 цехів: шевський, або "сапожный", який налічував 46 майстрів, 32 підмайстрів та 28 учнів; кравецький, що об'єднував кушнірів, шапошників, до якого входило 30 майстрів, 4 підмайстри та 20 учнів; перепечайський, або хлібників, – 56 майстрів; котлярський, "конвисарский, или оловяничный" – 8 майстрів, 13 підмайстрів та 20 учнів; м'ясницький – 16 майстрів, 8 підмайстрів та 5 учнів; гончарний – 9 майстрів та 3 підмайстри; ткацький – 6 майстрів, 4 підмайстри та 1 учень. Крім того, у місті були ремісники, які працювали самостійно: 2 слюсарі, 5 музикантів, 2 палітурники, 2 сріблильники, 2 іконописці, 1 бляхар. Усього у Чернігові налічувалося 185 ремісників [6].

У 1666 р. ремісниче населення Ніжина було зосереджене у 184 дворах. Найбільшу кількість становили чоботарі (47 дворів), скорняки та м'ясники (по 13 дворів), калачники (11 дворів), ткачі та гончарі (по 8 дворів). Чисельність ремісників інших спеціальностей була незначною, про що свідчить невелика кількість дворів (від 1 до 6 дворів кожної професії) [7].

За Рум'янцевським описом Лівобережної України 1765–1769 рр. у Ніжині працювало 480 ремісників 40 спеціальностей. Так, виробництвом харчів і напоїв займалися хлібники, калачники, бубликарі, м'ясники, крупники, крохмальними, броварники, винокури; одягу і взуття – кушніри, кравці, шевці, чоботарі, шапкари; шкір і тканин – шаповали, римарі, вибійники, сідлярі, фарбувальники, лінники; металевих і дерев'яних виробів – ковалі, золотарі, срібники, слюсарі, бондарі, стельмахи, теслярі, конвісари, сницарі. Окрім того, у місті працювали гончарі, цеглярі, склярі, іконописці, малярі, гребінники, музиканти, цирюльники, фельдшери, фурмани та візники [8].

Слід зазначити, що у Ніжині у 1766 р. на 480 ремісників припадало 207 робітників і служок, платня яких залежала від фаху, участі у роботі та від того, де вони харчувалися і як вдягалися. Наприклад, робітник К.Зленко наймався до стельмаха П.Пучки за 10 крб. (на власному забезпеченні) [9].

Ніжинські ремісники у 80-х роках XVIII ст. об'єднувалися у 8 цехів: чоботарський; кравецький, до якого входили кушнірі; різницький; ковальський, що об'єднував котельників і слюсарів; калачницький; ткацький; гончарський; музичський. Також у Ніжині працювали і позацехові ремісники, як-от каменярі, цирюльники, рибалки та інші спеціалісти. Загалом у місті нараховувалося 657 "мастеровых" [10].

У XVII–XVIII ст. продукція ніжинських цехів відзначалася високою якістю, художнім смаком. Ніжин був провідним осередком золотарства на Лівобережній Україні [11].

За даними перепису 1666 р., у Стародубі ремеслом займалося близько 38% населення [12]. Поширеними були наступні професії шевців і кравців (99 дворів), м'ясників та пірижечників (по 29 дворів), олійників (17 дворів), винокурів (16 дворів), солодовників (7 дворів), тютюнників (6 дворів), пивоварів, сальників, ситників, круп'яників, хлібників – по 2 двори [13].

У 1781 р. у Стародубі налічувалося 10 цехів: калачницький, який об'єднував 85 ремісників; різницький, до якого входило 19 чоловік; олійницький – 22 ремісники; кравецький з кушнірським – 36 ремісників; шевський – 91 ремісник; ткацький – 13 ремісників; шаповальський – 31 ремісник; ковальський із котлярським – 16 ремісників; музичський – 7 ремісників; гончарський – 24 ремісника. Загалом вони об'єднували 344 майстри [14]. З цехів, мало поширених в інших містах, слід назвати олійницький.

Значним ремісничим центром були Прилуки, в яких у 1666 р. ремісники мешкали у 120 дворах. Найбільш поширеними в місті були такі спеціальності: чоботарство (37 дворів), кравецтво (49 дворів), ковальство (17 дворів). Загалом ремісниче населення на той час становило 36% від загальної чисельності мешканців (найвищий показник у порівнянні з іншими містами Лівобережної України) [15]. Наприкінці XVIII ст. у місті існувало 6 цехів – шевський, ткацький, ковальський, різницький та калачницький, котрі об'єднували 70 майстрів [16].

Батурин у середині XVII ст. був великим торгівельним і ремісничим центром Лівобережної України. Так, за даними перепису 1666 р., у місті було 58 дворів ремісників. Характерною рисою було поєднання занять ремеслом із сільськогосподарською діяльністю. Найбільш поширеними були чоботарство (19 дворів) та ковальство (10 дворів) [17]. У XVIII ст. у місті існували шевський (38 дворів), кравецький (28 дворів), калачницький (11 дворів), ткацький (12 дворів), різницький (9 дворів) цехи. Крім того, до позацехових ремісників належали ковалі (15 дворів), музики (6 дворів), гончарі (5 дворів), теслі (5 дворів) [18].

За переписом 1666 р., у Борзні мешкали 63 ремісники, серед яких були різники, перепечаї, чоботарі, ковалі, колесники, дьогтярі та інші спеціалісти [19]. У місті здавна існували 5 цехів: ткацький, кравецький, шевський, ковальський, м'ясницький. Вони об'єднували 143 майстри: м'ясників – 15, ткачів – 24, кравців – 30, чоботарів – 54 та ковалів – 20 чоловік [20].

У Мені 1666 р. 23% населення склали ремісники й торговці. Найбільш поширеними ремісничими спеціальностями були ковальство, кравецтво, чоботарство, гончарство та ін. [21]. У XVIII ст. менські цехи

об'єднували 130 чоловік [22], зокрема, шевський – 30, кравецький – 40, ковальський – 10, шаповальський – 10, ткацький – 30, різницький – 10 ремісників. Поза цехами працювали 37 майстрів [23].

У Переписній книзі Любеча 1666 р. згадуються три ремісничі двори, які сплачували "денежных податей двадцать шесть алтин, четыре деньги" [24]. Надалі кількість ремісників зростала. Так, у середині XVIII ст. у місті працювали 39 гончарів, 23 чоботарі, 22 ткачі, 15 кравців [25].

Документи Остерської ратуші згадують про кравецький цех, цех-містрами якого у 1660-х рр. були А.Коровицький і С.Дякун [26]. За переписом 1666 р. у місті було 138 ремісників [27]. У другій половині XVIII ст. в Острі нараховувалося 180 дворів, мешканці яких займалися виключно ремеслом [28]. Найбільш поширеними були такі ремісничі спеціальності: кравці, чоботарі, бондарі, ковалі, гончарі, столярі, котлярі та склярі, "так, что жители от других мест таковых ремесленников не заимствуют" [29].

У 1666 р. у Сосниці у 75 дворах мешкали ремісники, які сплачували податок у розмірі полтини з двору [30]. У місті натоді діяли кравецький, шевський, ковальський, ткацький, шаповальський, різницький і гончарний цехи [31].

1663 р. ніжинський полковник В.Золотаренко дозволив організувати у Березні калачницький цех, а у 1670 р. чернігівський полковник І.Лисенко затвердив статут ткацького цеху [32]. У 80-х рр. XVIII ст. місцеві ремісники об'єднувались у 8 цехів – кравецький, кушнірський, шевський, різницький, ковальський, ткацький, калачницький і цех кравецький молодецький. За даними О.Шафонського, у Березні були представлені такі ремісничі спеціальності: годинникар, срібляр, столярі, малярі, гончарі, римарі, шапошники, кушніри, котлярі, олійники, цирульники, бондарі, коновали, колісники, музиканти, хлібники та інші фахівці [33].

У Городні наприкінці XVIII ст. було лише 2 цехи – чоботарський і м'ясницький, "котрые по недостатку своему ни цехового дома, ни цеховых знамен не имеют". Серед партачів були малярі, столярі, кравці, хлібники, цирульники, колісники, кожум'яки, ковалі, бондарі, гончарі, ткачі та інші спеціалісти [34].

У Ромнах наприкінці XVIII ст. існували 6 цехів, а саме ковальський, м'ясницький, калачницький, кравецький, чоботарський, ткацький, до яких входило близько 100 чоловік. У 80-х рр. XVIII ст. у місті працювали поза-цехові майстри таких спеціальностей: "4 малярі, 2 цирульники, 3 теліжника, 4 плотники, 5 столярів, 6 обручників, 7 оконників, 8 шаповалів" [35].

Цехові об'єднання у Глухові виникають у другій половині XVII ст. Так, візницький цех був заснований у 1664 р., калачницький – у 1666 р. На початку 80-х рр. XVIII ст. у Глухові існували кравецький, шевський, ковальський, різницький і перепечайський цехи, які об'єднували 151 ремісника [36]. Майстри, котрі входили до цехів, "имеют лучшее продовольствие от своих работ, производимых ими из покупаемых тут же надобных материалов и вещей" [37].

Достатньо високим рівнем розвитку ремісничого виробництва у другій половині XVIII ст. вирізнявся Новгород-Сіверський. Тут нараховувалося понад 400 ремісників різних спеціальностей, серед яких були 4 котлярі, 1 слюсар, 74 кравці, 195 шевців, 78 шаповалів, 15 ковалів, 15 ткачів, 15 м'ясників, 15 гончарів [38].

У містечку Погар у 80-х рр. XVIII ст. на 608 дворів припадало 60 шевців, 21 чинбар, 55 кравців, 10 котлярів, 6 слюсарів, 12 ковалів, 19 ткачів та 6 шаповалів [39].

В Ічні у XVIII ст. серед ремісників переважали шевці, ткачі, кравці, ковалі та столярі [40]. У 1780 р. ремісниче населення міста складало 78 дворів. Значне місце серед ремісників займали гончарі та майстри, що виготовляли кахлі. Про широкий розвиток іконописного ремесла свідчить той факт, що Ічня була центром учнівства, де можна було здобути відповідний вишкіл [41].

Наприкінці XVIII ст. у Бобровиці значна кількість населення займалася ремеслом. Найбільш поширеними спеціальностями були гончарство, кравецтво, теслярство, чоботарство та обробка шкір [42].

Про існування у Козельці у середині XVII ст. цехового об'єднання свідчить універсал І.Мазепи, який надав пільги кравецькому і різницькому цехам. Згідно з переписом, у 1766 р. у Козельці ремеслом займалися 349 чоловік [43]. Наприкінці XVIII ст. у місті широкого розповсюдження набули такі ремісничі професії: кравці – 58 майстрів, чоботарі – 81, ткачі – 42, котлярі – 2, столярі – 2, теслярі – 11, ковалі – 26, м'ясники – 8 та інші "мелочныя художества" [44]. Високого рівня в місті досягло ткацтво, "коим и превосходятся другие ремесленников, ибо серпанки и скатерти самыя лучшыя здесь делаются" [45].

Наприкінці XVIII ст. у Конотопі працювали 300 кравців, 363 чоботарі, 30 ковалів, 2 котельники, 143 ткачі, 23 гончарі, 7 іконописців та 17 майстрів, пов'язаних з обробкою вовни [46].

Про високий рівень розвитку ремесла у 70–80-х рр. XVIII ст. у Коропі свідчить наявність 25 кравців, 10 шапкарів, 20 овчинників, 30 м'ясників, 40 ткачів, 6 римарів, 20 теслів, 15 гончарів, 16 ковалів, 22 колісників, 55 чо-

ботарів [47]. Місто особливо славалося майстрами з обробки шкір та гончарями.

У XVII–XVIII ст. ремесло розвивалося не лише у великих містах Лівобережної України, а й у невеличких селах. Насамперед це було пов'язано з природними ресурсами та місцевими традиціями. Так, у селі Синявка, крім чоботарського цеху, працювали позацехові ремісники – 10 кравців, 2 ковалі, 7 ткачів. Усі вони займалися ремеслом у вільний від землеробства час [48].

У багатьох містах і містечках ремісники паралельно займалися сільським господарством. Так, у Мглині, де досить високого розвитку набули ткацьке, шевське, кравецьке й ковальське ремесла, місцеві мешканці займалися вирощуванням льону й конопель, які використовували для вироблення олії та прядива [49]. Мешканці Седнева, за О.Шафонським, "хліборобством і скотарством мало вправляються, а більше займаються обробкою шевських шкір" [50].

Отже, у другій половині XVII–XVIII ст. містам і містечкам Чернігово-Сіверщини був притаманний достатньо високий рівень розвитку ремесла, про що свідчить значна кількість ремісничих спеціальностей і поширення цехового устрою.

Література

1. Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К., 1986. – С. 97.
2. Переписна книга Чернігова 1666 р. / Підготовка до друку, передмова та примітки О.Коваленка, С.Мельника і В.Сапона // Сіверянський літопис. – 1997. – №3. – С. 167–181.
3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ), ф. 204, спр. 38, арк. 17.
4. Доманова Г. Ремісничі цехи ранньомодерного Чернігова // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. – Чернігів, 2007. – С. 513.
5. ІР НБУВ, ф. II, спр. 22907, арк. 4.
6. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малья России, из частей коей оно наместничество составлено. – К., 1851. – С. 293–303.
7. История городов и сел УССР: Чернігівська область. – К., 1983. – С. 445.
8. Кулаковський В.М. Ремесло і цехова система в містах і містечках Лівобережної України XVII ст. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – К., 1980. – Вип. 14. – С. 53–54.
9. Там само. – С. 59.

10. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание... – С. 476–483.
11. Потапчук Н. Малий бізнес епохи Гетьманщини // 100 тисяч. – К., 2004. – Вип. 50. – С. 6–7.
12. Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. – К., 1970. – С. 124–125.
13. Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України... – С. 101.
14. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). – К., 1931. – С. 38.
15. История городов и сел УССР: Чернігівська область... – С. 569.
16. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание... – С. 517–519.
17. История городов и сел УССР: Чернігівська область... – С. 164.
18. Ситий І. Батурин доби Івана Мазепи // Сіверянський літопис. – 2000. – №3. – С. 40–41.
19. История городов и сел УССР: Чернігівська область... – С. 218.
20. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К., 1893. – Т. 2. – С. 143.
21. История городов и сел УССР: Чернігівська область... – С. 417.
22. Савченко О. Економічний розвиток Новгород-Сіверського намісництва // Сіверянський літопис. – 2000. – №6. – С. 68.
23. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781)... – С. 320.
24. Переписна книга Любеча та його округи / Підготовка до друку О.Б.Коваленка, В.М.Сапона // Сіверянський літопис. – 1997. – №2. – С. 191.
25. История городов и сел УССР: Чернігівська область... – С. 590.
26. Пиріг П.В. Нариси соціально-економічної історії Чернігівщини в другій половині XVII ст. – К., 1998. – С. 31.
27. История городов и сел УССР: Чернігівська область... – С. 334.
28. Швидько А.К. Значение воссоединения Украины с Россией для экономического развития городов Левобережной Украины. – Днепропетровск, – 1985. – С. 64.
29. Географічні описи Києва та Київського намісництва 1775–1786 рр. // Описи Київського намісництва 70–80-х років XVII ст. – К., 1989. – С. 53.
30. История городов и сел УССР: Чернігівська область... – С. 632.
31. Пиріг П.В. Нариси соціально-економічної історії Чернігівщини... – С. 31.
32. Кулаковський В.М. Ремесло і цехова система в містах і містечках Лівобережної України... – С. 57.
33. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание... – С. 383–386.
34. Там само. – С. 344–345.
35. Там само. – С. 573–575.

36. Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – К., 1958. – С. 46.
37. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781)... – С. 440.
38. Савченко О. Економічний розвиток Новгород-Сіверського намісництва... – С. 68.
39. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781)... – С. 107.
40. Містечко Ічня // Сіверянський літопис. – 1997. – №6. – С. 35–36.
41. История городов и сел УССР: Чернігівська область... – С. 288.
42. Там само. – С. 185.
43. Там само. – С. 323.
44. Топографічний опис Малоросійської губернії 1798–1800 років // Описи Лівобережної України к. XVII–XVIII ст. – К., 1997. – С. 38.
45. Географічні описи Києва та Київського намісництва 1775–1786 рр.... – С. 57.
46. Топографічний опис Малоросійської губернії 1798–1800 років... – С. 102.
47. Там само. – С. 103.
48. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781)... – С. 334.
49. Пиріг П.В. Нариси соціально-економічної історії Чернігівщини... – С. 30.
50. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание... – С. 318.

В.М.Пилипенко

Українська шляхта про оборону південно-східного кордону на початку XVII ст. (до Хотинської війни)

Діяльність воєводських сеймиків як складової частини системи польського парламентаризму вже давно привернула увагу дослідників. Щоправда, в більшості це польські історики. Так, побачили світ студії Богуслава Дубаша, Анни Сухені-Грабовської, Софії Травіцької, Марти Хатальської, Магдалени Уйми, Анни Філіпчак-Коцур, Єжи Тернеса та інших [1], присвячені історії сеймиків окремих земель, їх структурі, основним напрямках роботи. З-поміж українських дослідників можна виділити останні роботи Олексія Вінниченка та Петра Кулаковського [2].

Широкі хронологічні рамки перерахованих досліджень дають можливість історикам вийти за межі проблем сейму чи сеймику якогось одного конкретно взятого року і поглянути на генеральні зацікавлення шляхти певного регіону протягом тривалого проміжку часу, з'ясувати, що цікавило шляхетський загал конкретного воєводства та чим відрізнялися її погляди

на зовнішню та внутрішню політику держави від поглядів шляхти сусідніх воєводств.

Оснoву джерельної бази розвідки складають актові документи сеймиків українських воєводств (посольські інструкції) та листування вищих урядників Речі Посполитої (гетьмана, сенаторів, каштелянів та воєвод). Завдання даної розвідки – "розглянути у систематизованому вигляді погляди шляхти" [3] українських воєводств на питання, пов'язані з безпекою південно-східних кордонів. Таку можливість дають посольські інструкції, що видавалися воєводськими сеймиками шляхетським послам на вальні сейми.

Після приєднання до складу Корони Польської 1569 року українська (волинська, київська, брацлавська) отримала можливість реально впливати на політичний курс об'єднаної польсько-литовської держави через участь у системі сеймиків і сеймів. Вальні сейми стали тією трибуною, звідки шляхта інкорпорованих земель могла заявити про свої проблеми та сподіватися на їх вирішення. Природно, що займаючи прикордонні території, шляхта українських земель чи не найактивніше переймалася проблемами організації надійної системи оборони південно-східного кордону Речі Посполитої. Увійшовши до складу Корони українська шляхта сподівалася допомоги від своїх "нових братів" з етнічно польських земель та особисто від короля. За інкорпоративним привілеєм українська шляхта у випадку небезпеки повинна була без скликання посполитого рушення увійти до складу військ під командуванням гетьмана. Таке підпорядкування шляхти гетьману викликало протест у волинської шляхти, але король відповів, що коронна шляхта (а волинська шляхта тепер могла так називатися) не звикла чекати скликання посполитого рушення, а сама збройно захищає свою землю від небезпеки [4].

Після закінчення козацько-селянських війн кінця XVI ст. Річ Посполита, і в першу чергу українська шляхта, могла більше часу приділити нагальній для неї проблемі оборони. Відразу по "наливайківщині" руська шляхта в інструкції вішенського сеймику від 20 січня 1597 року наголошувала на важливості оборони для держави. В той час король Сигізмунд III активно пропагував приєднання Речі Посполитої до Священної Ліги для спільної боротьби європейських держав проти османської агресії. Відповідну пропозицію король відіслав у легаціях на повітові перед сеймові сеймики. Шляхта руського воєводства відповіла королю, що слід уважно радитися про можливість приєднання до Ліги християнських держав, але не слід відкидати і можливості укладення мирного договору з Османською імперією. Загалом сейму слід потурбуватися про оборону

держави в цілому. Для цього, на думку шляхти, потрібно, перш за все, посилити обороноздатність Кракова; вирішити "домашні" проблеми у війську: знайти спосіб реальної протидії жовнірській сваволі (шляхта пам'ятала, як дорого їй обійшлася конфедерація неоплачених жовнірів [5]), втихомирити рештки козацького війська, змусити старост українських земель, аби вони у випадках небезпеки ставали до гетьманського війська. Щоб уникнути проникнення шпигунів на територію Речі Посполитої, шляхта пропонувала заборонити православним громадам самостійно відсилати послів до патріарха у Константинополь [6]. Шляхетські послы від галицького сеймику мали схожі пропозиції до сейму і короля, але на відміну від руської шляхти, галичани обійшли мовчанкою королівську пропозицію союзу зі Священною імперією у межах Ліги. Проте просили "розробити ґрунтовну оборону" від небезпечних сусідів і наказували своїм послам радитися з іншими про можливість укладення миру. В інструкції містилося прохання до короля про допомогу у ремонті галицького замку та оборонних споруд міста, щоб підготувати його до можливих атак. Нагадування послів про королівську повинність згідно *pacta conventa* відбудовувати прикордонні замки вилилося на сеймі у дискусію, в ході якої королю запропонували збудувати за свій кошт п'ять фортець або ж відремонтувати вже існуючі. Про п'ять фортець, які повинен побудувати король, говорили і на наступних сеймах [7].

Загалом, за спостереженням Яна Жонци, підіймати на сеймі питання безпеки південного кордону мали повноваження шляхетські послы не лише від прикордонних воєводств, але проаналізувавши тексти посольських інструкцій, польський дослідник доходить висновку, що решта коронної шляхти мала перейматися проблемою кордону і вимагала вирішити, в основному, суто місцеві проблеми [8].

На сеймі наступного року ситуація з невирішеністю прикордонних питань повторилась. У половині посольських інструкцій на сейм зазначалося, що слід негайно зайнятись обороною кордону, і майже всі сеймики радили королю виплатити данину татарам. Незважаючи на таку зацікавленість проблемами оборони, на те, що послы руського воєводства намагалися привернути увагу до небезпечного кордону, відмовляючись платити податки, бо їх території грабують татари, сейм так і не прийняв жодного конкретного рішення з цих питань [9].

З початком XVII ст. кількість татарських нападів, а значить, і збитків від них, значно зменшилась. Історики пов'язують це з тим, що Річ Посполита і Османська імперія змогли знайти спільну мову у питаннях Дунайських князівств і султан почав стримувати хана. Дослідники фіксують значно

менше повідомлень про татарські рейди на українські землі у судових книгах прикордонних повітів, у офіційному листуванні місцевих урядників. За спостереженнями М.Горн, у період з 1600 до 1605 року немає однозначних тверджень про татарські напади [10]. Але відсутність достовірних даних про татарські напади не дає нам можливості стверджувати однозначно, що таких не було. У будь-якому разі, 1600 року галицька шляхта на сеймику ухвалила податки на оборону і просила, аби вони були витрачені саме на оборону кордону [11].

Активність шляхти у питанні безпеки зростає, починаючи від 1606 року. 7 липня 1606 року шляхетське коло Львова запропонувало на наступному сеймі прийняти новий податок на оборону і разом стати проти ворога Святого Хреста. А за три тижні у люді руського воєводства послам наказано радитися з королем та представниками інших воєводств про забезпечення Речі Посполитої [12]. З початком рокошу Зебжидовського українська шляхта, розуміючи, що у короля з'явилися більш нагальні справи, все більше переймається обороною кордонів власних воєводств. За спостереженнями Кароля Мазура, в цей час київська і волинська шляхта найчастіше звертається до короля з проханням навести лад у війську та забезпечити прикордонні території від татарських набігів. Прибувши під Сандомир до табору рокошан, київська і волинська шляхта уклала власні артикули, в яких, перш за все, звернули увагу на необхідність відновлення системи оборони південно-східних кресів, а вже потім висунули свої егзорбітаційні вимоги [13].

Сейм 1607 року, на думку української шляхти, мав би приділити увагу питанням оборони. У інструкціях повітових сеймиків послам на сейм часто натрапляємо на такі накази. Так, у люді галицького сеймику та інструкції послам повторюються пункти про призначення нового податку для порятунку вітчизни як від рокошан, так і від зовнішнього ворога [14], а послі вішенського сеймику звертали увагу, що на час внутрішніх негараздів у державі ворота для зовнішнього ворога залишаються відкритими, і просили короля відправити військо на оборону Руського воєводства [15]. Звертала увагу на часті напади татар на українські землі і волинська шляхта у власній інструкції сеймовим послам [16]. Українські послі часто отримували наказ від шляхти радитися на сеймах із представниками інших воєводств про організацію оборони держави, особливо їх цікавила думка шляхти "верхніх" (górných) воєводств. Цікаво, що за часів Сигізмунда III такі пункти посольських інструкцій були звичайним явищем, а в часи Владислава IV, за спостереженням Кароля Мазура, їх не було взагалі [17]. Побоювання української шляхти щодо незахищеності перед новими

нападами не виявилися марними: під кінець 1607 року татарські чамбули, незважаючи на мирний договір між Річчю Посполитою та Османською імперією, напали на львівський повіт.

З початком Московської кампанії Сигізмунда III основна увага шляхти була прикута саме до подій у Московії: велика кількість шляхти з українських земель була безпосереднім учасником "Димитриад", до польського війська подалась і значна кількість українських козаків, бо в очах короля, султана і хана були основним каталізатором польсько-турецького конфлікту. Як наслідок, кількість татарських рейдів у 1608–1610 роках значно зменшилась і проблема оборони південно-східного кордону не стояла так гостро. Ситуація почала стрімко погіршуватися, починаючи з 1612 року, коли потік козаків з Московії повернувся додому. Козаки відновили свої напади на Крим, а татари не втрачали жодної нагоди напасти у відповідь. Оборона кордону знову вийшла на перший план з-поміж проблем місцевої шляхти. Про наслідки татарської нападів можна судити з того, що і руська, і галицька шляхта 1613 року просила короля звільнити їх від податків у зв'язку з розореннями від татар. Волинська шляхта навіть направила до короля спеціальне посольство, яке мало пояснити монарху масштаби збитків. Одним з послів був відомий у майбутньому парламентар, багаторазовий учасник вальних сеймів – Лаврин Древінський [18]. Руська шляхта пропонувала скликати посполите рушення для захисту кордону [19]. Більш докладно про можливі заходи оборони руська шляхта виклала в інструкції від 19 січня 1615 року. У відповідь на королівські легації, в яких монарх звернув увагу на незахищеність кордону, шляхта просила короля захистити їх від небезпеки і для цього пропонувала радитися з іншими воєводствами про дієву оборону кордону; привести до порядку козаків, як вважала шляхта, провокаторів татарських нападів; самим татарам обов'язково заплатити упоминки; відремонтувати кам'янецький замок та особливо просили, щоб були відремонтовані прикордонні фортеці, що стоять на татарських шляхах [20]. Про посилення безпеки львівського замку короля особисто просив гетьман Станіслав Жулкевський у листі від травня 1614 року [21]. Решта шляхти Речі Посполитої, на відміну від шляхти українських земель, на сеймиках 1615 року майже не звернула уваги на королівські легації, в яких Сигізмунд III закликав зайнятися обороною держави від зовнішньої загрози. Легації розпочинались і закінчувались закликом посилити безпеку кордонів, але сеймики проігнорували їх. Так, литовська шляхта заявила, що король лише хоче замаскувати прагнення зібрати гроші на продовження московської війни, а найкращою обороною для Речі Посполитої

буде навести лад усередині держави [22]. Коронна шляхта, незважаючи на активну прокоролівську агітацію канцлера Фелікса Криського, теж не підтримала короля.

Скликаючи наступного року сеймики, король знову акцентував увагу на проблемах оборони, він бажав, аби сеймики розробили дієвий план захисту Речі Посполитої [23]. І цього разу шляхта прислухалася до побажань короля: передсеймові сеймики 1616 року звернули значно більше уваги на проблеми оборони, ніж сеймики попереднього року, можливо, тому, що в пам'яті був свіжий напад орди. Загалом, план заходів, що пропонували повітові сеймики, був наступний: щоб захистити кордон, слід розмістити на Україні жовнірів; на допомогу їм віддати реєстрове козацтво; в майбутньому – осадити українні замки. Щоб запобігти новим нападам, слід відіслати татарам упоминки, а до Консантинополя відправити посла. Особливою активністю вирізнялася шляхта українських воєводств [24]. Незахищеність південно-східного кордону держави до певної міри була одним з факторів, що підштовхував шляхту прикордонних воєводств Речі Посполитої, і не лише українських, а й етнічно польських (особливо Мало-польських та частково Червоної Русі) до створення повітових військових формувань. Саме для оборони від можливих татарських нападів було здійснено "затягнення" повітових жовнірів у 1613–1619 роках. У 1610-х роках українська шляхта робила "ставку" на коронне військо, натомість мало-польська та хелмська шляхта продовжувала пропагувати створення повітового війська, про що й писали в інструкціях на сейм. Але під тиском короля та найвищих урядників "бунтівні" сеймики були змушені передати вже зібрані на повітові війська гроші підскарбію і перепідпорядкувати частково набрані війська гетьману [25].

Після підписання у вересні 1617 року Бушевської угоди між Річчю Посполитою та Османською імперією напруга у стосунках Варшави і Константинополя тимчасово спала, але українська шляхта не переставала просити короля про допомогу в обороні власних земель від татар. Так, київська шляхта перше, що просила у короля через власних послів на сейм, – вирішити проблему татарської і турецької небезпеки. Для цього, на їх думку, потрібно скликати посполите рушення на чолі із королем, укласти мирний договір з султаном, заплатити татарам упоминки. Просили шляхтичі також знищити козаків як головних винуватців і провокаторів татарських нападів на українські землі. Шляхта радила королю не вести війну на два фронти (з Московським царством та проти татар) і укласти мир з однією зі сторін [26]. 2 січня 1618 року руська шляхта з трибуни вішенського сеймику просила допомоги, а 17 серпня сяноцька шляхта

повторила прохання. Шляхтичі жалілися, що "змушені втікати зі своєї землі, щоб урятуватися від наступаючих поган". Також посла мали звернути увагу короля і гетьмана на незадовільний стан сяноцького замку, який "повинен захищати у боротьбі від татар і має лише сімох людей" [27]. Гетьман же черговий раз у всіх негараздах Речі Посполитої зробив винними запорожців. На його думку, саме вони провокують війну із Османською імперією [28]. Надія на мирне співіснування двох сусідів остаточно зникла після поразки військ гетьмана Жулкевського від татар під Орином у вересні 1618 року.

У кінці другого десятиліття XVII ст. в середовищі шляхти, не лише української, панувало тривожне передчуття небезпеки, війни, що наближається. Посилювало це передчуття часті універсали гетьмана, в яких він закликав бути готовим до небезпеки, поразки кварцяних військ від татар та нерегульованість відносин з козаками. Не дивно, що заклики шляхти до короля захистити їх від татарсько-турецької небезпеки, навести лад на кордоні були постійним лейтмотивом посольських інструкцій на сейм. З іншого боку, українська шляхта хоч і була найактивнішою в обговоренні ситуації на південно-східному кордоні, не пропонувала нічого креативного. Шляхетські пропозиції зводилися до постійного повторення одних і тих же пунктів: стаціонування кварцяних військ на кордоні, ремонт старих і побудова нових замків, своєчасна виплата платні кварцяним військам і упоминок татарам та контроль за діяльністю запорожців. Але одного повторення цих пропозицій, навіть багаторазового, було не досить, щоб зробити південно-східний кордон безпечним.

Безпека південно-східного кордону була комплексною проблемою, і щоб захистити кордон від татарських нападів, слід було вирішити кілька пов'язаних з цим питань. По-перше, привести до покори козацтво, яке багато в чому провокувало кримського хана до організації нападів на українські землі. Для цього слід було виробити однозначну політику щодо козаків, які на той час уже перетворилися на окрему соціальну страту, адже політика подвійних стандартів, якою послуговувалася Річ Посполита у козацькому питанні, не принесла бажаних результатів. По-друге, для ефективного захисту потрібно мати певну кількість жовнірів, а їх завжди не вистачало. Призначення податків на кварцяне військо та їх використання було в об'єктиві уваги не лише місцевої української шляхти, цим постійно цікавилася шляхта всього королівства. Так, 1606 року прошовицький сеймик хотів знати, чому гроші, призначені для оборони південного кордону, були витрачені на жовнірів у Інфлянтах, те ж цікавило і волинську шляхту [29]. Українська шляхта неодноразово жалілася на використання кварти не за призначенням [30]. Але, незважаючи на постійний інтерес до цієї

проблеми, Річ Посполита часто залишалася беззахисною перед обличчям зовнішньої загрози. Ще одним питанням, яке слід було вирішити для ефективного захисту, був стан прикордонних замків, на неналежний стан яких постійно нарікали шляхетські послы, міщани і сам гетьман.

На нашу думку, невирішеність проблем південного кордону протягом перших десятиліть XVII ст. частково можна пояснити принципово іншою спрямованістю зовнішньої політики Сигізмунда III. Першого з польських Ваз більше цікавило здобуття "діничного" шведського престолу та поширення польських впливів на Московське царство. На відміну від Сигізмунда III, його син і наступний польський король Владислав IV та коронний гетьман Станіслав Конецпольський активно взялися за вирішення існуючої проблеми і вже до кінця 1630-х років навели лад на південному кордоні. Цей період в українській та польській історіографії прийнято називати десятиліттям "золотого спокою".

Література

1. Dybaś B. Na obrzeżach Rzeczypospolitej. Sejmik pityński w latach 1617–1717 (z dziejów instytucji stanowej). – Toruń, 2004; Filipczak-Kocur A. Stosunek sejmiku sieradzkiego do problemów polityki zagranicznej Rzeczypospolitej w latach 1587–1668 // Zeszyty Naukowe. Historia XXVII. Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Opolu. – Opole, 1990. – S. 79–96; Hatałska M. Sejmik księstwa opolsko-raciborskiego w latach 1564–1742. – Wrocław–Warszawa–Kaków–Gdańsk, 1979; Mazur K. W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648. – Warszawa, 2006; Sucheni-Grabowska A. O sejmiku ziemi liwskiej w latach 1542–1695 // Między Wschodem a Zachodem. Rzeczpospolita XVI–XVIII w. – Warszawa, 1993. – S. 29–38; Trawicka Z. Sejmik województwa sandomierskiego w latach 1572–1696. – Kielce, 1985; Ternes J. Sejmik chełmski za Wazów (1587–1668). – Lublin, 2004; Ujma M. Stosunek sejmiku lubelskiego do polityki zagranicznej Rzeczypospolitej w latach 1587–1632 // Zeszyty Naukowe. Historia XXVII. Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Opolu. – Opole, 1990. – S. 59–78.

2. Вінниченко Олексій Олександрович. Шляхетські сеймики Руського і Белзького воєводства Речі Посполитої в останній чверті XVI – першій половині XVII століття: Дис. ... к. і. н.: 07.00.02 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2001; Вінниченко О. Позиція шляхти Руського воєводства щодо соціально-економічного та політичного стану Речі Посполитої в другій чверті XVII ст. (за матеріалами інструкцій вишенського сеймика на сейми 1632–1647 років) // http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um2-3/Statti/1-VINNYCHENKO%20Oleksij.htm#_ednref2; Кулаковський П. Інструкція сеймику Чернігівського воєводства 1646 року // Україна модерна. – Львів, 2001. – Ч. 1. – С. 113–138; Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої 1618–1648. – Київ, 2006.

3. Вінниченко О. Позиція шляхти... // http://www.franko.lviv.ua/-Subdivisions/um/um2-3/Statti/1-VINNYCHENKO%20Oleksij.htm#_ednref2.

4. Mazur K. W stronę integracji z Koroną... – S. 257.

5. Докл. про жовнірські конфедерації див.: Ciara M. Konfederacje wojskowe w Polsce w latach 1590–1610 // *Studia i materiały do historii wojskowości*. – 1988. – Т. XXI. – S. 61–80.

6. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. – Т. XX. Lauda sejmikowe, т. I. Lauda wiszeńskie 1572–1648 / Opracował Antoni Prochaska. – Lwów, 1909. – S. 100–103. Дали: AGZ.

7. Ochmann S. Sejmy z lat 1615–1616. – Wrocław, 1970. – S. 35.

8. Rzońca J. Sejmy z lat 1597 i 1598. – Część I. Bezowoczny sejm z 1597 roku. – Warszawa–Wrocław, 1989. – S. 24, 29–30.

9. Rzońca J. Sejmy lat 1587–1598. – Część II. Ostatni sejm Rzeczypospolitej w XVI wieku. – Opole, 1993. – S. 20–21, 59, 69.

10. Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemię Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600–1647 // *SMHW*. – Warszawa, 1962. – Т. VIII, cz. 1. – S. 6.

11. AGZ. – Т. XXIV. Lauda sejmikowe halickie 1575–1695. Wydał Antoni Prochaska. – Lwów, 1931. – S. 15.

12. AGZ. – Т. XX. – S. 116, 117.

13. Mazur K. W stronę integracji z Koroną... – S. 296.

14. AGZ. – Т. XXIV. – S. 20–21.

15. AGZ. – Т. XX. – S. 122.

16. Архив Юго-Западной России. – К., 1861. – Ч. 2, т. 1. Постановления дворянских провинциальных сеймиков в Юго-Западной России (1569–1654 гг.). – С. 83. Дали: АЮЗР.

17. Mazur K. W stronę integracji z Koroną... – S. 288.

18. Mazur K. W stronę integracji z Koroną... – S. 288, 198.

19. AGZ. – Т. XX. – S. 137.

20. AGZ. – Т. XX. – S. 144–149.

21. Pisma St.Żołkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana wydał A.Bielowski. – Lwów, 1861. – S. 524.

22. Ochmann S. Sejmy z lat 1615–1616... – S. 48.

23. Ochmann S. Sejmy z lat 1615–1616... – S.132.

24. AGZ, Tom XX. – S. 152.

25. Kupisz D. Wojska powiatowe samorządów Małopolski i Rusi Czerwonej w latach 1572–1717. – Lublin, 2008. – S. 43, 48.

26. АЮЗР – Ч. 2, т. 1. – С. 118–119.

27. AGZ. – Т. XX. – S. 164, 171.

28. Pisma St.Żołkiewskiego... – S. 301–311.

29. Opaliński E. Sejm srebrnego wieku 1587–1652. Między głosowaniem większościowym a liberum veto. – Warszawa, 2001. – S. 86–87.

30. Mazur K. W stronę integracji z Koroną... – S. 151.

Ніжинський Ветхоріздвяний Георгіївський монастир (XVII – початок XVIII ст.)

Процеси бурхливого релігійного відродження в Україні, що розпочалися на початку 90-х рр. ХХ ст. і активно тривають досі, вимагають комплексного дослідження історії православної церкви. Одним із найважливіших осередків українського православ'я на Лівобережній Україні упродовж тривалого часу залишалися монастирі, навколо яких зосереджувалося духовне і релігійне життя краю, вони слугували своєрідними центрами, що поширювали віру, освіту і культуру. Окрім того, стрімке зростання монастирських вотчин, зумовлене політикою українських гетьманів і козацької військової старшини, дало змогу розглядати їх як незалежні і самобутні об'єкти господарського життя регіону.

Неподалік від міста Ніжина, в урочищі Ветхе, існував православний чоловічий монастир Різдва Пресвятої Богородиці, або Ветхоріздвяний. Проте це не єдина його назва. У значній кількості джерел він згадується як Георгіївський, що походить від назви старовинного кам'яного храму, заснованого на честь св. Великомученика Георгія, а також Красноостровський, від розташування монастиря на красивому високому пагорбі на лівому березі р.Остер. У давні часи територію, яку він обіймав, оточували два земляні вали, що дозволяло місцевому населенню використовувати обитель як фортецю і притулок під час нападів поляків.

Незважаючи на цілий ряд досліджень, дискусійним залишається питання, ким і коли саме була заснована обитель. У сучасних довідниках час виникнення Ветхоріздвяного монастиря історики відносять до початку XVII ст., обґрунтовуючи таке твердження першими згадками монастиря у джерелах. Так, найбільш раннім актовим документом, у якому згадується монастир, є універсал полковника Івана Никифоровича, підтверджений гетьманом Б.Хмельницьким на право володіння млином у с.Новомлин (тепер с.Нові Млини Борзнянського р-ну), наданий у грудні 1653 р. [1]. Доказом такого припущення може слугувати й інший не менш важливий факт: на тому місці, де знаходилася старовинна церква Різдва Пресвятої Богородиці, був знайдений чотирикутний камінь з написом "1645 г.", з яким пов'язують час, коли цей храм збудували і назва якого закріпилася за обителью [2].

Однак у дослідників, які зверталися до церковної старовини у XIX ст., з цього приводу існувала зовсім інша точка зору. Вищезгадана дерев'яна

церква була повністю знищена пожежею, яка сталася в обителі ще за життя С.Яворського, а тому у власному заповіті він просив на погорілому місці побудувати невелику кам'яну церкву і покрити її жерстю [3]. Проте за обставин, що склалися, а саме: недбальство монастирської братії, гостра нестача коштів, втручання Синоду і ряд пожеж, що переслідували Ніжинський Благовіщенський монастир упродовж XVIII ст., виконати передсмертне побажання митрополита вдалося лише через століття. 8 вересня 1817 р. архімандрит В.Черняєв з дозволу Чернігівського архієпископа М.Десницького освятив новостворену теплу кам'яну церкву Різдва Пресвятої Богородиці. Під час робіт на камінні фундаменту старого храму настоятель знайшов написи, які вказували, що Ветхоріздвяний монастир заснували на початку XIV ст., коли навколо Ніжина не було жодної православної церкви. В обителі і двох скитах*, що їй належали, перебувало від 100 до 150 ченців. Таке твердження настоятель пояснював і використанням її назв, оскільки початково монастир називали Красноостровським Георгіївським і лише пізніше – Різдвяним Красноостровським, що, безперечно, збіглося з часом заснування церкви Різдва Пресвятої Богородиці в середині XVII ст. Збереглися незначні відомості і про першого благодійника обителі – ним був багатий православний шляхтич на прізвище Біла Шапка, який заповів монастирю власну резиденцію, що знаходилася на березі р.Остер, де з часом ченці влаштували скит [4]. Належить підкреслити, що такої самої думки дотримувалися дослідники, які зверталися до історії обителі (Л.Белоусович, Філарет (Гумілевський), А.Хойнацький) або, не маючи відповідних джерел, просто використовували дані, наведені архімандритом В.Черняєвим.

З настоятелів, які керували Ветхоріздвяний монастирем, збереглися відомості тільки про одинадцятьох. Першим серед них був ігумен Кирило. З боку старовинного срібного хреста, що знаходився на престолі Георгіївської церкви, зберігся вирізаний напис: "Устроен 1620 года, декабря 6, при игумене Кирилле с братиею". Після нього монастирем керував, скоріше за все, Афанасій Єремєєвич, відомості про якого містилися у синодику** Чернігівського Єлецького монастиря поряд з ігуменами сучасниками П.Могили (1597–1647). З огляду на це можна стверджувати, що будівництво й освячення храму Різдва Пресвятої Богородиці відбувалося за

* Скит – пустинь, загальна обитель пустинників, братське життя у глухих місцях, з окремими келіями.

** Синодик – пам'ятник, пам'ятна книжка, куди записуються імена померлих для поминання під час літургії і вселенських панахид.

його безпосередньої участі. Наступником був ігумен Зосима, він згадується в універсалі Б.Хмельницького від 4 листопада 1654 р., за яким монастир отримав у володіння містечко Мрин з навколишніми селами [5]. Як свідчать матеріали, саме за часів перебування Зосими в обителі почала формуватися її майнова власність, настоятель отримав від українських гетьманів і ніжинських полковників перші універсали, що започаткували стрімкий розвиток монастиря як одного з феодалних осередків Лівобережної України.

Водночас слід зазначити, що наведені вище дані дають можливість припустити, що в праці А.Хойнацького "Очерк истории Нежинского мужского Благовещенского монастыря, именуемого "Назарет Богородичен", и его положение в настоящее время" автор помилково поєднує імена двох останніх ігуменів, називаючи лише одного настоятеля – Афанасія Єремівича Зосиму, обмежуючи його перебування в обителі тільки 1654 р. Причому автор вказує, що монастирем керували одинадцять настоятелів, а подає відомості лише про десятих [6].

Після нього обов'язки настоятеля Ветхоріздвяного монастиря виконував ігумен Діонісій (з 1655). Відомий він тим, що 25 грудня 1655 р. правив службу на похованні наказного гетьмана і Ніжинського полковника І.Золотаренка у Корсуні, під час якої у церкві сталася пожежа, яка, за свідченням Самовидця, забрала життя 430 чоловік. Що стосується монастирських справ, то за час його перебування майже повністю сформувалися володіння обителі. Так, 9 листопада 1657 р. гетьман І.Виговський передав обителі с.Салтикову Дівичю з озерами Сонячне, Сумове, Місячне, Горшков, Губарєв, Річище Нове, Домаху, Трибушку, Ініляку, Річище Старе, Меслю і перевіз на р.Десна [7]. Пізніше син Б.Хмельницького Юрій універсалом від 26 січня 1660 р. підтвердив монастирські права на містечко Мрин, однак уже через місяць, 1 березня 1660 р., постановив замінити його на с.Салтикову Дівичю з переправою на р.Десна, озерами, млинами, а також додав села Блистова, Волосківці, Стольне і Степанівку. Таке рішення гетьман пояснив проханням Чернігівського єпископа Л.Барановича перевести містечко Мрин до складу вотчин Чернігівської єпархії [8].

Можливо, через трагічні події, що сталися у Корсуні, ігумену Діонісію довелося поїхати до Москви для надання свідчень, однак, як би там не було, 3 серпня 1660 р. на його ім'я цар Олексій Михайлович видав жалувану грамоту, яка остаточно затвердила право монастиря на усі володіння, надані гетьманами і військовою старшиною [9]. Через три роки обитель Різдва Пресвятої Богородиці суттєво постраждала від подій

Чорної ради, яка відбулася на околицях м. Ніжина 17–18 червня 1663 р., а тому новообраний гетьман І. Брюховецький в універсалі від 3 серпня того ж року, вказуючи, що більшість монастирських млинів було спалено, надав обителі право на володіння млинами зі ступами біля с. П'ятого, що мали побудувати на Кучовській греблі на р. Остер, яка раніше належала Ніжинському полковнику Г. Гуляницькому [10].

Наступником Діонісія був ігумен Йосиф Дейнарович. Він згадується в універсалі гетьмана І. Самойловича від 9 травня 1679 р., за яким гетьман, вказуючи на убогість монастиря і незадовільне матеріальне забезпечення, дарував йому с. Талалаївку [11]. Однак вирішити всі проблеми у такий спосіб не вдалося. Незважаючи на досить значні володіння, загальний стан обителі з кожним роком ставав усе більше занедбаним. Значно погіршувало ситуацію і невідповідність поведінки настоятеля та намісника Гедеона з канонами духовного життя ченців. У результаті – через спустошення монастиря і пияцтво – за рішенням Київської духовної консисторії від 10 червня 1686 р. Й. Дейнарович разом з намісником Гедеоном були переведені до Київської Кирилівської обителі, а догляд за монастирськими справами до призначення нового настоятеля доручили ієромонаху Савватію [12].

Ним став ігумен Калліст Козловський, з ім'ям якого пов'язане ще одне надбання монастиря Різдва Пресвятої Богородиці, а саме: 1 березня 1688 р. гетьман І. Мазепа пожалував обителі с. Мильники (зараз с. Григорівка Ніжинського р-ну) [13]. Після отця К. Козловського слідували ігумени Феофіл Янжуровський (1694), Товія Гуторович (1698–1702), Парфеній Рядович (1702–1704) і Ігнатій Яворський, причому останніх трьох митрополит С. Яворський у власному листі до архімандрита Ніжинського Благовіщенського монастиря С. Шпаковського характеризував як гарних і працелюбних господарів, які зробили багато добрих справ для власної обителі і змогли примножити її багатства [14]. На початку 1710 р. І. Яворський "презентував гетьману Скоропадському" універсали антецессорів* і 6 березня того ж року отримав від нього підтверджувальний універсал, у якому перераховувалися усі монастирські вотчини [15].

Останнім ігуменом і самостійним настоятелем Ветхоріздвяного Георгіївського монастиря був Йосиф Гугуревич, призначений на цю посаду у 1713 р. На той час обитель дійсно стала ветхою, до того ж у ній сталася пожежа, від якої вцілів тільки кам'яний Георгіївський храм, усі інші будівлі загинули у вогні. Однак такий розвиток подій не став причиною її закриття.

* Антецессор – попередник.

Можливо, через збіг обставин чи, власне, внаслідок задуму С.Яворського відбулося друге народження монастиря.

22 липня 1716 р. С.Яворський разом з І.Кроковським – митрополитом Київським та Галицьким, А.Стаховським – архієпископом Чернігівським та Новгород-Сіверським і К.Шумлянським – єпископом Переяславським освятив Ніжинський Благовіщенський собор, після чого у присутніх виникла ідея влаштувати при ньому чоловічий монастир. Водночас постала проблема про його матеріальне забезпечення, яку досить швидко вирішили підпорядкуванням Ветхоріздвяної обителі з усіма її володіннями. Справи щодо документального оформлення приєднання Георгіївської обителі до Благовіщенського монастиря С.Яворський доручив І.Кроковському. В листі до І.Скоропадського від 18 жовтня 1716 р. той сповіщає гетьмана про бажання митрополита відкрити архимандрію при Благовіщенському соборі і підпорядкувати новоствореному монастирю обитель Різдва Пресвятої Богородиці [16]. Отримавши дозвіл гетьмана, І.Кроковський у грудні 1716 р. видав грамоту про влаштування при Благовіщенському соборі монастиря та приєднання до нього Ветхоріздвяної обителі, а в 1717 р. С.Яворський власною грамотою підтвердив усі попередні рішення з цього приводу. Разом з тим суттєво змінилася і система управління. Посада настоятеля ігумена у Ветхоріздвяному монастирі була скасована, а на його місце призначали намісника, якого на власний розсуд обирав архимандрит Благовіщенської обителі [17]. Не торкаючись перебігу подальших подій, зазначимо, що упродовж наступних двох століть аж до встановлення радянської влади обитель так і залишилася у складі Ніжинського Благовіщенського монастиря.

Отже, погляди дослідників щодо часу заснування монастиря у різні часи відрізнялися, а різноманітність назв, під якими він згадувався в історичній літературі, тільки поглиблювали ці розбіжності. Значно ускладнювало ситуацію і наявність зовсім незначної кількості джерел, які здебільшого стосувалися господарського життя обителі. Таким чином, складна і насичена подіями історія Ніжинського Ветхоріздвяного Георгіївського монастиря у XVII – на початку XVIII ст. була тісно пов'язана з загальним історичним розвитком регіону, а процеси становлення козацької держави дали можливість розглядати його як окреме феодалне утворення. Не стояла обитель і осторонь релігійного відродження України, а настоятелі монастиря постійно намагалися зберегти та примножити його духовне, освітнє і культурне значення. Важливу роль у цьому відіграв і митрополит С.Яворський, який не дав спустошеній пожежею обителі піти у забуття.

Література

1. Центральний державний історичний архів України у м.Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 145, оп. 1, од. збер. 2, арк. 1. Универсал полковника Ивана Никипоровича, подтвержденный гетманом Богданом Хмельницким, о пожаловании Нежинскому монастырю Новомлиновской мельницы.

2. Нежинский мужской монастырь // Прибавления к Черниговским епархиальным известиям (далі – ЧЕИ). – 1861. – №6. – С. 319.

3. Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського Національної академії наук України (далі – ІР НБУВ), ф. XXXIII, од. збер. 27, арк. 44–45. Сборник документов Нежинского Благовещенского монастыря за I пол. – сер. XVIII ст. в копиях, оригиналах, черновиках, включая описи книг и др. документы Стефана Яворского.

4. ІР НБУВ, ф. XXIII, од. збер. 321, арк. 1. Прибавление к описанию Нежинского монастыря. [Копия тетради настоятеля монастыря, архимандрита Григория, сделанная [А.Добислив]. 14 июня 1901 г.

5. Нежинский мужской монастырь // Прибавления к ЧЕИ. – 1861. – №6. – С. 318–319.

6. Хойнацкий А. Очерк истории Нежинского мужского Благовещенского монастыря, именуемого "Назарет Богородичен", и его положение в настоящее время. – Нежин, 1906. – С. 16.

7. ЦДІАК України, ф. 145, оп. 1, од. збер. 6, арк. 1. Универсал гетмана Ивана Выговского о пожаловании Нежинскому монастырю при храме Рождества Пресв. Богородицы местечка Девица Салтыкова, перевоза на реке Десна с озерами.

8. ЦДІАК України, ф. 145, оп. 1, од. збер. 123, арк. 1–2. Копия подтвердительного универсала гетмана Юрия Хмельницкого на местечко Мрин и принадлежащее к нему село.

9. ЦДІАК України, ф. 145, оп. 1, од. збер. 123, арк. 3–4. Жалованная грамота Алексея Михайловича Нежинскому Рождественскому монастырю на местечко "Девица Салтыкова", перевоз на реке Десне с озерами, мельницы на реке Загоровке и на села: Блистов, Стольно, Волоскович и Степановку.

10. ЦДІАК України, ф. 145, оп. 1, од. збер. 11, арк. 1. Подтвердительный универсал гетмана Ивана Бруховецкого на мельницу на гребле Куневской Нежинскому монастырю Рождества Пресв. Богородицы.

11. ЦДІАК України, ф. 145, оп. 1, од. збер. 21, арк. 1. Универсал гетмана Ивана Самойловича о пожаловании Нежинскому монастырю села Талалаевки.

12. ІР НБУВ, ф. 160, од. збер. 1130, арк. 1а. Сведения о Нежинских монастырях и греческом крестоносном братстве. 1773 год.

13. ЦДІАК України, ф. 145, оп. 1, од. збер. 26, арк. 1. Универсал гетмана Ивана Мазепы о пожаловании села Мыльники Ключа Нежинского Нежинскому монастырю Рождества Пресвятой Богородицы.

14. IP НБУВ, ф. V, од. збер. 761, арк. 27. Славони Гульем. Краткая история построения Нежинского Благовещенского монастыря, называемого богородичним Назаретом.

15. ЦДІАК України, ф. 145, оп. 1, од. збер. 50, арк. 2–3. Подтвердительный универсал гетмана Ивана Скоропадского Нежинскому монастырю на его владения.

16. Нежинский мужской монастырь // Прибавления к ЧЕИ. – 1861. – №6. – С. 328.

17. Чернов В. Краткая история построения Нежинского Благовещенского монастыря. – М., 1815. – С. 17–37.

Л.М.Мельник

Історія України у видавничій діяльності О.Бодяньського (1808–1877)

На сучасному етапі розвитку українознавства, як і всіх суспільствознавчих наук, особливої ваги набуває осмислення і переосмислення досвіду попередніх поколінь. Серед історичних особистостей минулого увагу привертає постать О.Бодяньського (1808–1877) – засновника наукової славістики, українського та російського історика, фольклориста, видавця, педагога, професора Московського університету, незмінного протягом багатьох років секретаря Імператорського товариства історії та старожитностей російських при Московському університеті й редактора журналу "Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских".

О.Бодяньський народився 31 жовтня 1808 року в сім'ї українського священика у містечку Варва Лохвицького повіту Полтавської губернії (нині Варвинський район Чернігівської області). Псевдоніми: Запорожець Ісько Материнка, О.Бода-Варвинець, І.Мастак.

Московський період життя О.М.Бодяньського розпочинається із навчання на словесному відділенні Московського університету (1831–1835). У студентські роки, в період інтелектуального зростання, О.Бодяньський пробував свої сили в поезії, намагався писати вірші "по-українськи".

З часом О.Бодяньський став на стежку публіциста і критика. З 1837 по 1842 рік О.Бодяньський перебував у закордонному відрядженні, яке мало велике значення у формуванні нового напрямку в російській гуманітарній науці – слов'янознавства, разом з тим, у створенні передумов для перших упевнених кроків у розбудові українознавства.

Протягом усієї своєї наукової кар'єри О.Бодяньський вів велику видавничу роботу, що була тісно пов'язана з "Імператорським Товариством

вом історії та старожитностей російських", заснованим у 1804 році при Московському університеті. Товариство діяло протягом 125 років – до 1929 року і володіло виключним правом знімати копії з усіх літописів та державних документів, зосереджуючи увагу, головним чином, на публікації текстів стародавніх державних актів. Його видавнича діяльність сприяла появі в науковому обігу великої кількості раніше невідомих історичних документів та джерел, що залишили помітний слід в історичній науці. М.Г.Чернишевський писав: "Многочисленные издания императорского Московского общества истории и древностей российских приобрели ему право на глубокую благодарность всех, занимавшихся родною историей" [17, с. 318].

У 1845 році О.Бодянського обрано секретарем "Императорского Общества истории и древностей российских", членом якого він був, починаючи з 1837 року. Цю посаду О.Бодянський обіймав до самої смерті з десятилітньою перервою, що тривала з 1848 по 1857 рік. З ініціативи вченого було засновано періодичне видання під назвою "Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских". Осип Максимович став редактором цього видання, і саме в цей період простежується найактивніша діяльність Товариства. Журнал складався з п'яти розділів: дослідження, вітчизняні матеріали, слов'янські матеріали, іноземні матеріали і різне, відкрив систематичну публікацію пам'яток старослов'янської, староруської і української писемності.

Зв'язки Товариства з істориками, археографами, які жили і працювали в Україні, сприяли виявленню і публікації багатьох важливих пам'яток з її історичного минулого. О.Бодянський, скориставшись своєю посадою редактора, намагався якомога ефективніше використовувати сторінки "Чтений" для публікації матеріалів з історії своєї української батьківщини. Це були рідкісні документи, літописи, статті, фамільні архіви української шляхти, насамперед, мемуари, щоденники, епістолярна спадщина козацької старшини.

О.Бодянському належить одне з провідних місць на початковому етапі археографічної розробки фамільних архівів української старшини.

З 1846 року, тобто починаючи з першого випуску, на сторінках "Чтений" регулярно з'являються публікації документів та окремих пам'яток, розшуканих серед фамільних архівів видатних родів Гетьманщини. З огляду на розвиток української історії це було надзвичайно прогресивне явище.

У 1844 році О.Бодянський завершив археографічну підготовку цілого масиву літописів з історії України. У листі до нащадка відомого стар-

шинського роду генерала А.Стороженка, датованому червнем 1844 року, учений повідомляв: "Наше историческое Московское общество положило издать все, какие только можно собрать, Малороссийские летописи, и редакцию поручило мне. Я приготовил нынче к осени летопись Самийла Величка, бывшего писаря в канцелярии Мазепы..., кроме того, приготовил я летописи наши: неизвестного под названием "Краткое описание Малой России", доведенное до смерти Полуботка, Шафонского, Ригельмана, и еще кое-что. Все они составят один огромный том листов в 150 печатных" [14, с. 12–13]. "Вы обладаете таким богатым собранием малороссийских письменных памятников, и потому очень может случиться, что между ними найдется какая нибуть [летопись. – Г.П.]. Если найдется или же нашлась, то не будете ли столь благосклонны прислать нашему Историческому обществу для списания. За неприкосновенность и возвращение Общество ручается" [14, с. 13]. Мабуть, подібні листи отримав не один Стороженко, а й інші власники рукописних зібрань.

Осип Максимович розробив свій метод опрацювання тексту – спочатку вивчав його, корегував, потім порівнював з варіантами, обговорював на засіданнях з іншими членами Товариства, писав до пам'яток передмови й примітки, які пояснювали особливості мови, характер змісту і їх історико-літературне значення, а вже тоді працював над публікацією. Пізніше він напише: "Статья может, помянут когда-нибудь и того чудака, что почти без всяких средств сумел однако же всеми забытое "Общество", спавшее более 40 лет, не только пробудить к жизни, но и поставит его во главе всех прочих ученых Обществ, не задолжав никому ни гроша, и не получая за все свои труды и подвизания также ни гроша" [13, с. 215–216].

Найпершою з цих археографічних публікацій стала "Історія Русів" (псевдо) Кониського. Вчені приходять до висновку, що у ній домінуючою є ідея державності та історичної місії українців. Щоб оприлюднити це визначне джерело, вчений підготував велику за обсягом примітку, яка пояснювала окремі події та постаті тогочасної української історії. Походження рукопису, з якого було здійснено цю публікацію, є невідомим, бо десь у 1820-х роках почалося масове копіювання знахідки, і її оригінал було втрачено. Вже за словами дослідника М.Василенка, "никакая другая книга до тех пор не распространялась в Малороссии в таком количестве списков, как именно эта: за переписку ее платили бешенные деньги, были даже промышленники, которые за дорогую цену сбывали переписанные экземпляры" [6, с. 720].

Історик літератури Валерій Шевчук у своїй праці "Неразгаданные тайны "Истории Русов" зробив висновок, що це видатний зразок української національно-політичної думки XVIII століття, що під впливом цієї праці О.Пушкін писав свою "Полтаву", М.Гоголь користувався нею під час написання "Тараса Бульби", Т.Шевченко брав для своїх творів сюжети з "Історії Русів" [20, с. 1].

Дуже важливим є припущення, що цей примірник походить зі збірки рукописів Полетиків або з іншого фамільного архіву, де зберігалася копія "Історії Русів". Але й після публікації пам'ятки О.Бодяньський не припиняв своєї археографічно-пошукової роботи, збираючи відомості щодо інших списків цього унікального й історично важливого джерела, які перебували у фамільних архівах нащадків козацької старшини. У листі до М.Ханенка від 3 березня 1848 р. О.Бодяньський писав про його зацікавленість в отриманні таких копій: "Жалею, что не знал, при Вашем издании Конисского, что список Полуботки Вам интересен, первое потому, что мне легко было достать, а второе, что у брата Александра находится сделанный им семь лет назад список со списка Полетики и хорошо сверенного. Хотя я знал от Полетики о важности его, но не верил ему, ибо не знал того, что Вы мне пишете" [16, с. 30].

У листі до І.Галагана від 24 червня 1848 року О.Бодяньський також писав про свою зацікавленість отримати нові списки "Історії Русів" з фамільних архівів. Книга вийшла в університетській друкарні в Москві 1846 року за рішенням Імператорського товариства історії та старожитностей російських, завдячуючи Бодяньському. До речі, українською мовою вперше "Історію Русів" було видано у 1956 році в Нью-Йорку і в Києві у 1991 році у видавництві "Веселка".

На сторінках перших випусків "Чтений" вміщувалися листи російських царів і можновладців до українських гетьманів Івана Мазепи та Івана Скоропадського, які надіслав О.Бодяньському український археограф М.Судієнко, які були вміщені на сторінках журналу "Чтения" за 1847 рік.

У царині публікації рідкісних джерел з історії України спостерігаємо плідну співпрацю земляків О.Бодяньського та П.Куліша, зокрема, з листа Пантелеймона Олександровича від 29 січня 1847 року дізнаємося: "Посилаю Вам, шановний Осип Максимович, письма гетьмана Орлика, переписані рукою Генерального Хоружого Ханенка. Та з тим укупі і розписані, кому послати "Украинские предания". Прошу Вас надрукувати на обгортках ціну: 50 копеек серебром, щоб усяке знало, по чім продавати. Одвіту на мій лист із Борзни од Вас іще не одобрав. П.Куліш рукою власною.

РАСПИСАНИЕ, кому послать "Украинские народные предания" (NB. 600 экземпляров...) [15, с. 34–37].

У списку є прізвища Максимовича (С.-Петербург), Юзефовича (Київ), Ханенка (Новгород-Сіверський), Грабовського (Чигирин), Розковшенка (Тифліс), Левицького (Богуслав), Гукова (Глухів), Білозерського (Борзна), Головинського (Санкт-Петербург), Метлинського (Харків), Боровиковського (Полтава) і т.д.

П.Куліш написав історію Малоросії для дітей і в листі від 16 липня 1846 року до О.Бодянського просив також надрукувати її в журналі: "...посылаю Вам написанную мною для детей историю Малороссии. Посредством этой детской книжки я имел намерение предложить знатокам нашей истории несколько мыслей, извлеченных из изучения источников исторических и самого украинского народа... Я уверен, что никто лучше Вас, почтеннейший Осип Максимович, не может судить о достоинствах и недостатках этого сочинения; почему покорнейше прошу Вас сделать ему полный разбор и напечатать..." [11, с. 93–94]. Листування обох науковців було активним. З листів П.Куліша знову ж таки дізнаємося, що він надіслав для публікації у "Чтениях" О.Бодянському літопис священника Максима Плиски: "а может быть, она только повторена Плискою" [11, с. 87]. "Вы не могли придумать ничего приятнейшего для меня, как отделение в журнале Общества для славянских произведений. В таком случае я сообщу Вам сокровища, о которых существовании Вы и не думали. Это народные исторические и фантастические предания, записанные мною стенографически и представляющие образцы высокой красоты простого слова... Кроме того, если хотите, я напечатаю в Вашем журнале и свою "Черную раду" на украинском языке..." [11, с. 104–105].

У "Чтениях" друкувалася "Повесть о том, что случилось на Украине" – один з анонімних малоруських літописів XVII ст.; коротка замітка про життя А.І.Рігельмана, автора "Летописного повествования о Малороссии". Український історик, нащадок старшинського роду М.Маркевич плідно співпрацював з О.Бодянським. Коли він видрукував п'ятитомну "Історію Малоросії", відразу ж подав ученому для публікації добірку документів з власного архіву, не використаних у його книзі. Вони побачили світ під назвою "Акты, поясняющие историю Малороссии и открытые Н.А.Маркевичем (из фамильных архивов)" [18, с. 107–117]. Це були списки полковників прилуцьких, генеральних суддів і тому подібне. Серед важливих літописних пам'яток з історії України у складі Великого князівства Литовського і Речі Посполитої слід назвати "Краткую Киевскую летопись",

"Летопись Густынского монастыря", які публікувались уперше в повному обсязі з дотриманням усіх вимог археографії того часу.

За перші три роки видання "Чтений" О.Бодяньський опублікував значну кількість пам'яток (переважно літописів), кілька добірок документів з фамільних архівів, а велику кількість документів підготував до друку. Вся видавнича робота вченого викликала велику зацікавленість української інтелігенції.

Наприкінці 1848 року насичену, плідну працю О.Бодяньського було перервано деструктивними заходами царського уряду. В цей революційний для Європи рік, коли угорська революція підійшла до кордонів Росії і царський уряд, наляканий подіями, посилив нагляд за пресою, у "Чтениях" було надруковано переклад на російську мову записок Дж.Флетчера "О государстве Русском, или Образ правления русского царя..." Посол англійської королеви Єлизавети Флетчер приїхав до Росії 1588 року за царя Федора Іоановича, невдовзі по смерті Івана Грозного, написав твір про Росію, виданий 1591 року в Лондоні, де відверто відгукувався про справжнє життя Російської держави, зокрема про духівництво і внутрішню політику уряду. Ця книга в Англії викликала сполох серед кіл, зацікавлених у торгівлі з Росією. Англійські комерсанти, боячись, що твір дійде до Росії, домоглися спалення його, і лише випадково декілька її примірників вціліло. М.І.Карамзін (1766–1826), російський історик і письменник, складаючи "Историю государства российского", широко користувався книгою Флетчера і майже всю її процитував у примітках. Однак Микола I у 1848 році заборонив книгу. О.Бодяньського було звільнено з посади секретаря Товариства, усунуто з кафедри в університеті і переведено на службу до Казані. Він відмовився їхати до Казані, посилаючись на хворобу, залишився в Москві, і подав у відставку. Лише наприкінці 1849 року О.Бодяньський повернувся до обов'язків професора в університеті. Однак випадок з виданням книги Флетчера продемонстрував, що переляк миколаївської реакції викликають навіть історичні пам'ятки XVI ст., де була відверта критика на адресу самодержавства (книгу Флетчера було вперше видано в Росії 1906 року).

Роздмухування "справи Флетчера" було викликане боротьбою міністра освіти графа С.Уварова з головою Товариства історії та старожитностей російських графом С.Строгановим. По суті, професор став жертвою боротьби впливових осіб. "Справа Флетчера" призупинила видання "Галицьких народних пісень", які Бодяньському надіслав Я.-Головацький (1814–1888) – український поет, перекладач, учений-славіст, фольклорист, громадський діяч, співвидавець "Русалки Дністрової", член

Руської трійці. Їх поталанило опублікувати вченому в "Чтениях" лише в 1863–1877 роках.

У 1849 році Осип Максимович повернувся в університет, посів своє місце на кафедрі, але в його видавничій діяльності настала десятилітня перерва. Видання "Чтений" було відновлено лише у 1858 році, коли О.Бодянського знову обрали секретарем Товариства. Запис про це відкриває першу сторінку щоденника за 1857 рік, який вів Осип Максимович протягом усієї своєї науковій діяльності.

Серед тих, хто радів поверненню професора до Московського університету, були насамперед його земляки: М.Максимович, П.Куліш, М.Гоголь. Вони високо цінували діяльність свого товариша й морально підтримували у важкій ситуації.

У другій половині XIX століття Товариство історії і старожитностей російських при Московському університеті стало загальновідомим науковим закладом Російської імперії. У цей період діяльності його членами були відомі історики, археографи, літературознавці, бібліографи, архівісти з Москви, Петербурга, Києва, Харкова, Одеси та ін. Характерно, що на засіданнях тематика доповідей торкалася якраз історії України, і що найголовніше – наукова спільнота позитивно реагувала на це.

Коли відновилася діяльність О.Бодянського в Імператорському Товаристві історії і старожитностей російських, знову почали виходити "Чтения" по чотири томи на рік. Ученому поталанило знову поринути в улюблену справу й опублікувати ще велику кількість документів з історії України, що було наслідком продовження його плідної співпраці з українськими історіофілами, колекціонерами і, насамперед власниками фамільних архівів, серед яких можна назвати М.Маркевича, О.Марковича, А.Стороженка, М.Судієнка, братів Ханенків та багато інших. Так, у першій книзі "Чтений" за 1858 рік опубліковано "Источники Малороссийской истории", собранные Д.Н.Бантыш-Каменским (1788–1859) и изданные Действительным членом О.Бодянским. Часть I. 1649–1687 года". У передмові, яку, звісно, писав Осип Максимович, записано: "Часть I. 1649–1687. Москва. Университетская Типография. 1858 г. Свидетельство. Типографии Императорского Московского Университета. Сим свидетельствую, что статья из первой книги "Чтений в Императорском Обществе истории и древностей российских". Печатаать позволяется с тем, чтобы, по отпечатании, представлено было в Цензурный Комитет узаконенное число экземпляров. Москва. Мая 7-го, 1858 года. Цензор Н.Фон-Крузе.

Предисловие.

Действительный член Императорского Общества истории и древностей российских при Московском университете, Дмитрий Николаевич Бантыш-Каменский, при самом начале издания "Чтений" в сем обществе откликнулся на мое приглашение в предисловии к "Истории Русов или Малой России", сочинения Георгія Конисского, архиепископа Белорусского, помещенной в первых 4-х книжках упомянутого издания за 1846 г., прислать мне как секретарю Общества, письменные источники Малороссийской истории для помещения в "Чтениях". Я говорил тогда: "Пора, давно пора, не скрывать нам, малороссиянам, этих богатств под спудом, на обнародованных, сколько можно, облегчить изучение нашей истории. Благо, есть верный и скорый исполнитель этой священной обязанности. И не прошло двух, трех месяцев, я получил от Дмитрия Николаевича из Петербурга, ответ на это приглашение и мое письмо к нему, четыре огромных листовника, заключающие в себе самые разнообразные бумаги относительно Малороссийской истории, собранные им в разное время и в разных местах, как историком Малой России. Он предоставил их в полное мое распоряжение, издавать как знаю, и когда знаю. Рассмотревши эту массу памятников, я видел, что значительная их часть для старого времени хранится в Главном Архиве Министерства иностранных дел в Москве, и служила ему при составлении "Истории Малой России", но только самая небольшая часть обнародована, да и обнародованное во многом расходится с необнародованным еще. Я немедленно ж приступил к печатанию, и пока набирались самые акты, поместил в "Чтениях" отдельные сочинения о Малороссии, в этом собрании встретившиеся мне, таковы: "О достопримечательностях Чернигова, М.Е.Макарова (I книга, 1847 г.); "Краткое историческое описание Малой России до 1765 года, с дополнением о Запорожских казаках и приложениями, касающихся до сего описания" (VI книга, 1848 г.); "Описание о Малой России и Украины" Станислава Зарульського, служившего в Русской армии капитаном (VIII книга, 1848 г.); "Замечания до Малой России принадлежащие" (в 1-й книге, года 1848).

Некоторые обстоятельства, известные многим, следившим внимательно за действиями Обществ истории и древностей российских, нежданно прервали мои работы, иные приостановив в самом начале, другие в середине, третьи в конце, а были и такие, что стоило только, как говорится, прописать вид, да и пустить на все на четыре.

Поступив снова в секретари Общества, естественно, я стараюсь неконченное покончить, в том числе, разумеется, спешу выпустить в свет "Источники Малороссийской истории", собранные Бантыш-Каменским.

Всего их будет 3–4 части. Я думаю, что они составят ему прочный памятник, быть может, прочнее самой его "Истории Малой России", которую, впрочем, оказал он для своего времени большую услугу малороссиянам и вообще русским, и которая теперь, да и долгое еще время, может служить не последней советницей при изучении судеб Русского Юга.

Из 85 актов 1-й части (на 582 листах) 55, означенных звездочками, имеют на себе №№, выставленные мною при них в оглавлении, некоторые служат указанием на те Дела Малороссиян... О.Бодянский.

Москва. Февраль 5, 1858 г. Источники Малороссийской истории. Часть 1. 1649–1687 г. Собранные Д.Бантыш-Каменским и изданные О.Бодянским. Москва, в университетской типографии. 1858 г." [1, с. 5].

Другу частину "Источников Малороссийской истории" було опубліковано в першій книзі "Чтений" за 1859 г. На початку – маленький лист з довідкою: "Бантыш-Каменский. Москва. Университетская Типография. 1859 г. Свидетельство. Типографии Императорского Московского Университета. Сим свидетельствую, что статья из первой книги "Чтений 1859 г. в Императорском Обществе истории и древностей российских". Печатать позволяется с тем, чтобы, по отпечатании, представлено было в Цензурный Комитет узаконенное число экземпляров. Москва. Мая 9-го, 1859 года. Цензор Драшусов". Перші "Чтения" охоплюють 327 сторінок, починаючи з 27 червня 1691 року. Щоб краще зрозуміти суть і стиль написання документів, наведемо кілька з них:

"1692, июль 29. Универсал Запорожского Гетьмана Петрика, Полтавського полку жителям о принятии оружия противу Великороссии, и о учинения вечного с Крымцами замирения" [1, с. 10].

"1692, октябрь 20. Мнение Мазепы об уничтожении аренды" [1, с. 14].

"1708, апрель 20. Грамота к Гетьману об отправлении Кочубея и Искры из Смоленска к Гетьману и взятии Апостола и Черныша под стражу" [1, с. 51].

"1708, июль 16. Доношение Гетьмана Мазепы Государю о казни Кочубея и Искры в Борщаговке. Вашего Царского Величества верно подданный слуга нижайший, Иван Мазепа Гетьман и Кавалер Вашего Царского пресветлого Величества Войска Запорожского.

Следственное дело о Кочубее и Искре по доношению их на Гетьмана Ивана Мазепу в измене Государю (донос Кочубея и Искры через Ахтырского полковника, Осипова, на Гетьмана Мазепу). Доношение Кочубея через Петра Яценка или Яковлева на Гетьмана Мазепу. А в доношении же присланного от Кочубея перекресте, Петра Яковлева, которое он написал своєю рукою, подал, написано: "В извещении доношу

Вашему Царському Величеству о том, что послан я нарочне к Вашему Царского Величества духовнику донести словесно от судьи генерального, Василия Кочубея. В начале, что Гетьман Иван Степанович имеет согласие с Королем Станиславом и хочет изменить Вашему Царскому Величеству и поддаться зо всею Малою Россиею; а делает сие через некоторого ксендза, который зовется Заленский, и держит того ксендза в фолварку своем, Бахмач, от Батурина за две мили, и каждой ночи привозит его Орлик да его Гетьман в Батурин тайно.

...а что больше мовил он, судья Кочубей: "Когда увижу сам Его Царского Величества очи, и тогда о всем донесу, и покажу его многие неправды против Его Царского Величества, которые уже он Гетьман из давних чисел делает" [1, с. 89].

Вражають своєю ніжністю Мазепині листи до Кочубеєвої доньки Мотрі, вміщені також у цій книзі, і таке інше.

Події в Україні за 1649 по 1722 роки належно висвітлено у даному джерелі, дехто навіть критикував за неточності, але О.Бодяньський пояснював, що не мав можливості звірити зібрані Д.Бантиш-Каменським документи з архівними оригіналами. Він видав їх у тому вигляді, в якому їх було надіслано, цим самим зробивши важливу справу.

Дана публікація й досі виділяється серед виданих О.Бодяньським джерел з історії України науковою цінністю.

Увагу науковців у "Чтениях" привертають джерела про визначення адміністративно-територіального поділу Лівобережної України другої половини XVII століття, а також своєрідні матеріали з історії Києва.

Велика заслуга Бодяньського полягає в тому, що він на сторінках "Чтений" опублікував значну кількість джерел з історії української культури – освіти, книгодрукування, мистецтва, які свідчать про постійний і поступальний розвиток культури України про її значний вплив на культуру російського народу.

Для вивчення суспільно-політичного життя Лівобережної України першої чверті XVIII століття великий інтерес становить "Діаріуш" українського державного діяча, мемуариста М.Ханенка (1693–1760), який служив у Генеральній канцелярії (1717–1723) у 1723 році. Разом з наказним гетьманом Лівобережної України (1722–1723) П.Полуботком його було ув'язнено в Петропавлівській фортеці. З 1741 року – генеральний хоружий. У 1719–1753 роках вів щоденник, фрагменти якого і видав у "Чтениях" О.Бодяньський.

У випуску "Чтений" за 1858 р. О.Бодяньський видрукував цю унікальну пам'ятку з фамільного архіву Ханенків: "Діаріуш, или журнал, то есть

повседневная записка случающихся при дворе ясновельможного, его милости пана Іоана Скоропадскаго, войск Всепресветлейшаго его императорского величества Запорожских обеих сторон Днепра Гетмана оказій і церемоній, також и в канцелярії войсковой отправуемых дел наченшіійся 1722 году, и оконченный в том же году, по преставленіи и погребеніи помянутаго ж гетмана Іоанна Скоропадскаго, в месяце іюле, Войсковой канцелярії старшим канцеляристом Николаем Ханенком. Москва. В Университетской Типографии. 1858 год. Из 1-й книги "Чтений в Императорском Обществе истории и древностей Российских при Московском Университете". "Печатать позволяется, с тем чтобы, по отпечатании, представлено было в Цензурный Комитет узаконенное число экземпляров. Москва. 7-го мая, 1858 года. Цензор Н.Фон-Крузе" [16, с. 152].

Матеріали зберігаються у бібліотеці Московського державного університету ім М.Ломоносова у вигляді описів, ревізій, різного роду актів, універсалів і тому подібне, які вміщували багатий матеріал про шляхи розширення великого феодального землеволодіння та важливе мемуарне джерело, яке свідчить про останні місяці життя Скоропадського (1646–1722).

М.Ханенко простежив діяльність І.Скоропадського з січня по липень 1722 року, про що й свідчить опублікований О.Бодянським документ.

Як і завжди учений вивчив "Діаріуш" і написав передмову "Историческое сведение о генеральном хорунжем Ханенко": "Сочинитель предлагаемого "Діаріуша или Журнала, то есть, Повседневной Записки" случившемуся во время пребывания Малороссийскаго гетьмана, Ивана Ильича Скоропадскаго, в Москве, при Дворе, со дня прибытія его в генваре по день смерти в іюле, генеральный хорунжий, Николай Данилович Ханенко, принадлежит к замечательнейшимъ мужамъ Малороссіи первой половины прошедшаго столетія, как по месту, имъ занимаемому, которое считается, в нисходящемъ порядке, 6-мъ после гетьманскаго, такъ равно по образованію и участию, какое принималъ он в происходившемъ в то время на его родине, Сверхъ того он принадлежалъ и к роду, памятному многимъ по многому..." [2, с. 1].

Наприкінці передмови Осип Максимович зробив вагомій повчальній висновки: "Заключая мое историческое сведение о предпоследнем Малороссийском генеральном хорунжем, еще раз скажу, что его Диариуш или Журнал, который вел он изо дня в день в продолжение без малого 35-ти лет, а также и некоторые бумаги, имеющие важность по отношению к его родине, будут мною изданы в свое время. Прошедшие судьбы Малой России преимущественно должны останавливать

внимание и заботливость на себя Малороссиян, сынов ее. Не позаботятся они о том, кто же станет заботиться? Всякое уважение и значение наше исходят прежде всего от нас самих, и от нашего самопознания и самоуважения. Недивитесь сэмоу: яко слышу, суджу, может сказать нам в таком случае каждый словами Вечной Правды. Москва. Марта 8-го, 1858" [16, с. 51–102].

"Діаріуш" містив матеріал про життя і побут української старшини та російських дворян, про джерела зростання феодального землеволодіння в Україні, про податки, які сплачували козаки і селяни, в ньому згадуються скарги козаків на захоплення їхніх земель та угідь старшиною і тому подібне..." [16, с. 152].

Наступна публікація мала назву: "Милость Божия, Украину от неудобносимых обид Лядских чрез Богдана Зиновия Хмельницкого, преславного войск Запорожских Гетмана, свободившая, и дарованные ему над Лягами победами возвеличившая, на незабвенную толиких его щедрот память репрезантованная в школах Киевских 1728 года. Сообщено Действительным Членом М.А.Максимовичем". Йшлося про драму з історії України за Богдана Хмельницького, що, на думку Михайла Максимовича, належала перу видатного українського і громадського діяча, вченого, письменника Феофана Прокоповича (1681–1736), який став одним із найближчих радників Петра I. У невеликій передмові до публікації Бодяньський писав, що вирішив "доставить возможным нашим любителям отечественной старины решить вопрос, точно ли драма эта принадлежит перу знаменитого иерарха, или же она произведение другого, пока загадочного для нас писателя первой четверти прошедшего столетия" [12, с. 247].

Вагомий матеріал про події XVIII століття, що відбувалися на Правобережній Україні, професор також публікує в "Чтениях". Це документи часів російсько-турецької війни 1735–1739 років, а також ще важливіший матеріал – про гайдамацький рух.

Велика заслуга О.Бодяньського полягає і в тому, що він підготував і розмістив у "Чтениях" досить важливе для історії Малоросії джерело – з історії Визвольної війни українського народу 1648–1657 рр. – "Літопис Самовидця" (про війни Богдана Хмельницького, доведені продовжувачами до 1734 року).

Основою публікації "Літопису Самовидця" був список літопису, отриманий від П.Куліша на початку 1846 року: "Милостивый Государь Осип Максимович! Посылаю Вам начало Летописи Самовидца. Следующие тетрадки Вы получите немедленно, как только начнется ее печатание... Летопись Самовидца переписана мною с двух списков. Один

принадлежит митрополиту Евгению (переписанный, впрочем, небрежно и разными почерками), а другой Н.Е.Писареву старинный, писанный лет 80 или 100" [11, с. 83–84].

Як завжди, учений і до публікації "Літопису Самовидця" зробив передмову, текст якої наводимо повністю: "Предисловие. Так как некоторые из Украинских летописей не имеют определительных заглавий и означения имени летописца, то потому эта летопись, в отмену от других и для точности ссылок, названа Летописью Самовидца. На том основании, что сочинитель ее, как видно из текста, жил и действовал от начала войны Б.Хмельницкого, может быть, до последних годов XVII столетия. Думаем так потому, что с оных годов рассказ теряет свою описательную форму и переходит в хронологический перечень событий. Начало Летописи, судя по языку и по особенному краткому изложению, заимствовано самовидцем из другой хроники, Украинской. И так Летопись самовидца в собственном смысле начинается с заглавия "Летопись о начале войны Хмельницкого" П.Кулиш. Получив от П.А.Кулиша список этот чрезвычайно важной летописи на Малороссийском языке своего времени, я тот час вспомнил, что в библиотеке Императорского Общества истории и древностей российских имеется что-то похожее на нее. И действительно, в Отд. Т под №31, я нашел рукописный список ее, но не на малороссийском языке, а Великорусском языке, т.е. перевод неизвестно кем и когда сделан, впрочем отзывающийся слогом прошлого столетия и писанный разными почерками. Он подарен Обществу в 1824 года, января 23-го, ...Д.Н.Бантыш-Каменским, представленный на заседании 29 февраля упомянутого года, замечания на оный, напечатанный в приложенном к протоколу заседания.

Список этот сделан весьма неотчетливо касательно письма; беспрестанно попадают самые грубые описки и недосмотры, которые показывают, что он написан в Великороссии. При всем том, не имел другого Малороссийского списка. Я и в нем нашел, при сверке, довольно такого, что значительно рознится от этого последнего и собой исправляет и пополняет его. С 1669 года почти под каждым годом встречается в нем, после перевода, множество прибавлений, отмеченных знаком, поставленным в начале и в конце каждого из них и очень замечательных своим содержанием. Неизвестно, откуда и кто внес их сюда.... Разнословия и прибавления я отметил при печатании особыми числами и прилагаю их отдельно, под конец списка. Кроме того, для мало знакомых с языком подленника присоединяю словарь невразумительных слов и выражений, а для большого удобства при употреблении этой летописи, прибавляю

еще указатель замеченным предметам и именам, в ней заключающихся. О. Бодянский. Москва, сентябрь, 19, 1846 год" [3, с. 1–6].

С.Єфремов писав: "Це, мабуть, був український шляхтич, що служив при військовій канцелярії й почав свої записи десь коло 1670-х років. Оповідє автор як самовидець, особливо в другій половині своєї праці, доведеної до 1702 року... Автор був, як на свій час, людиною досить освіченою, хоч видко і не дійшов до верхів тодішньої схоластичної освіти..." [9, с. 110–111]. Матеріали літопису сприяли більш глибокому і всебічному дослідженню О.Бодянським вузлових питань з історії Визвольної війни під проводом Б.Хмельницького.

О.Бодянський ознайомився також з важливим для історії Малоросії "Реєстром всего Войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленных 1649 г. октября 16 дня". За словами вченого, "Реєстри"...здавались важливими для українського народу, особливо його козацтва, у багатьох значеннях. Як справжній урядовий документ для багатьох українських дворянських родин, особливо лівого берега Дніпра, і безлічі козацьких, яких предки знаходяться в сих "Реєстрах", чи як ті, що урядові посади обіймали, чи ж просто як козаки, що в ту пору давало останнім права, однакові з шляхтою; та й багато хто просто народу (посполитих) знайдуть тут своїх козацьких предків, нащадки яких з плином часу, через різні несприятливі для них умови і, навіть, часто не дбаючи про свої права, втратили те пізніше..." [4, с. 3–8]. Саме на початку "Реєстрів" читаємо:

Його милість Пан Гетьман Богдан Хмельницький.

Тиміш Хмельницький.

Іван Чернята Обозний Військовий.

Михайло Лученко Осавул Військовий.

Демко Осавул Військовий.

Іван Остафієвич Писар Військовий.

За ними йдуть полки, сотні...

12 грудня 1874 року. О.Бодянський" [4, с. 3–8], [4, с. 16–19].

О.Бодянський розміщує у "Чтениях" оригінал цієї пам'ятки за підписами Богдана Хмельницького і генерального писаря, який був вилучений з Архіву старих польських справ і перевезений до його фамільного архіву в с.Чевелч'є Лубенського повіту А.Я.Стороженком, що обіймав досить високу посаду в російській адміністрації Царства Польського [14, с. 14].

Треба віддати належне Товариству і його секретареві за публікацію в середині 50-х років XIX століття унікальних історичних джерел – Литовських статутів 1529, 1566, 1599 років. Публікація мала велике значення не

тільки для вивчення важливих джерел з історії Литви, Білорусі та України, а й сприяла появі в кінці XIX – на початку XX століть цілого ряду історичних досліджень відомих буржуазних учених, таких як Ф.І.Леонтовича, С.А.Бершадського та інших.

У 1863 році Осип Максимович почав друкувати в "Чтениях" велику збірку галицько-руських пісень Я.Головацького. Видання її є великою заслугою О.Бодяньського перед українським народом.

Заслугою вченого є також видання ним у тих же "Чтениях" творів козацьких літописів, вітчизняних і зарубіжних дослідників XVIII століття – П.Симоновського, О.Рігельмана, Г.Міллера, численних документів про козаччину, яких за тодішніх умов не могло бути опубліковано в Україні.

О.Бодяньському – активному діячеві журналу "Чтения" і керівникові університетської кафедри – доводилося писати рецензії на праці наукових співробітників університету, які часто переростали в критичні статті, огляди, відгуки.

Поруч з історичними матеріалами "Чтения" публікували історично-юридичні документи: скарги, акти судових процесів в Україні, земельно-господарські документи, опис різних володінь, фінансові документи про збирання мита, земські повинності, різні грошові угоди, які зберігаються у фонді 99, відділі рукописів Інституту літератури імені Т.Г.Шевченка НАН України в м.Києві.

Вчений намагався висвітлити у "Чтениях" не тільки події з історії України, тут друкувалися також твори з історії літератури і театру України.

Активна видавнича діяльність Осипа Максимовича суміщалася з намаганням встановити тісні стосунки Товариства історії та старожитностей російських з широким колом слов'янських учених, які мали велике значення для плідної співпраці в газулі славістики. Всі члени отримували безкоштовно видання "Чтений", ознайомлюючись із рідкісними джерелами з історії України.

Діяльність "Императорского Общества и древностей российских" дала поштовх для утворення історичних товариств у самій Україні. З кінця 30-х років XIX століття тут починають працювати Одеське товариство історії і старожитностей, археографічна комісія, історичне товариство Несторалітописця, які тісно співпрацювали з "Императорским Обществом истории и древностей российских". Можна з упевненістю сказати, що й у цьому була велика заслуга О.Бодяньського.

Українська письменницька та наукова еліта наприкінці XIX століття, зокрема І.Франко, М.Максимович, П.Куліш, віддали належне національному патріотизму О.Бодяньського, вказуючи, що у свій час він був одним

з найкращих знавців українського фольклору, фундатором національної славістики, збирачем і видавцем літописних та архівних матеріалів з історії України. Силами О.Бодянского закладався наріжний камінь у фундамент української історичної науки.

Питання видання повного зібрання українських літописів є надзвичайно актуальним. Професор П.П.Кононенко має рацію, коли говорить, що "В Україні літописна традиція не переривається з Х до ХІХ століття. Літописи – це ж не просто джерельна база освіти й науки. Українські літописи – пам'ять епох і поколінь, що виявляє як негаснучу свідомість народу, так і його ідеали... Закономірно, що літописи Самовидця, Граб'янки, Величка, "Історія Русів", як і літописи Київської Русі, в ХVІІ столітті стали могутньою силою відродження української ідентичності..." [10, с. 149]. А видання їх у московському періодичному журналі вихідцем з України О.М.Бодянським – це подвиг, який заслуговує на найширше визнання і серед фахівців-істориків і серед широкого загалу українців.

Література

1. Бодянский О.М. Бантыш-Каменский, Дмитрий Николаевич. Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантыш-Каменским и Бодянским / Осип Максимович Бодянский. – М., 1858–1859. – С. 5–90.
2. Бодянский О.М. Исторические сведения о Генеральном хоружем Ханенко / Осип Максимович Бодянский // Чтения общества истории и древностей российских при Московском университете. – 1858. – Кн. 1. – С. 1–12.
3. Бодянский О.М. Предисловие / Осип Максимович Бодянский // Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого. – М., 1846. – С. 1–6.
4. Бодянский О. Передмова / Осип Максимович Бодянский // Реестр усього Війська Запорізького після Зборівського договору з королем польським Яном Казиміром, складений 1649 року, жовтня 16 дня й виданий по достемениному виданню О.М.Бодянським. – К.: МПС "Козаки", 1994. – С. 3–8, 16–19.
5. Бодянский О. Предисловие / Осип Максимович Бодянский // "Диариуш" Н.Ханенко. – М., 1858. – С. 21.
6. Василенко Н. Иосиф Максимович Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии / Николай Василенко // Киевская старина – К.: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1903. – Т. LXXXIII, №12. – С. 720.
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Головний редактор В.Т.Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ "Перун", 2003. – 1440 с.
8. Венгеров С.А. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых (от начала русской образованности до наших дней) / Н.Сумцов, О.М.Бодянский. – СПб., 1897. – Т. V. – С. 68.
9. Єфремов С. Історія українського письменства / Сергій Єфремов. – Спб.: Український учитель, 1903. – С. 110–111.

10. Кононенко П.П. Свою Україну любіть / Петро Петрович Кононенко. – К.: Твім інтер, 1996. – С. 149.
11. Куліш П. Повне зібрання творів. Листи / Пантелеймон Куліш. – К.: Критика, 2005. – Т. 1. 1841–1850. – 786 с.
12. Мельниченко В. На славу нашої преславної України / Володимир Мельниченко. – М.: Олма Медиа Групп, 2008. – 555 с.
13. Русская старина. – 1879. – Май. – С. 215–216.
14. Стороженки. Семейный архив. – К., 1907. – Т. 3. – С. 12–14.
15. Титов А. Письма П.А.Кулиша к О.М.Бодянскому (1846–1877) / Андрей Титов // КС. – 1897. – Т. LVIII, №9. – С. 401–403; №10. – С. 34–37.
16. Титов А. Дневник Николая Ханенко / Андрей Титов // КС. – 1896. – Т. LIV. – №7. – С. 30, 152.
17. Чернышевский Н.Г. Временник Общества истории и древностей российских. Книги 16, 17, 18 и 19. Москва, 1853–1855 // Полн. собр. соч.: В 15 т. / Николай Григорьевич Чернышевский. – М., 1949. – Т. 2. – С. 318.
18. ЧОИДР. – 1848. – Кн. 1. – С. 107–117.
19. ЧОИДР. – 1863. – Кн. 2. – С. 31.
20. Шевчук В. Історія Русів / Валерій Шевчук. – <http://ru.wikipedia.org/wiki/> – С. 1.

О.Б.Коваленко

"Записка о времени основания или учреждения губернских и поветовых городов Черниговской губернии" (1829 р.) як пам'ятка регіональної історіографії

У 20-х рр. XIX ст. на Чернігово-Сіверщині тривала досить болісна зміна поколінь місцевих дослідників, що значною мірою підважило тяглість історіографічного процесу в регіоні. Як з'ясувалося, допіру нікому було заповнити "вакансії", що виникли після смерті метрів краю історіописання О.Шафонського (1740–1811) та М.Маркова (1760–1819). Помітно підупала у цей час і наукова й культурно-освітня традиція, яку від Чернігівського колегіуму успадкувала Чернігівська духовна семінарія. Це засвідчив, зокрема, "Разговор о начале города Чернигова и о учреждении семинарии", впорядкований у її стінах у 1805 р. [1]. Не могла зарадити справі й щойно заснована Ніжинська гімназія вищих наук. Коли у 1822 р. її почесний попечитель О.Кушельов-Безбородько запропонував створити наукове товариство, яке "в собственности занималось бы историческими исследованиями, до того края относящимися", тамтешня професура відмовилася, посилаючись на брак джерел, спеціальних знань та вільного

часу [2]. І тільки у розкиданих на теренах Чернігово-Сіверщини монастирях і поміщицьких маєтках поволі снувалося розмаїте плетиво краєзнавчих студій, підживлюючи так званий антикварний напрям у вітчизняній історіографії [3]. І хоча О.Журба цілком слушно говорить про "історизованість ... настроїв та ідеалів", властиву тогочасному суспільству [4], фаховий рівень історичних знань, що побутували у середовищі місцевої еліти, залишав бажати кращого.

Цю історіографічну ситуацію досить виразно характеризує датована 1829 р. "Записка о времени основания или учреждения губернских и поветовых городов Черниговской губернии", виявлена у складі фонду Канцелярії чернігівського губернатора, що зберігається у Державному архіві Чернігівської області [5]. Супровідні документи дозволяють відтворити обставини її створення. Наприкінці 1828 р. за вказівкою імператора Миколи I урядовці й учені заходилися довкола впорядкування "Статистики Российской империи". Відтак Міністерство внутрішніх справ розіслало на місця відповідні директиви й перелік питань (у вигляді анкет і таблиць), які передбачали збирання статистичних відомостей. Водночас слід було підготувати історичні довідки про усі губернські та повітові міста. У січні 1829 р. такі вказівки одержав і чернігівський губернатор М.Жуков [6]. Саме за його дорученням місцеві чиновники поринули в історичні студії, наслідком яких стала вищезгадана "Записка". З огляду на місце й значення цієї пам'ятки в контексті розвитку регіональної історіографії, подаємо повний її текст мовою оригіналу зі збереженням усіх лексичних і стилістичних особливостей.

Записка о времени основания или учреждения губернских и поветовых городов Черниговской губернии

Губернский город Чернигов. Когда основан, достоверных сведений не отыскано, в истории же первого российского летописца Нестора значится, что древность его полагается наравне с городом Киевом; губернским же городом учрежден в 1782 году.

Поветовые города

Остер. В грамоте Владислава короля польского, данной остерским жителям в 1600 году ноября 20 дня, пишется местечком, а в документе, учиненном уполномоченными от гетмана Ивана Мазепы на разверстку именованной 1694 года ноября 10 дня, городом уже; в Истории же первой части о Малой России Бантыша-Каменского, напечатанной 1822 года, в статье о Зборовском договоре гетмана Богдана Хмельницкого с поляками упоминается гораздо прежде о городе Остре, то есть в феврале 1649 года; но о начале основания его, за неимением никаких о том преданий,

неизвестно; поветовым же городом Остер учрежден при открытии Киевского наместничества в 1782 году.

Козелец. В привилегии короля польского Яна Казимира, данной без означения только которого именно года, между прочего показан правами и порядком добрым необразованным, из чего заключать должно, что оный город Козелец в недавнем до короля Яна Казимира времени основан; поветовым же городом учрежден при открытии Киевского наместничества в 1782 году.

Нежин. Когда основан, сведений по делам не оказалось; поветовым же городом учрежден при открытии Черниговского наместничества в 1782 году.

Борзна. Был в древние времена сотенным, но когда основан, о том покрыто неизвестностью, учрежден поветовым городом при открытии Черниговского наместничества в 1782 году.

Конотоп. Когда основан, никаких видов не оказалось, поветовым же городом учрежден при открытии Черниговского наместничества в 1782 году.

Кролевец. Основан в 1601 году, затем устроена была в нем королем польским Яном Казимиром крепость в 1646 году. Поветовым же городом учрежден при открытии Черниговского наместничества в 1782 году.

Глухов. Когда основан, сведений по делам не оказалось, поветовым же городом учрежден при открытии Черниговского наместничества в 1782 году.

Новгородскосеверск. Основан Великим князем Киевским Ярославом 1-м в 1044 году, который был учрежден губернским городом в 1782 году, а за упразднением в 1801 в Новгородскосеверской губернии существует с этого времени поветовым городом.

Стародуб. Когда основан или учрежден, покрыто неизвестностью, а упоминается оный в Нестеровской летописи с 1096 года, имянуясь принадлежащим Черниговскому княжеству, поветовым же городом учрежден при открытии Черниговского наместничества в 1782 году.

Мглин. О времени учреждения его сведений по делам не оказалось, поветовым же городом учрежден при открытии Новгородскосеверского наместничества в 1782 году.

Сураж. Основан или учрежден поветовым городом в 1803 году.

Новозыбков. Учрежден поветовым городом в 1809 году.

Городня. Когда основан, сведений не оказалось, поветовым же городом учрежден при открытии Черниговского наместничества в 1782 году.

Сосница. Когда основан, сведений не оказалось, поветовым же городом учрежден при открытии Новгородскосеверского наместничества в 1782 году.

Гражданский губернатор Николай Жуков
Советник [...]
Советник Иван Книговский [?]

Державний архів Чернігівської області, ф. 128, оп. 1, спр. 3205, арк. 5 – 57 зб.

Як бачимо, упорядники "Записки" здійснили пошук документів з історії міст регіону – це опосередковано засвідчують вирази "сведений по делам не оказалось" або "никаких видов не оказалось". Були виявлені, зокрема, помилково датований 1600 р. (або сфальшований) універсал польського короля Владислава IV мешканцям Остра, недатований привілей його наступника короля Яна Казимира Козельцю, а також "документ, учиненный уполномоченными от гетмана Ивана Мазепы на разверстку именных" поблизу Остра від 10 листопада 1694 р. [7]. У двох випадках упорядники посилаються на літопис Нестора: щодо Стародуба наведена конкретна дата першої згадки – 1096 р., а про Чернігів, мовляв, "значится, что древность его полагается наравне с городом Киевом". Привертає увагу також посилання на перше видання "Истории Малой России" Д.Бантшиша-Каменського у контексті згадки про Остер у Зборівській угоді 1649 р. Джерела інформації про заснування Новгород-Сіверського Ярославом Мудрим у 1044 р., а Кролевця – у 1601 р. у "Записке" не зазначені. Що ж до решти повітових міст, то час їхнього заснування встановити не вдалося – "о том покрыто неизвестностью".

Загалом складається враження, що упорядники "Записки" не були ознайомлені ні з "Черниговского наместничества топографическим описанием" (1786 р.) О.Шафонського, що поширювалось у рукописних копіях, ні з опублікованими на той час працями М.Маркова "О городах и селениях в Черниговской губернии, упоминаемых в Нестеровской летописи и в продолжателях оной до 1206 года" (1815 р.), "О достопамятностях Чернигова" (1816 р.), в яких актуалізована значна джерельна база з найдавнішої історії регіону. Вочевидь, вони випали з регіонального наукового обігу, що й зумовило прикрі лакуни в "Записке". Не дивно, що публікація в середині ХІХ ст. книги О.Шафонського й передрук студії М.Маркова "О достопамятностях Чернигова" спричинила справжню сенсацію. Але на той час регіональна історіографія вже пододала кризові явища і досить упевнено розвивалась по висхідній [8].

Література

1. Неопублікована пам'ятка регіональної історіографії початку XIX ст. / Підготовка до друку і передмова О.Б.Коваленка // Сіверянський літопис. – 1996. – №4. – С. 123–126.
2. Конференція професорів Ніжинської гімназії вищих наук на своєму засіданні 10 лютого 1822 р. навела, зокрема, такі аргументи, "препятствующие затруднения к учреждению Общества": "источники, состоящие в разных сочинениях или замечаниях, относящихся к сему краю, каковы летописи, народные повести, даже песни, особенно древние, грамоты, жалованные дворянству, волостным правлениям, монастырям и проч., из коих бы можно было заимствовать верные исторические материалы, по новости существования своего гимназия еще не успела приобрести; равно и народный дух края сего с своими обыкновениями, по недавнему наставников вступлению в должности, некоторым совсем почти неизвестен" (Лавровский Н.Л. Гимназия высших наук кн.Безбородко в Нежине (1820–1832) // Известия Историко-филологического института кн.Безбородко в Нежине. – К., 1879. – Т. III. – Неофициальный отдел. – С. 192). Згодом, у квітні 1829 р. наукове товариство при Ніжинській гімназії вищих наук таки було створено, але розгорнути активну діяльність не спромоглося (Державний архів Чернігівської області, ф. 128, оп. 1, спр. 3205, арк. 47 зв. – 48).
3. Див.: Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К., 2000. – С. 141–143, 158–160.
4. Журба О.І. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 103.
5. Державний архів Чернігівської області, ф. 128, оп. 1, спр. 3205, арк. 57–57 зв.
6. Там само, арк. 1–203.
7. Напевне, у цьому документі йшлося про розмежування володінь Київського Братського монастиря і місцевих землевласників (Див.: Універсали Івана Мазепи (1687–1709). – К.; Львів, 2002. – С. 249–252, 254–255; Універсали Івана Мазепи (1687–1709). – К.; Львів, 2006. – Ч. II. – С. 90–91, 142–143).
8. Див.: Федоренко П. Нариси з історії вивчення Чернігівщини // Записки Чернігівського наукового товариства. – Чернігів, 1931. – Т. 1. Праці історично-краєзнавчої секції. – С. 18–22; Коваленко А.Б. Развитие краеведения на Черниговщине в первой половине XIX в. // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики: Сборник научных статей. – К., 1991. – С. 95–101.

Г.Милорадович і часопис "Черниговский листок"

Характерна особливість наукової спадщини відомого історика і громадського діяча Г.О.Милорадовича (1839–1905) полягала в тому, що переважно більшість своїх студій він оприлюднював спершу на сторінках періодичних видань, а вже потім – якщо виникали потреба або нагода – у вигляді окремих відбитків, книг чи брошур. Це дозволяло оперативно запровадити у науковий обіг нововиявлені документи й матеріали, зробити їх надбанням широкого кола фахівців і аматорів старовини. У жовтні 1894 р. Г.Милорадович писав О.Лазаревському з приводу публікації свого "Любецкого архива": "Если издать 300 экз., никто ни одного экз. не купит, а потому я вот чего бы желал: поговорите с редакцией "Киевской старины" и предложите ей печатать с 1-го января 1895 года в каждой книге по одному листу моих бумаг ... Бумага должна быть от редакции и мне 100 отдельных оттисков. Таким образом любители этого рода бумаг познакомятся с ними, а 100 экз. я могу легко раздарить библиотекам и прочее" [1].

Загалом, публікації Г.Милорадовича побачили світ на сторінках понад 20 наукових і громадсько-політичних періодичних видань, що, до речі, значною мірою ускладнює впорядкування повної бібліографії його праць [2]. Проте найактивніше Г.Милорадович друкував свої статті, замітки, нариси, добірки документів, рецензії у місцевій пресі. Показово, що його перша публікація – історичний нарис про "фамільне гніздо" чернігівської гілки Милорадовичів містечко Любеч – була надрукована в 1855 р. у "Черниговских губернских ведомостях" – найстарішому в регіоні часопису, заснованому 1838 р. [3]. Досить часто студії Г.Милорадовича з'являлися і в "Черниговских епархиальных известиях", започаткованих у 1861 р. Слід зауважити, що, незважаючи на свій офіційний статус, ці видання суттєво прислужилися розвитку історико-краєзнавчих досліджень [4].

За умов загального демократичного піднесення на початку 60-х рр. XIX ст. репертуар місцевої преси збагатив "Черниговский листок", який протягом 1861–1863 рр. видавав Л.Глібов. Сучасні дослідники розглядають цей часопис як "нове явище в розвитку української преси другої половини XIX ст., а саме – одне з перших приватних видань", у якому "публікувалися матеріали українською мовою (приблизно 25 відсотків), а також численні російськомовні статті на захист української мови" [5]. Одним з 38 авторів "Черниговского листка" (за підрахунками І.Побідаш)

був Г.Милорадович, що досить симптоматично у контексті еволюції його суспільно-політичних поглядів.

Вихованець елітного Пажеського корпусу, блискучий офіцер-кавалергард, Г.Милорадович на той час серйозно вагався у подальшому виборі життєвого шляху. Захоплений реформаторською діяльністю імператора Олександра II і щиро намагаючись долучитися до великої справи визволення селян від кріпацтва, Г.Милорадович протягом 1862–1865 рр. з невеликою перервою виконував обов'язки мирового посередника по Городнянському повіту Чернігівської губернії і був навіть нагороджений почесною відзнакою за "введение в действие Высочайше утверждённого 19-го февраля 1861 года Положения о крестьянах" [6]. Водночас молодий Г.Милорадович перебував під відчутним впливом українського національного руху, речники якого, на думку А.Капелера, "скориставшись відносно ліберальною політикою напередодні й під час визволення селянства", зробили спробу перейти до "розгортання національної агітації" з метою "поширення національної свідомості на різні верстви населення" (тобто до фази Б, за періодизацією М.Гроха) [7].

За цих обставин на початку 60-х рр. XIX ст. в Україні виникає мережа так званих громад – достатньо аморфних в організаційному відношенні напівлегальних осередків, які об'єднували представників національно свідомої інтелігенції. Одна з таких громад (П.Куліш якось назвав її "куреном", а чернігівський губернатор С.Голіцин – "кружком свитников") у 1861 р. постала в Чернігові під керівництвом С.Носа. До її складу входили Л.Глібов, О.Тищинський, М.Вербицький, І.Дорошенко та ін. Чернігівські українофіли збирали й оприлюднювали історичні та фольклорно-етнографічні матеріали, поширювали серед населення популярні книжки-метелики, опікувалися недільними школами. Чернігівська громада спромоглася організувати аматорський театральний колектив, відомий під назвою "Товариство, кохаюче рідну мову" або "шановців своєї народності". В його репертуарі були п'єси І.Котляревського, "живі картини" з народного життя, хоріві композиції, читання, які користувалися великою популярністю серед місцевої громадськості. Громадівці були безпосередньо причетні до заснування часопису "Черниговский листок", видавцем і редактором якого став Л.Глібов. Як це не дивно, "Черниговский листок" на деякий час навіть пережив горезвісний Валуєвський циркуляр і після закриття журналу "Основа" з листопада 1862 р. до серпня 1863 р. був єдиним україномовним періодичним виданням у межах Російської імперії [8].

Культурно-просвітницька діяльність Чернігівської громади була значною мірою суголосна уподобанням Г.Милорадовича, який наполегливо

студіював історію та генеалогію власного роду і споріднених фамілій, з яких вийшло чимало відомих військово-політичних діячів доби Гетьманщини [9]. Улюбленим історичним героєм молодого дослідника став його далекий предок чернігівський полковник і наказний гетьман П.Полуботок [10]. Саме як "потомка П.Полуботка", "юного свobodного казака, сына Украины, колысь свободной", сприймали Г.Милорадовича в його безпосередньому оточенні [11].

Водночас Г.Милорадович захоплювався народним мистецтвом і фольклором. Так, він схвально відгукнувся на появу книги О.Шишацького-Ілліча "Сборник малороссийских пословиц и поговорок" (Чернігів, 1857) і запропонував доповнити його прислів'ями, свого часу оприлюдненими М.Максимовичем [12]. Цікаві відомості про побут і звичаї місцевої людності наведено в одній з ранніх студій Г.Милорадовича про містечко Боровичі, яку він, до речі, підписав українським криптонімом "Грыцько М." [13]. Цікаво, що саме з Борович походила годувальниця Г.Милорадовича селянка П.Стретенко, вдячну пам'ять про яку він зберігав упродовж усього життя [14].

До цього ж часу відноситься і знайомство Г.Милорадовича з Т.Шевченком, що відбулося у квітні 1858 р. у Петербурзі на літературно-художньому вечорі у віце-президента Академії мистецтв Ф.Толстого, куди він потрапив, вочевидь, за посередництвом О.Лазаревського. Творчість Кобзаря справила сильне враження на Г.Милорадовича, який і надалі виявляв неабияку обізнаність з поезіями Т.Шевченка, "которые делают честь малороссийской литературе" [15].

Як зауважив С.Єкельчик, у конкретних історичних умовах, що склалися на терені Наддніпрянської України у ХІХ ст., простір "для выражения национальных и оппозиционных чувств" здебільшого обмежувався "домом патриота, его (или её) одеждой, предпочтением национальных блюд, напитков, прической, характерными усами" – йшлося, власне, про демонстрацію національної ідентичності [16]. У цьому контексті значний інтерес становлять датовані 1860–1865 рр. листи відомої громадської діячки Є.Милорадович (у дівочтві Скоропадської) до Г.Милорадовича. В них постійно звучить цей нативістський мотив: "я вышила тебе рубаху..., вымережевала её золотом и шёлком"; "портрет мой я сделала в украинской рубахе"; "вышлю мой портрет, фотографию, он очень хорош, я в малороссийской рубахе, без корсета, в споднице, без кринолинов, и на голове очипок вроде ситечка, портрет тебе понравится"; "Лиза моя ... не успела ещё вышить тебе рубахи"; "приготовлю я для тебя и вишневки"; "приятно мне видеть тебя в нашем украинском козацком наряде"; "вероятно, ты уже получил ... вышитую рубаху, узор составлен мною, и,

исключая букетов, я вышла остальное сама" [17]. Зберігся і фотопортрет Г.Милорадовича, виконаний у 1860 р., на якому він зображений у народному одязі [18].

Зрештою, саме українофільські симпатії зумовили співробітництво Г.Милорадовича з видавцем і редактором "Черниговского листка" Л.Глібовим. Втім, історія їхніх взаємин сягає кінця 50-х рр., коли Г.Милорадович разом з О.Лазаревським намагалися видати в Петербурзі книгу байок Л.Глібова, але з нез'ясованих наразі причин реалізувати цей проект не спромоглися [19]. Напевне, Л.Глібов бував на обідах, які на честь місцевих літераторів давав у Чернігові Г.Милорадович [20].

Як відомо, "Черниговский листок" виходив досить нерегулярно, із значними перервами – передусім через брак коштів і постійних дописувачів. "Видавнича діяльність не тільки не давала ніякої користі самому редакторові, – слушно зауважив Б.Шевелів, – але й не окупала вартості паперу та друкарських витрат" [21]. Листи С.Носа до О.Кониського свідчать, що чернігівські громадівці прагнули зарадити справі й повсякчас шукали вихід із цієї складної ситуації. 13 березня 1862 р. С.Ніс, зокрема, писав: "Явився и помагач один Листкові Черніговському и грошима, и трудами, пан Лазаревський, дак Глібов не хоче" [22]. Дійшло до того, що Л.Глібов збирався з 1863 р. припинити видання часопису [23]. З огляду на це Г.Милорадович, вочевидь, планував навіть перебрати на себе його редагування. "Что же ты поделываешь в Чернигове, взял ли редакцию на себя Черниговского листка, – цікавилась Є.Милорадович. – Умоляю тебя, дай ему исключительно местный характер, тогда только журнал этот будет иметь интерес, да кроме того, не цурайся рідної мови, коли не сам, то дай другим писать. Как скоро ты вступил в права редактора, я пришлю тебе несколько статей" [24].

Втім, Є.Милорадович видала бажане за дійсне, адже після тривалих вагань Л.Глібов у травні 1863 р. вирішив продовжити видання часопису: "...в последнее время поступило значительное число заявлений о высылке "Черниговского листка", и, вместе с тем, нам удалось пригласить к постоянному, по изданию и редакции газеты, сотрудничеству нескольких лиц, участие которых, надеемся, обеспечит успех нашего предприятия" [25]. Цю новину повідомив О.Кониському С.Ніс: "...щонедільник иде уже по новому – з помішниками: Скибинським, Дорошенком, Лазаревським, – хотятъ, щоб по путтю" [26].

Як бачимо, прізвища Г.Милорадовича серед них немає, але саме у цей час на сторінках "Черниговского листка" з'явилися його публікації. Вони засвідчують, зокрема, глибокі знання Г.Милорадовича у царині

бібліографії та книгознавства. Принагідно слід зазначити, що він був відомим бібліофілом і власником великої бібліотеки, що нараховувала близько 16 тисяч томів [27]. На той час у доробку Г.Милорадовича вже була низка ґрунтовних публікацій відповідної тематики. Протягом 1859–1860 рр. він оприлюднив у "Черниговских губернских ведомостях" покажчик до цього часопису за 1838–1858 рр., бібліографічний покажчик "Иностранные сочинения о Малороссии", а також спробував продовжити започатковану О.Лазаревським "Украинскую литературную летопись" [28].

На сторінках "Черниговского листка" Г.Милорадович опублікував бібліографічні нотатки про перевидані у Парижі унікальні джерела з історії України XVII ст. – "Історію війни козаків проти Польщі" П.Шевальє (1859) та "Опис України" Г.Л. де Боплана (1861). Г.Милорадович погодився з видавцями у тім, що книга П.Шевальє відзначається "откровенностью французского солдата и тонкою наблюдательностью", і наголосив на її непересічному значенні для дослідників. Г.Милорадович також звернув увагу на той факт, що П.Шевальє назвав Б.Хмельницького "столь же честолюбивым и столь же отважным", як і його славетний сучасник О.Кромвель [29]. "С удовольствием" Г.Милорадович сповістив "занимающихся малороссийскою историею" і про появу нового видання книги Г.Л. де Боплана, цікавої насамперед "как записки современника-самовидца". Г.Милорадович підкреслив, що "Опис України" – це "плод изучения ... края во время частых по нему странствований", адже автор "служил семнадцать лет инженером в польской службе при Сигизмунде III и Владиславе IV". Г.Милорадович також навів відомості про переклади праці Г.Л. де Боплана англійською, німецькою, латинською та російською мовами. На особливу увагу, на думку Г.Милорадовича, заслуговує "в высшей степени драгоценная и любопытная" карта, над якою Г.Л. де Боплан "трудился восемь лет" [30]. Слід зауважити, що, віддаючи належне книгам П.Шевальє та Г.Л. де Боплана, Г.Милорадович відзначає при-таманні їм недоліки й закликає до критичного ставлення до цих джерел. Так, за його спостереженням, у книзі П.Шевальє, "представляющей много нового и интересного, встречаются однако же неверности, требующие проверки с другими источниками" [31]. Що ж до праці Г.Л. де Боплана, то, на думку Г.Милорадовича, "в авторе ... замечен тот существенный недостаток, что, служа польскому королю, он считает долгом везде и во всём восхвалять польскую нацию; суждения его не беспристрастны" [32].

Відомо, що "Черниговский листок" одним з перших звернувся до історії книгодрукування в регіоні й у 1863 р. оприлюднив "Заметку о книгопечатании в Черниговской губернии в прошлом столетии" П.Єфи-

менка, який, зокрема, зазначив: "Желательно, чтобы имеющие у себя старинные сочинения сообщали о них самые подробные сведения ... В таких выписках или заметках следует помещать все, что есть интересного в книгах: описания и изображения гербов, биографические сведения, посвящения, предмовы, содержания книг, словари неизвестных выражений и слов и т.д. Из подобных заметок со временем можно будет составить довольно полную библиографию старопечатных книг и историю книгопечатания в Южной России. А привести в известность весь умственный капитал наших предков – это наша священная обязанность" [33]. Г.Милорадович оперативно відгукнувся на цей заклик – уже в наступному номері "Черниговского листка" з'явилася його публікація під назвою "Ещё заметка о книгопечатании в Черниговской губернии в XVII столетии". Відзначивши, що П.Єфименко "не располагал достаточными материалами для суждения об этом вопросе", він навів відомості (а подеколи й стислі описи) ще 24 видань, які побачили світ на Чернігово-Сіверщині у XVII ст. Крім того, Г.Милорадович конспективно, але зі знанням справи, простежив історію книгодрукування в регіоні, яке у 1646 р. започаткував К.Транквіліон, схарактеризував діяльність друкарень Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського та Чернігівського Троїцько-Іллінського монастирів. Констатували, що "совершенное прекращение работ в Ильинской типографии относится к 1820 году", Г.Милорадович водночас наголосив: "В прошлом 1862 году неусыпный архипастырь черниговский и нежинский Филарет учредил при Ильинском же монастыре новую типографию" [34].

Плідне співробітництво Г.Милорадовича з часописом "Черниговский листок", проте, виявилось нетривалим – у серпні 1863 р. Л.Глібов, звинувачений у причетності до так званої "справи" С.Носа й І.Андрущенко, які зберігали й поширювали протиурядові газети й прокламації, змушений був припинити його видання [35]. Арешти й обшуки, проведені у помешканнях місцевих українофілів, призвели до згорання діяльності Чернігівської громади, яка відродилася вже за нових історичних умов на початку 1890-х рр. [36].

Під впливом обставин і оточення (наприкінці 1865 р. за наполяганням батьків він повернувся на військову службу і зробив непогану кар'єру, яку гідно увінчало звання генерал-лейтенанта) [37], Г.Милорадович поступово перейшов на позиції консерватизму. Проте подальшу еволюцію його суспільно-політичних поглядів, на нашу думку, доцільно розглядати в контексті принципів ієрархії численних лояльностей та взаємовиключних свідомостей, які вдало застосував до аналізу українських історичних реалій XIX ст. П.Магочий. Він, зокрема, зауважив: "У багатонаціональних

державою зовсім природно бувають особи, яким зручно з більшою ніж однією "національною" лояльністю або свідомістю. На українських землях у XIX ст. було зовсім нормально, що дехто вважав себе водночас і малоросом (українцем), і росіянином ... Цих ... "малоросів", які вірили, що є гармонійна сполука між прив'язанням до Малоросії і до Росії в цілому, в літературі надто спрощено називають русифікованими ... Проте їх треба вважати частиною "природної" ієрархії численних лояльностей, яка присутня в багатьох національних відродженнях включно з українським". Відповідно до такого світосприйняття праці Г.Милорадовича, як і багатьох його сучасників, були "написані російською мовою і сповнювані ... поняттям, що Україна або Малоросія, як вона звичайно називалася, була природною складовою частиною російського імперського світу. Тим самим ці історії приймали ідею ієрархії численних лояльностей або свідомостей". Як підкреслює П.Магочий, "це був не політичний опортунізм, як дехто натякає, а віддзеркалення українських культурних умов не тільки в період національного відродження, але й до, і після нього" [38]. Насамкінець зауважимо, що на початку XX ст. українське дворянство взяло безпосередню участь у відродженні національної державності – саме з цього середовища походив молодший сучасник Г.Милорадовича, глава Української держави, що постала навесні 1918 р., гетьман П.Скоропадський.

Література

1. Листи Олександра Лазаревського // Український археографічний збірник. – К., 1927. – Т. 2. – С. 347.
2. Див.: Граф Григорий Александрович Милорадович (Краткие биографические сведения). – Чернигов, 1892. – С. 3.
3. Милорадович Г. Местечко Любеч // Черниговские губернские ведомости. – 1855. – Часть неофициальная. – №48, 50, 51–52 (є й окремі відбиток).
4. Федоренко П. Нариси з історії вивчення Чернігівщини // Записки Чернігівського наукового товариства. – Чернігів, 1931. – Т. 1. Праці історико-краєзнавчої секції. – С. 20–23; Коваленко А.Б. Развитие краеведения на Черниговщине в первой половине XIX в. // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики: Сборник научных статей. – К., 1991. – С. 95–96 та ін.
5. Шевелів Б. Тижневик "Черниговский листок" за редакцією Л.І.Глібова (1861–1863 рр.) // Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С. 443–462; Побідаш І.Л. Редакторська та журналістська діяльність Леоніда Глібова: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. – К., 2006. – С. 5–6.
6. Чернігівський історичний музей ім. В.В.Тарновського (далі – ЧІМ), інв. №Ал 19 – 2/2/506, с. 2.
7. Капелер А. Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба порівняння // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, держав-

ність: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 105–106. Див. також: Миллер А.И. "Украинский вопрос" в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб., 2000. – С. 106 та ін.

8. Див.: Возняк М. З історії Чернігівської громади 1861–1863 рр. (Листи Л.Глібова й С.Носа до О.Кониського) // Україна. – 1927. – Кн. 6. – С. 114–124; Миловидов Л. Недільні школи на Чернігівщині в 1860-х рр. // Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С. 432–434; Шевелів Б. Тижневик "Черниговский листок"... – С. 452–456; Його ж. Леонід Глібов як громадський діяч і письменник // Глібов Л. Твори. – К., 1927. – С. 13–24; Сиваченко М., Деко О. Леонід Глібов: дослідження і матеріали. – К., 1969. – С. 11–30; Катренко А.М. Український національний рух XIX ст. – К., 1999. – Ч. II. – С. 7–8, 57–59 та ін.

9. Милорадович Г. Биографические очерки замечательных Милорадовичей. – Чернигов, 1856; Його ж. Несколько слов о роде дворян Милорадовичей. – Чернигов, 1857 та ін.

10. Милорадович Г. Родословная дворян Полуботок. – СПб., 1859; Його ж. Сфрагистическая заметка о гербе Полуботка // Черниговские губернские ведомости. – 1858. – Часть неофициальная. – №9 та ін.

11. "До тебе прихильна, дарма, що кавалергард": Листи Є.І.Милорадович до Г.О.Милорадовича (1860–1865) / Упорядник С.О.Половнікова. – Чернігів, 2002. – С. 28, 34, 56, 61, 86.

12. Милорадович Г. Письмо к редактору // Черниговские губернские ведомости. – 1858. – Часть неофициальная. – №2. Див. також: Кудрявцева З. Пареміологічна спадщина Олександра Шишацького-Ілліча. – Чернігів, 1999. – С. 17.

13. Грыцько М. [Милорадович Г.]. Местечко Боровичи. Историческое, статистическое и этнографическое описание // Черниговские губернские ведомости. – 1856. – Часть неофициальная. – №30, 31. Докладніше про народознавчі зацікавлення Г.Милорадовича див.: Коваленко О. Історико-етнографічні студії Г.Милорадовича // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. – Серія 6. Історичні науки. – К., 2008. – Вип. 6. – С. 164–169.

14. Памятная книга Графа Милорадовича / Второе издание напечатано в 28 экземплярах. – Чернигов, 1892. – Октябрь.

15. Дудко В. Тарас Шевченко очима Григорія Милорадовича // Кур'єр Кривбасу. – 1996. – №91–92. – С. 106–110; Його ж. До вивчення петербурзького оточення Тараса Шевченка (1858 р.) // Матеріали VI Міжнародного семінара "Т.Г.Шевченко і мировая культура". – СПб., 2007. – С. 235–239.

16. Екельчик С. Человеческое тело и национальная мифология: некоторые мотивы украинского национального возрождения XIX века. – С. 1–3 // <http://abimperio.net/scgi-bin/aishow.pl?state=show&idart=1660&page=1&idlang>.

17. "До тебе прихильна, дарма, що кавалергард" ... – С. 34, 43, 54, 55, 68.

18. Там само. – С. 11.

19. Глібов Л. Твори. – К., 1974. – Т. 2. – С. 343, 347–348, 458.

20. "До тебе прихильна, дарма, що кавалергард" ... – С. 24.

21. Шевелів Б. Тижневик "Черниговский листок" ... – С. 448.

22. Возняк М. З життя Чернігівської громади ... – С. 121.
23. Шевелів Б. Тижневик "Черниговский листок" ... – С. 449–450.
24. "До тебе прихильна, дарма, що кавалергард" ... – С. 86–87.
25. Шевелів Б. Тижневик "Черниговский листок" ... – С. 450.
26. Возняк М. З життя Чернігівської громади ... – С. 123–124.
27. Милорадович Г. Любеч и его святыня. – СПб., 1905. – С. 73; Иваск У.Г. Частные библиотеки России. – СПб., 1912. – Ч. II. – С. 9.
28. Див.: Пеленський Є.Ю. "Украинская литературная летопись". Перший український книгознавчий журнал // Українська книга. – 1938. – Ч. 1. – С. 4–5, 10.
29. Черниговский листок. – 1863. – №11. – С. 87–88.
30. Черниговский листок. – 1863. – №12. – С. 95.
31. Черниговский листок. – 1863. – №11. – С. 88.
32. Черниговский листок. – 1863. – №12. – С. 95.
33. Черниговский листок. – 1863. – №11. – С. 85–87. Див. також: Тоцька Ж.В. Історія Чернігово-Сіверщини на сторінках часопису "Черниговский листок" (1861–1863 рр.) // Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць. – Суми, 2008. – С. 134–137.
34. Черниговский листок. – 1863. – №12. – С. 92–94.
35. Див.: Шевелів Б. Л.І.Глібов і тижневик "Черниговский листок" у процесі С.Носа, І.Андрущенко та інш. 1863–1868 рр. // За сто літ. – К., 1929. – Кн. IV. – С. 25–47; Сиваченко М., Деко О. Леонід Глібов... – С. 5–61.
36. Грінченкова М., Верзилів А. Чернігівська українська громада: спогади // Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С. 463–487; Катренко А.М. Український національний рух ... – С. 124–128.
37. ЧІМ, інв. №Ал 19 – 2/2/506, с. 2–4.
38. Магочий П. Українське національне відродження: нова аналітична структура // Український історичний журнал. – 1991. – №3. – С. 102–107.

Ж.В.Тоцька

Краєзнавча діяльність Чернігівського губернського статистичного комітету (дореформений період)

На зламі 20–30-х рр. XIX ст. в Російській імперії помітно пошвидко дослідження в галузі статистики. Зокрема, наприкінці 1828 р. Микола І доручив Міністерству внутрішніх справ упорядкувати "Статистику Російської імперії". Невдовзі в усі губернії було розіслано відповідні директиви, а також 11 таблиць для збирання статистичних даних, які охоплювали практично усі сфери життєдіяльності регіонів. На Чернігівщині реалізацію цього проекту контролював губернатор М.Жуков [1].

У 1834 р. офіційним центром урядової статистики став Статистичний відділ Міністерства внутрішніх справ, а безпосереднє збирання статистичних відомостей на місцях мали здійснювати губернські статистичні комітети, створені на підставі спеціального "Положення" від 20 грудня 1834 р. [2]. Губернським статистичним комітетам судилося відіграти важливу роль у вивченні, систематизації та охороні історико-культурної спадщини [3].

Чернігівський губернський статистичний комітет було створено у 1835 р. Основне його завдання полягало в опрацюванні адміністративно-господарських та економічних даних, а також складанні статистичних додатків до щорічних звітів губернатора.

Певне уявлення про його персональний склад дозволяє скласти "Краткий именной список лиц, составляющих Черниговский губернский статистический комитет в 1858 г." Головою комітету натоді був цивільний губернатор Катон Шабельський, а членами – "губернский предводитель дворянства Николай Бороздна, вице-губернатор Федор Жемчужников, управляющий палатой государственных имуществ Петр Халанский, председатель казенной палаты Михаил Силич, инспектор врачебной управы Моисей Любарский, директор училищ в губернии Егор Гудима, губернский прокурор Александр Соколов, губернский почтмейстер Максим Воробей, непрямый член строительной и дорожной комиссии Дмитрий Гротус, член духовной консистории Александр Огиевский" [4]. Обов'язки секретаря комітету виконував Іван Козловський. Праця співробітників комітету не оплачувалась. Інформацію у повітах збирали члени-кореспонденти, в основному поміщики, священики, вчителі [5].

Діяльність Чернігівського губернського статистичного комітету умовно можна поділити на два періоди. Перший з них тривав з часу заснування цієї інституції до її реорганізації на початку 60-х рр. XIX ст.

Спершу Чернігівський губернський статистичний комітет наразився на значні труднощі. Практично усі його члени були завантажені своїми безпосередніми службовими обов'язками. Бракувало вказівок щодо методів збирання й опрацювання інформації. Пояснення з цього приводу надійшли тільки через 18 років після заснування комітету. Нарешті, не було вирішено питання фінансування. Так, у циркулярі Центрального Статистичного комітету від 30 грудня 1853 р. за №190 зазначалося, що на фінансування губернських комітетів щороку виділятиметься 1 тисяча рублів з коштів губернських друкарень [6]. Згодом було запроваджено оплачувану посаду секретаря, який опрацьовував матеріали, що надходили до комітету, та вів його документацію.

На першому етапі своєї діяльності Чернігівський статистичний комітет займався переважно складанням статистичних таблиць про кількість населення в Чернігові та інших містах краю, розкольників та євреїв, видачу торгових свідоцтв у повітових казначействах, ярмарки та ін. [7]. Цей період у діяльності комітету можна назвати "накопичувальним" – натоді комітет набував досвіду організації дослідницьких робіт, опису губернії, перших публікацій [8].

У серпні 1859 р. у Міністерстві внутрішніх справ була підготовлена Записка про докорінне реформування місцевих статистичних комітетів. 26 грудня 1860 р. побачило світ нове "Положение о губернских и областных статистических комитетах" [9], за яким комітети склалися не тільки з посадовців, як це було раніше, а й приватних осіб [10]. Змінювалися й умови фінансування, що відіграло важливу роль у процесі активізації діяльності оновлених комітетів. Значні зміни відбулися у становищі секретаря комітету, який за статусом прирівнювався до державного службовця і мусив мати університетську освіту. Діяльність комітету умовно була розподілена на обов'язкову та необов'язкову. До першої відносилося збирання відомостей для звіту губернатора і впорядкування "Обзора" губернії, а також підготовка інформацій на вимогу міністерства. До необов'язкових робіт було віднесено дослідження губернії в історичному та географічному відношеннях. Загалом, структура комітету, що визначалася новим "Положением", значною мірою нагадувала наукові товариства [11].

Циркуляр Міністерства внутрішніх справ від 8 квітня 1861 р. за №397 зобов'язав комітети активізувати збирання історичних матеріалів та їх публікацію в "Губернских ведомостях" [12]. Саме на шпальтах газети "Черниговские губернские ведомости" побачив світ цілий пласт краєзнавчих матеріалів, підготовлених співробітниками Чернігівського статистичного комітету.

Опубліковані в "Черниговских губернских ведомостях" журнали засідань Чернігівського губернського статистичного комітету свідчать, що до роботи в ньому було залучено досить широке коло осіб. Статистичні комітети "перестают быть собраниями исключительно состоящими из лиц, официально призванных заседать в них; в члены Комитетов поступают все желающие принять участие в их деятельности, все могущие по своим познаниям, по своему положению, по средствам, которыми они располагают, способствовать развитию отечественной статистики. Таким образом, прежнее, чисто официальное, значение Комитетов заменяется другим общественно-ученым" [13]. Зокрема, на засіданні 7 вересня 1861 р. голова Чернігівського губернського статистичного комітету князь С.Голіцин

зауважив: "Положением о Губернских и Областных Статистических Комитетах статьею 3 указано, что издание ученых трудов, в отношении топографическом, историческом, промышленном, торговом, сельскохозяйственном и т.п., может быть приведено изданием Памятных Книжек. До настоящего времени к составлению Памятной Книги по Черниговской губернии еще приступлено не было" [14].

У 1862 р. Чернігівський губернський статистичний комітет видав "Памятную книжку Черниговской губернии", в якій, крім статистичних відомостей, було вміщено низку студій з історії та етнографії Чернігівщини. У передмові зазначалося, що "благодаря горячему сочувствию и ревностному содействию новых членов своих, Статистический комитет в непродолжительный срок, истекший со времени своего открытия на новых началах, может уже заявить о результатах новой своей деятельности изданием настоящей Памятной Книжки" [15].

До першого відділу "Памятной книжки Черниговской губернии" під назвою "Памятные сведения" увійшли списки церковних свят, хресних ходів та ярмарок, хронологія "достопам'ятних подій", список осіб, "начальствующих в Чернигове" у 1660–1785 рр. та список чернігівських ієрархів від Неофіта до Філарета Гумілевського [16].

Другий відділ видання – "Статистические сведения о губернии" містив статистичні відомості про кількість жителів у Чернігівській губернії за станами й віросповіданням, народжених та померлих, шлюбів, будівель, церков, заводів та фабрик, ремісників, навчальних закладів тощо. Дійсний член комітету В.Луначарський оприлюднив на сторінках "Памятной книжки Черниговской губернии" статистичні дослідження "Пространство Черниговской губернии", "Речное судоходство в Черниговской губернии", "Доходы и расходы городов Черниговской губернии за 1800 г. и количество капиталов, принадлежащих городам", "Число происшествий и разных несчастных случаев в течение пяти лет", "Число преступлений и подсудимых в Черниговской губернии в течении пяти лет" [17]. Завершують відділ підготовлені до друку "непременным" членом комітету К.Бергштрессером відомості про казенні доходи Чернігівської губернії: "а) от потребления гербовой бумаги в продолжении 5 лет; б) по литейным и прочим сборам; в) от свеклосахарного производства; г) от табачного производства; д) от податей и других сборов". Він же впорядкував інформації "Отношение податного населения к прочему населению" та "О числе купеческих капиталов в губернии за 1860 г." [18].

У рубриці "Частные статистические исследования" було оприлюднено студії секретаря Чернігівського губернського статистичного комітету

П.Маєвського, присвячені місцевим промислам [19]. Серед них слід виокремити працю "Беловежская немецкая колония", в якій висвітлено історію заснування колонії, особливості побуту, господарства, одягу, звичаїв та мови колоністів [20].

До найпоширенішого натовді жанру історико-краєзнавчих досліджень – універсальних описів населених пунктів належала стаття "непременного" члена комітету М.Любарського "Историко-статистический очерк уездного города Кролевца Черниговской губернии" [21]. Аналогічний характер мали студії дійсних членів Чернігівського губернського комітету Є.Щербака "Статистические сведения о поселке Клинцах" та А.Шамраєвського "Статистическое описание Бобровицкой дачи" [22].

Дійсний член Чернігівського губернського статистичного комітету, відомий історик О.Лазаревський оприлюднив у III відділі "Памятной книжки Черниговской губернии" під рубрикою "Исторические исследования и сведения" свою ґрунтовну працю "Конотопская старина". Спираючись на значний фактичний матеріал, історик подав цікаву інформацію про життя та діяльність конотопських сотників доби Гетьманщини Ф.Кандиби, А.Кандиби, Г.Костенецького, А.Лизогуба, О.Костенецького, Ф.Костенецького, А.Таранського та ін. У додатках до праці дослідник оприлюднив низку історичних джерел, зокрема універсали й листи гетьманів І.Самойловича та І.Скоропадського, духівницю А.Кандиби, листи князів Д.Голіцина та О.Меншикова та інші документи [23].

У IV розділі видання було видруковано "Краткое географическое описание Черниговской губернии" члена Чернігівського губернського статистичного комітету Є.Гудими [24], до якого увійшли й стислі історичні відомості про населені пункти регіону.

Останні відділи "Памятной книжки" (V, VI) містять статистичні дані по окремих відомствах Чернігівської губернії, списки посадовців, а також членів Чернігівського губернського статистичного комітету, станом на 1 травня 1861 р. [25].

Аналіз діяльності Чернігівського губернського статистичного комітету на першому етапі його існування свідчить, що, попри усі недоліки й негаразди, він значною мірою прислужився розвитку краєзнавчих студій у регіоні, сприяв поширенню відомостей про історичне минуле Чернігівщини.

Література

1. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 128, оп. 1, спр. 3205, арк. 1.

2. Журнал Министерства внутренних дел. – СПб., 1835. – Вып. 3. – С. XXXVII–XXXIX.

3. Заремба С.З. Внесок губернських статистичних комітетів у розвиток пам'ятокознавства // Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). – К., 1998. – С. 273.

4. ДАЧО, ф. 154, оп. 2, спр. 4, арк. 4.

5. Заремба С.З. Назв. праця. – С. 274.

6. Комарова И.И. Научно-историческая деятельность статистических комитетов // Археографический ежегодник за 1986 г. – М., 1987. – С. 85.

7. ДАЧО, ф. 154, оп. 1, спр. 1–6.

8. Комарова И.И. Назв. праця. – С. 87.

9. ПСЗ-II. – СПб., 1860. – Т. 35. – №36453.

10. Федоренко П. Нариси з історії вивчення Чернігівщини // Записки Чернігівського наукового товариства. – 1931. – Т. 1. – С. 23.

11. Комарова И.И. Назв. праця. – С. 87.

12. Там само. – С. 88.

13. Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов, 1862. – С. V.

14. Журнал заседаний Черниговского губернского статистического комитета №2, 3. 7 сентября 1861 г. // Черниговские губернские ведомости. – 1861. – №47. – С. 397.

15. Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов, 1862. – С. VI.

16. Там само. – С. 3–23.

17. Там само. – С. 55–60, 64–66.

18. Там само. – С. 67–86.

19. Маевский П. Горшечный промысел в с.Шатрищах // Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов, 1862. – С. 87–90; Маевский П. Писчебумажная фабрика в х.Ретике // Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов, 1862. – С. 91; Маевский П. Ломки жернового камня возле с.Кочерги // Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов, 1862. – С. 92–102; Маевский П. Добывание фарфоровой глины и виделка из оной изделий в Глуховском уезде // Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов, 1862. – С. 103–118; Маевский П. Известковые заводы и каменоломни на берегу р.Десны в Новгород-северском уезде // Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов, 1862. – С. 119–128.

20. Маевский П. Беловежская немецкая колония // Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов, 1862. – С. 129–162.

21. Любарский М. Историко-статистический очерк уездного города Кролевец Черниговской губернии // Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов, 1862. – С. 173–178.

22. Шамраевский А. Статистическое описание Бобровицкой дачи // Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов, 1862. – С. 189–300.

23. Лазаревский А. Конотопская старина // Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов, 1862. – С. 301–360.

24. Гудима Е. Краткое географическое описание Черниговской губернии // Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов, 1862. – С. 361–386.
25. Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов, 1862. – С. 1–8.

О.Я.Рахно

Земська реформа 1864 р. і запровадження земського самоврядування у Ніжинському повіті Чернігівської губернії

Органи місцевого самоврядування – земські установи, що виникли в Російській імперії в процесі буржуазних реформ 60–70-х рр. XIX ст., відіграли важливу роль у соціально-економічному та культурному житті країни. Втім, процес їх створення в Ніжинському повіті Чернігівської губернії, перший склад гласних повіту, завдання, які вони ставили на початковому етапі діяльності, ще не знайшли належного висвітлення в історичній літературі.

Створення земських установ відбувалося на основі "Положення о губернских и уездных земских учреждениях" від 1 січня 1864 р. [1] та "Правил о порядке приведения в действие Положения о земских учреждениях", затверджених 25 травня того ж таки року [2]. У губерніях безпосередню відповідальність за здійснення земської реформи згідно зі ст. 2 "Правил" було покладено на губернаторів [3]. Під їх керівництвом мали бути створені особливі тимчасові губернські комітети та тимчасові повітові комісії, покликані вжити необхідні заходи щодо заснування земських органів.

Згідно з циркулярним розпорядженням міністра внутрішніх справ від 24 червня 1864 р. за №2001 7 липня 1864 р. чернігівський губернатор князь С.П.Голіцин відкрив засідання щойно створеного Чернігівського тимчасового губернського комітету, заснованого для місцевих розпоряджень щодо введення в дію Положення про земські установи. До складу Тимчасового комітету згідно зі ст. 4 "Правил" [4], крім нього, увійшли віце-губернатор П.А.Шатохін, губернський предводитель дворянства І.М.Дурново, губернський прокурор В.І.Баршевський, голова казенної палати В.Ф.Тілен та члени губернського у селянських справах присутствія В.Д.Дунін-Борковський, М.О.Миклашевський, О.С.Сорокін, К.Є.Троцина, О.І.Ханенко [5].

На цьому ж засіданні було ухвалено рішення просити повітових предводителів дворянства про термінове створення під їх головуванням

тимчасових повітових комісій у складі мирового посередника, однієї особи за вибором повітового мирового з'їзду, повітового справника, поліцмейстера (де такі є), чиновника відомства державного майна за призначенням місцевого управління державного майна і міського голови [6]. Губернатор звертав увагу предводителів дворянства на необхідність "открыть эти комиссии немедленно за их образованием и о дне открытия уведомить Губернский временный комитет" [7]. Відповідні розпорядження про необхідність взяти участь в організації та роботі повітових тимчасових комісій отримали й голови повітових мирових з'їздів, повітові справники, міські голови, управляючий Палатою державного майна. Ніжинська повітова тимчасова комісія розпочала свою діяльність 15 липня 1864 р. [8].

Для виборів земських гласних згідно зі ст. 16 "Положення" виборці були поділені на три курії, і в кожному повіті скликалися окремі виборчі з'їзди землевласників повіту всіх станів під головуванням повітового предводителя дворянства; міських власників усіх станів під головуванням міського голови; виборщиків від сільських громад під керівництвом мирового посередника.

Для безпосередньої участі в обранні земських гласних у Чернігівський губернії у Борзенському, Козелецькому, Конотопському та Ніжинському повітах був встановлений земельний ценз у 200 десятин, для інших повітів губернії – 250 десятин [9]. Крім того, у з'їзді землевласників повіту мали право брати участь власники нерухомого майна в повіті, вартістю не менше 15 тис. крб., власники промислових і торговельних підприємств не нижче тієї ж капітальної вартості або ті, хто мав річний оборот виробництва не менше 6 тис. крб., а також уповноважені від землевласників, що мали у повіті не менше 1/20 частки встановленого цензу землі. Уповноважені мали обиратися на попередніх з'їздах [10]. У міських виборчих з'їздах мали право брати участь представники усіх станів: купці, власники фабрик та інших промислових і торговельних підприємств міста, річний оборот виробництва яких становив не менше 6 тис. крб.; особи, що володіли в місті нерухомою власністю вартістю не менше 3 тис. крб. для міст з населенням понад 10 тис. мешканців; у міських поселеннях з населенням від 2 до 10 тис. – не нижче 1000 крб.; в усіх інших міських поселеннях ценз визначався у 500 крб. [11]. З'їзди сільських громад утворювалися з виборщиків, яких визначали волосні сходи. Цих виборщиків мало бути не більше третини загальної кількості осіб, що мали право участі у волосному сході, з тим, щоб від кожної сільської громади серед виборщиків було не менше одного представника. У кожному повіті

було декілька виборчих з'їздів від сільських громад, залежно від кількості мирових діляниць [12]. У Ніжинському повіті було проведено три такі з'їзди.

Повітові тимчасові комісії мали своєчасно скласти та подати на затвердження губернського тимчасового комітету списки виборців, що мали право брати участь у з'їзді повітових землевласників; списки осіб, що мали право брати участь у з'їзді через уповноважених; списки виборців по міських з'їздах; відомості по сільських громадах; список виборчих діляниць у повіті, де вони визначені, і кількість гласних із загального числа, що мали обиратися на кожній діляниці; пропозиції повітової тимчасової комісії, де, коли і в якому порядку мають бути проведені з'їзди дрібних землевласників для обрання уповноважених у виборчий з'їзд; заяви та скарги різних осіб, якщо такі є [13]. Це й було зроблено у визначені строки.

Губернський тимчасовий комітет ретельно розглядав списки виборців, вилучаючи з них осіб, які не мали достатнього майнового цензу, перебували під слідством, не були мешканцями повіту чи посаду, в яких мали намір обиратися. Не допускалися до виборів від сільських громад євреї-землевласники як такі, що не належали до числа селян будь-якої категорії [14].

Питання, які виникали під час підготовчих робіт, губернський комітет вирішував у Міністерстві внутрішніх справ. Зокрема, його запит щодо прав козаків брати участь у з'їзді землевласників, розпорядженням міністра внутрішніх справ від 8 серпня 1864 р. за №6381, був вирішений позитивно, оскільки уряд основною умовою участі визначав те, щоб "степень участия каждого лица была соразмерна количеству владеемой им земли, устраняя все особенные сословные преимущества" [15].

У своєму засіданні 23 листопада 1864 р., отримавши за період з 17 жовтня до 20 листопада від 15 повітових тимчасових комісій подання і розглянувши їх, Тимчасовий губернський комітет визначив місця та строки проведення виборчих з'їздів у грудні 1864 р. – січні 1865 р. [16]. Проте у зв'язку з рекрутським набором, який проводився з 15 січня по 15 лютого 1865 р., під час якого повітові предводителі дворянства мали головувати у рекрутських присутствіях, міністр внутрішніх справ розпорядився перенести строки відкриття з'їздів на пізніший час. Тому були визначені нові строки виборів повітових гласних – друга половина лютого – березень 1865 р. [17].

Вибори земських гласних відбулися у визначені терміни, і вже 21 квітня губернський тимчасовий комітет розпочав розгляд виборчих документів, перевіряючи їх відповідність букві закону [18].

Згідно з додатком до статті 33 "Ведомость о числе гласных, избираемых в земские собрания на первое трехлетие, с открытия земских

учреждений, в Черниговской губернии", у Ніжинському повіті мали бути обрані 40 повітових та 7 губернських гласних. З повітових земських гласних 19 мали обиратися на з'їзді землевласників, 8 – на з'їзді міських власників та 13 – на з'їздах сільських громад [19]. Голова Ніжинської тимчасової комісії 24 квітня 1865 р. надіслав у Чернігівський губернський тимчасовий комітет списки обраних повітових гласних та оригінали виборчих листів: 1 по з'їзду землевласників повіту, 1 по міському і 3 по сільським виборчим з'їздам – Талалаївському, Веркиївському і Носівському. Зокрема, на виборчий з'їзд землевласників повіту, який відбувся у Ніжині 23–24 квітня, прибуло 35 осіб, що мали право безпосереднього голосу, і уповноважених: дворян 23, духовних осіб 6 і осіб різних станів 18. У результаті виборів на цьому з'їзді було обрано 19 гласних: 16 дворян, 2 духовні особи і 1 козак [20]. 2 травня того ж таки року губернський тимчасовий комітет, розглянувши документи, дійшов висновку, що Ніжинська тимчасова повітова комісія внесла у список гласних осіб, які отримали на виборах більше половини усіх виборчих голосів, дотрималась усіх вимог "Положения о земских учреждениях", скарг щодо проведення виборів у триденний термін у тимчасовий комітет не надходило, порушень закону не виявлено. На цій підставі тимчасовий комітет ухвалив постанову оприлюднити списки обраних гласних у Ніжинському повіті на сторінках "Черниговских губернских ведомостей" [21]. 9 травня списки гласних Ніжинського повітового земського зібрання були оприлюднені [22]. За соціальним станом перший склад гласних Ніжинського повітового земського зібрання виглядав таким чином: з 40 обраних гласних було 17 дворян, 7 купців і почесних громадян, 2 духовні особи, 10 козаків і 4 селянина [23].

21 травня 1865 р. Чернігівський тимчасовий губернський комітет завершив перевірку списків гласних і визначився з терміном проведення зібрань. Було вирішено провести повітові земські зібрання з 20 червня по 6 липня 1865 р. Повідомивши про цю ухвалу Міністерство внутрішніх справ, 23 травня голова комітету отримав від міністра телеграму: "К открытию губернского и уездных земских собраний в означенные сроки препятствий не имеется" [24].

Виконавши покладені на нього функції, Чернігівський тимчасовий губернський комітет з дозволу міністра внутрішніх справ 23 червня 1865 р. припинив своє існування [25].

Заключним акордом створення земських установ у губернії стало проведення повітових та губернського земських зібрань. Згідно з визначеними та затвердженими термінами у повітах губернії в червні–

липні 1865 р. відбулися повітові земські зібрання. Здебільшого на них вирішувалися організаційні питання: обиралися голови та члени повітових земських управ, губернські земські гласні та по два члени повітових училищних рад, визначалися кошториси на утримання повітових земських управ, розроблялися інструкції для управ та встановлювався регламент проведення зібрань.

25 липня 1865 р. губернатор оголосив, що Чернігівське губернське земське зібрання буде відкрито 25 вересня, та запросив губернських гласних прибути цього дня до Чернігова. Водночас були оприлюднені списки обраних від повітів губернських гласних та склад повітових земських управ [26].

Перше Ніжинське повітове земське зібрання відбулося з 26 червня по 5 липня 1865 р. у Ніжині. У перший день роботи на нього прибуло 39 повітових гласних, голова зібрання – повітовий предводитель дворянства та чиновник Палати державного майна. Засідання було відкрито присягою членів зібрання. Потім була проведена перевірка повноважень гласних, у результаті якої було виявлено, що селянин-власник с.Степанівки В.Безсмертний був обраний Талалаївським сільським виборчим з'їздом незаконно. Тому земське зібрання ухвалило рішення запросити для участі у зібранні на його місце першого кандидата у гласні по цьому виборчому з'їзду. Оскільки гласний штабс-капітан М.К.Фальковський у зібранні відмовився бути гласним, прийнято ухвалу допустити до участі у зібранні першого кандидата на цю посаду по виборчому з'їзду повітових землевласників поручика В.Я.Макарова [27].

Після перевірки повноважень гласні вирішували організаційні питання щодо кількісного складу повітової земської управи, визначалися з кошторисом на утримання членів управи, штату й кошторису її канцелярії. Зібрання ухвалило рішення обрати голову і чотирьох членів управи та визначило їм утримання по 1000 руб. кожному на рік. Крім того, на утримання земської управи було асигновано 2575 руб. На першочергові витрати було визначено ще 200 руб. та 500 руб. – на екстраординарні видатки [28].

На засіданні 27 червня земське зібрання створило тимчасову комісію для збирання необхідних відомостей щодо об'єктів, що підлягають додатковому земському оподаткуванню. Того ж таки дня на підставі 65 ст. "Правил о порядке приведения в действие Положения о земских учреждениях" відбулися вибори голови та членів Ніжинської повітової земської управи. Головою був обраний поручик О.П.Забела, членами – колезький асесор С.І.Гвоздьов, титулярний радник З.К.Шаула, селянин-власник І.Г.Сірик. Оскільки четвертий член управи не був обраний, бо

претенденти були забалотовані, зібрання дійшло висновку, що управа має складатися з голови і трьох членів, а витрати на четвертого члена управи у 1000 руб. мають піти на утримання обраних членів земської управи [29].

Згодом відбулися вибори 7 гласних Чернігівського губернського земського зібрання. Ними стали колезький асесор К.Є.Троцина, колезький радник І.О.Кобеляцький, губернський секретар В.Л.Ракович, поручики О.П.Забела, В.Я.Макаров, М.К.Фальковський та купець Ф.П.Апсютін [30]. Згідно з 21 ст. "Положення про початкові народні училища", затвердженого 14 липня 1864 р., було обрано 2 члени від земства до Ніжинської повітової училищної ради. Ними стали поручик О.П.Забела та селянин-власник І.Г.Сірик [31].

На засіданні 28 червня зібрання обговорило питання щодо збирання відомостей про підготовку до наступного зібрання проектів нових кошторисів та розкладки грошових і натуральних повинностей, доручило тимчасовій комісії підготувати проект інструкції для земської управи. На цьому ж засіданні було заслухано заяву голови зібрання про плани урядовців об'єднати Ніжинський юридичний ліцей та місцеву гімназію у вище реальне училище. Попечитель Київського навчального округу, який відвідав ліцей у травні того ж таки року, повідомив місцеву владу, що ліцей не може існувати за недостатністю власних коштів, визначених на його утримання засновником князем Безбородьком. Щорічно ліцею не вистачало 5000 руб. сріблом. Проте голова зібрання вважав за необхідне зберегти Ніжинський ліцей і запропонував зібранню віднайти кошти на його утримання. У зв'язку з цим зібрання ухвалило рішення просити губернських гласних, обраних від Ніжинського повіту, заявити про це в губернському земському зібранні та клопотатися про закриття таксаторських класів при Чернігівській гімназії і "об обращении из целой губернии на те классы суммы в поддержание Нежинского лицея, для чего и выдать избранным в губернские гласные копии настоящего постановления" [32]. Зазначимо, що губернське земське зібрання відхилило це клопотання.

На засіданні 3 липня зібрання обговорило підготовлений тимчасовою комісією Проект інструкції повітовій земській управі щодо збирання до наступного земського зібрання відомостей стосовно грошових і натуральних земських повинностей і ухвалило рішення прийняти його повітовій земській управі для керівництва. Було обговорено також питання про фінансування витрат управи. Тоді ж були обрані для завідування нерухомим майном земства гласні В.П.Сидоренко, М.К.Фальковський та В.Г.Свистельников [33]. Зібрання розглянуло й питання щодо стану торгівлі у м.Монастирищі. Заслухавши клопотання гласного О.П.Забели

про необхідність перенесення базару у цьому містечку на нове місце, створення ще одного базару та збільшення термінів торгів, зібрання задовольнило його [34].

5 липня 1865 р. зібрання обговорило проект гласного М.К.Фальковського про створення в повіті медичної служби. Визнаючи користь і нагальну необхідність запровадження в повіті дільничих земських лікарів, повивальних бабок і ветеринарів, зібрання ухвалило рішення прийняти проект та передати його у повітову земську управу для подальшої розробки, щоб детально розглянути на наступному зібранні. На цій практичній ноті перше Ніжинське повітове земське зібрання завершило свої засідання, оскільки закінчився десятиденний термін, визначений "Положенням" для проведення повітових земських зібрань [35]. 20 липня 1865 р. на підставі ст. 71 "Правил" з дозволу Чернігівського губернатора розпочала свою діяльність Ніжинська повітова земська управа [36].

Отже, протягом року у Ніжинському повіті Чернігівської губернії були проведені підготовчі роботи та вибори повітових гласних і створені органи місцевого самоврядування – повітове земське зібрання та його постійно діючий виконавчий орган – земська управа, які розпочали до вирішення злободенних соціально-економічних та культурно-освітніх питань повіту.

Література

1. Положение о губернских и уездных земских учреждениях // Земский сборник Черниговской губернии на 1869 год: В 2 ч. – Чернигов, 1869. – Ч. 1. – С. 7–72.
2. Приложения к Положению о земских учреждениях // Земский сборник Черниговской губернии на 1869 год: В 2 ч. – Чернигов, 1869. – Ч. 1. – С. 72–121.
3. Там само. – С. 73.
4. Там само.
5. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 776, оп. 1, спр. 1, арк. 1 зв.
6. Приложения к Положению о земских учреждениях. – Ч. 1. – С. 73.
7. ДАЧО, ф. 776, оп. 1, спр. 1, арк. 1.
8. Там само, арк. 11 зв.
9. Приложения к Положению о земских учреждениях. – С. 107.
10. Положение о губернских и уездных земских учреждениях. – С. 22–27.
11. Там само. – С. 27–28.
12. Там само. – С. 28–29.
13. ДАЧО, ф. 776, оп. 1, спр. 1, арк. 26–28 зв.
14. Там само, арк. 18.
15. Там само, арк. 14 зв.

16. Там само, арк. 46 зв.
17. Там само, арк. 49.
18. Там само, арк. 68–68 зв.
19. Приложения к Положению о земских учреждениях. – С. 108.
20. ДАЧО, ф. 776, оп. 1, спр. 1, арк. 70 зв.
21. Там само, арк. 74.
22. Объявления и извещения // Черниговские губернские ведомости. – Часть официальная. – 1865. – №19, 9 мая. – С. 95.
23. ДАЧО, ф. 776, оп. 1, спр. 1, арк. 69–71.
24. Там само, арк. 83–85.
25. Там само, арк. 87.
26. Черниговские губернские ведомости. – Часть официальная. – 1865. – №30, 25 июля. – С. 164–165.
27. Журналы заседаний Нежинского уездного земского собрания // Уездные земские собрания Черниговской губернии 1865 года. – Чернигов, 1865. – С. 91–93.
28. Там само. – С. 94.
29. Там само. – С. 99–101.
30. Объявления и извещения // Черниговские губернские ведомости. – Часть официальная. – 1865. – №30, 25 июля. – С. 164.
31. Объявления и извещения // Черниговские губернские ведомости. – Часть официальная. – 1865. – №32, 8 августа. – С. 178.
32. Журналы заседаний Нежинского уездного земского собрания. – С. 102.
33. Там само. – С. 103.
34. Там само. – С. 109–110.
35. Там само. – С. 125–126.
36. Объявления и извещения // Черниговские губернские ведомости. – Часть официальная. – 1865. – №36, 5 сентября. – С. 200.

Н.П.Слобожаніна

**"Черниговская газета" (1877–1878 гг.)
як джерело з регіональної історії**

З-поміж місцевих періодичних видань другої половини ХІХ ст. "Черниговская газета" практично повністю випала з поля зору дослідників – поодинокі згадки про неї трапляються у працях Б.Шевеліва, М.Сиваченка та О.Дека, Л.Студьонової [1]. Тим часом вона становить значний інтерес як джерело з історії регіону.

Невдовзі після закриття часопису "Черниговский листок", який протягом 1861–1863 рр. видавав Л.Глібов, місцева інтелігенція заходилася довкола створення нового періодичного видання. На 70-ті рр. XIX ст. припадають численні звернення О.Тишинського, М.Константиновича, І.Лагоди, О.Холмського з цього приводу до місцевої влади, які задоволені не були. Натомість М.Лілеєву вдалося отримати дозвіл на видання тижневика під назвою "Черниговская газета". Передусім він заручився підтримкою предводителя дворянства М.Неплюєва, який переконав губернатора М.Дарагана у доцільності реалізації цього проекту. 15 січня 1877 р. М.Лілеєв звернувся з клопотанням до Головного управління в справах друку і додав програму газети. Незабаром позитивні відгуки про заявника надійшли з жандармського відомства та від губернатора. Останній, зокрема, зазначив: "По 1 января 1877 г. Лилеев был редактором "Особого прибавления к Черниговским губернским ведомостям". Как ограничение этого издания в точных пределах программы, так и необходимость отказаться от редакторства вызвали в г.Лилееве желание издавать под своим редакторством самостоятельную газету под названием "Черниговская газета". Так как г.Лилеев личность вполне благонадежная, то ни в разрешении ему редакторства, ни в самом издании в Чернигове газеты... я со своей стороны препятствий не встречаю" [2].

Відтак, у квітні 1877 р. міністр внутрішніх справ дозволив видання "Черниговской газеты". Її видавець і редактор – Михайло Іванович Лілеєв значною мірою прислужився розвитку освіти й науки в регіоні. Він походив з родини священика села Никольське Ярославської губернії. Після закінчення Ярославської духовної академії та Київської духовної академії отримав ступінь кандидата богослів'я і в червні 1874 р. був призначений на посаду викладача Чернігівської духовної семінарії. Водночас М.Лілеєв виконував обов'язки бібліотекаря цього навчального закладу, а також викладав історію в Чернігівській жіночій гімназії. Згодом, у 1878–1910 рр. М.Лілеєв викладав педагогіку та російську історію в Ніжинському історико-філологічному інституті. Йому належить ціла низка ґрунтовних праць з церковної історії XVII–XIX ст. М.Лілеєв був членом Історичного товариства Несторалітописця та Імператорського Товариства історії та старожитностей російських при Московському університеті, доклав чимало зусиль для заснування Ніжинського історико-філологічного товариства. Він користувався значним авторитетом серед мешканців Ніжина й на початку XX ст. був обраний міським головою. Під час революції 1905–1907 рр. М.Лілеєв рішуче засудив протиурядові виступи й наразився на гостру критику з боку революційних публіцистів [3].

За півтора роки існування "Черниговской газеты" світ побачило 76 її номерів – 25 у 1877 р. і 51 у 1878 р. У першому номері, який вийшов 7 липня 1877 р., видавець наголосив, що головне завдання газети полягає в "необходимости научить население разумно пользоваться тем добром, которое им досталось, изучать жизненные нужды страны, доводит их до всеобщего сведения, прояснять цели, к которым оно стремится. И вот все, что пока нужно. Остальное придет с экономическим развитием населения. Мы будем правдиво отражать отголоски местной жизни. В целом, провинциальная печать в большинстве имела направление археологическое, могильное, гробокопательное. Надо обращение к жизненным вопросам времени и места. Такая задача осуществима только при условии деятельного участия со стороны местной интеллигенции. Кто лучше всего может знать местные жизненные запросы и нужды, интересоваться их разрешением, как не само общество?" [4].

За своєю структурою "Черниговская газета" складалася з шести відділів. У першому друкувалися розпорядження та узаконення уряду, у другому – столичні та провінційні відомості, у третьому – місцеві новини, статті з історії та етнографії, літературні твори. Четвертий розділ містив матеріали про економічне життя краю, а також біографічні нариси та некрологи відомих осіб, п'ятий – телеграми, шостий – оголошення.

"Черниговская газета" була задекларована як незалежне видання, що виходило щотижня по четвергах. На пропозицію перетворити газету на щоденну М.Лілеєв зауважив: "Некоторые высказываются, что если уж заводить в Чернигове газету, так выпускать ее если не каждый день, то хотя бы три раза в неделю, как дело ведется с "Киевлянином". Рассуждающие так не обращают внимания ни на средства провинции, для такого крупного литературного предприятия, ни на средства местных литературных сил, которых мало" [5].

Передплата газети на рік коштувала 6 руб. (з пересилкою та доставкою) або 5 руб. (без доставки). Для волосних правлінь, поліції, приходських священиків, учителів та народних шкіл передбачалась знижка – передплата на рік складала 4 руб. (з пересилкою та доставкою). Охочі передплатити газету або ж придбати черговий її номер мали звертатися безпосередньо до редакції, що була розташована в будинку Щелкановцева на Театральній площі (власне, це була адреса помешкання М.Лілеєва), а з 1878 р. – в будинку Долгова, до губернської типографії чи в книжкові магазини М.Кранца і П.Цвета. Для того, аби надрукувати приватне оголошення, слід було сплатити редакції по 1 коп. за друковане слово. Одноразові оголошення щодо продажу будинків, заводів, торгів друкувалися безкоштовно.

Значний масив оприлюднених у "Черниговской газете" матеріалів був присвячений подіям російсько-турецької війни 1877–1878 рр. У рубриці "Військові вісті" практично в кожному номері друкувалися огляди військових дій, списки офіцерів – уродженців Чернігівщини, вбитих та поранених у боях, відомості про полонених турків, яких було привезено до Чернігова. М.Лілеєв, як уповноважений Санкт-Петербурзького відділу Слов'янського благодійного комітету, зі сторінок газети закликав місцевих мешканців долучитися до збирання коштів для надання допомоги слов'янським народам Балканського півострова, що потерпали від османського гноблення.

"Черниговская газета" відгукувалася і на інші актуальні питання тогочасної дійсності. Так, з метою поширення серед населення губернії знань про раціональні методи ведення сільського господарства у кількох номерах було надруковано статтю агронома Ф.Бара [6].

У рубриках "Чернігівська хроніка", "Кримінальна хроніка" та "Вісті з повітів" друкувалися скандальні новини про усілякі негаразди (вбивства, пограбування, підпали тощо), а також відомості про стан освіти в регіоні, влаштування благодійних вистав, створення сирітських будинків, діяльність місцевих відділень Червоного Хреста, вибори до органів місцевого самоврядування тощо.

Слід зауважити, що М.Лілеєв відповідно до своїх консервативних суспільно-політичних поглядів був критично налаштований щодо до останніх, що досить виразно відбилася на змісті "Черниговской газеты". Так, висвітлюючи вибори гласних у Чернігівському повіті, редактор стверджував, що відбувалися вони не завжди чесно – "было очень легко добиться избрания. Кандидатами в земские гласные являются лица, приобретшие самым дешевым образом ценз" [7]. Йшлося про ст. 28 "Положения о земских учреждениях", за якою у виборах земських гласних могли брати участь особи, які мали купецькі свідоцтва. Редактор газети стверджував, що деякі особи купували такі свідоцтва для того, аби потрапити до списків: "Таких лиц с фиктивным цензом было много и в настоящем земстве, а еще более их пролазит теперь. Они захватывают должности с крупными окладами. Тенденция в уездных земствах, а особенно в губернском обозначила стремление многих деятелей обратить земское дело в дело партии и удержать в своих руках управление губернией. Они преследуют свои личные интересы и маскируют это либеральными тенденциями" [8].

Подібні закиди викликали обурення у опонентів М.Лілеєва. Відтак у "Особом прибавлении к Черниговским губернским ведомостям" (№30, 1877) було оприлюднено заяву міського голови, спрямовану проти звинувачень "Черниговской газеты". У деяких випадках М.Лілеєву доводилося просто-

увати інформацію, що подавалась у газеті. Так, оприлюднивши на сторінках газети лист без підпису, в якому йшлося про незадовільний стан сирітського будинку, що знаходився у віданні губернської земської управи (№13, 1878), у наступному номері редакція мусила визнати, що ці відомості "не совсем верны" [9]. "Черниговская газета" також змушена була надрукувати спростування члена Чернігівського губернського у селянських справах присутствія К.Перепелицина щодо інформації про порушення під час виборів гласних у селах Козел та Холявин.

Об'єктом постійних інсинуацій з боку редактора газети був О.Карпинський – один із засновників Чернігівської громадської бібліотеки, директор міського банку, голова губернської земської управи. У 1877 р. він пожертвував на перебудову будинку міського училища 3166 руб. У відповідь на цей вчинок у "Черниговской газете" з'явилася стаття про те, що О.Карпинський пожертвував свою зарплатню директора банку за два роки, але "при избрании его на должность он отказался от жалования в пользу города. Поэтому эти деньги не являются пожертвованием. Удивительно, что некоторые гласные такого рода пожертвование признают достаточным основанием для ходатайства о присвоении училищу имени г.Карпинского. Это равносильно тому, если бы за раз проданную вещь получили плату два раза" [10].

Крім того, М.Лілеєв звинуватив О.Карпинського у зловживаннях під час виборів до міської думи, стверджуючи, що "благодаря разным фокусам и ... проделкам все прошли (в думу). Орудиями выборов были некоторые из известных в городе еврейских факторов и мелкие адвокаты" [11].

У 1878 р. спалахнув відкритий конфлікт між М.Лілеєвим та О.Карпинським, приводом до якого стала діяльність міського банку. Редактор "Черниговской газеты" закинув правлінню банку небажання оприлюднювати свої річні звіти. На засіданні Чернігівського губернського земського зібрання 30 березня 1878 р. гласний І.Шраг виголосив промову, спрямовану проти видавця "Черниговской газеты", наголосивши, що звіт банку за 1876 р. надрукований у "Земском сборнике" та окремою брошурою. І.Шраг також зазначив, що "лично он не признает за "Черниговской газетой" никакого авторитета, тем не менее много людей, верящих печатному слову, что может вредно отразиться на доверии к банку и вредно скажется на интересах города" [12].

Незважаючи на те, що фахові інтереси М.Лілеєва мали безпосереднє відношення до історичної науки, а програма "Черниговской газеты" декларувала публікацію історичних та етнографічних відомостей, матеріали історико-краєзнавчого характеру лише зрідка з'являлися на її сторінках. Так,

на початку 1878 р. у газеті було вміщено нарис про археологічні старожитності Чернігова [12]. Невідомий автор (можливо, сам М.Лілеєв) згадав про істориків та археологів Д.Іловайського, Д.Самоквасова, Т.Кибальчича, які досліджували пам'ятки міста, й висловив побажання щодо створення в Чернігові єпархіального музею церковної старовини. У "Черниговской газете" побачив світ також цікавий нарис про містечко Понорниця Кролевецького повіту [14]. Автор навів відомості щодо походження його назви, запозичені з розповідей старожиливі, схарактеризував церковні старожитності, етнічний склад, основні господарські заняття місцевого населення, дозволяючи молоді.

У газеті були оприлюднені стислі життєписи Андрія Степановича та Михайла Андрійовича Милорадовичів, які залишили помітний слід у місцевій та вітчизняній історії другої половини XVIII – початку XX ст. [15]. Редакція газети відгукнулася на 50-річчя висвячення протоієреєм відомого чернігівського історика А.І.Страдомського: "В литературе известен своими церковно-историческими работами, его историко-биографический труд об архиепископе Лазаре Барановиче, напечатанный в 1850-х гг., не утратил своего значения и до настоящего времени" [16].

З серпня 1878 р. в "Черниговской газете" почали з'являтися фейлетони Л.Глібова. У "Случайном фельетоне Капитана Бонвиван" автор висловив свої роздуми про сатиру: "Скажите на милость: какая цель обращать пороки и недостатки в шутку? Ведь назначение сатиры – учить и высказывать" [17]. "Военные тосты Капитана Бонвиван" "написаны по случаю возвращения наших войск с театра войны и мотивируют современные нам настроения и вызывают желание, чтобы и в Чернигове были встречены войска с подобающей почестью" [18]. У фейлетоні під назвою "Ах, почему не турок я! Современная элегия, посвященная турецким грациям" [19] йшлося про перебування у Чернігові турецьких військовополонених. Л.Глібов також відгукнувся на підготовку до виборів у міську думу фейлетоном "Лебединая песня о городских выборах" [20].

Отже, "Черниговская газета" є важливим джерелом з місцевої історії. Оприлюднені в ній матеріали значною мірою доповнюють і урізноманітнюють поширені уявлення про соціально-економічне й культурне життя регіону у другій половині XIX ст.

Література

1. Шевелів Б. Тижневик Черниговский листок за редакцією Л.І.Глібова (1861–1863 pp.) // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 462; Сиваченко М., Деко О. Леонід Глібов. Дослідження і матеріали. – К., 1969. –

С. 162–172; Студьонова Л. Чернігівські князі, полковники, губернатори. – Чернігів, 1998. – С. 87.

2. Сиваченко М., Деко О. Назв. праця. – С. 166.

3. Докладніше про М.І.Лілеєва див.: Историко-филологический институт кн. Безбородко в Нежине. 1875–1900. Преподаватели и воспитанники. – Нежин, 1900. – С. 43–44; Викладачі Ніжинської вищої школи. 1820–1920: Біобібліографічний покажчик. – Ніжин, 1998. – Ч. I. – С. 101–103 та ін.

4. От издателя // Черниговская газета. – 1877. – №1. – С. 1.

5. Там само. – С. 1.

6. Бар Ф. О причинах малодоходности и упадка сельскохозяйственного производства // Черниговская газета. – 1878. – №19, 20, 25.

7. Черниговская газета. – 1877. – №2. – С. 1.

8. Письмо в редакцию // Черниговская газета. – 1878. – №1. – С. 2.

9. Черниговская газета. – 1878. – №14. – С. 3.

10. Черниговская газета. – 1877. – №2. – С. 2.

11. Там само. – 1878. – №49. – С.2.

12. Там само. – 1878. – №14. – С. 3.

13. Там само. – 1878. – №26. – С. 3.

14. Д-ба П. О местечке Понорница // Черниговская газета. – 1878. – №12. – С. 3.

15. Черниговская газета. – 1877. – №10. – С. 2.

16. Там само. – 1878. – №19. – С. 3.

17. Случайный фельетон капитана Бонвиван // Черниговская газета. – 1978. – №31. – С. 1.

18. Военные тосты капитана Бонвиван // Там само. – №39. – С. 1.

19. Капитан Бонвиван. Ах, почему не турок я! // Там само. – №41. – С. 1.

20. Капитан Бонвиван. Лебединая песня о городских выборах // Там само. – №44. – С. 1.

Т.В.Коростильов

Європа очима професора І.Г.Турцевича

Доцент Київського національного університету ім. Тараса Шевченка у своїй статті "Інтеграційні процеси в європейській історичній науці наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст." зазначає: "Із часу заснування університетів у середньовічній Європі, в епоху Відродження космополітизм учених став невід'ємним атрибутом академічного життя, хоча інтеграція науки є феноменом ХІХ ст." [1]. Оскільки процес такої інтеграції, як і сам космополітизм, не є явищем однозначним для різних країн протягом одного часу, то доцільним виявляється звертання до вивчення стерео-

типів як чинника, що значною мірою формує особливості інтеграційних процесів.

Проблема сприйняття західного світу взагалі і Європи зокрема суттєво перевищує обсяги спеціальної статті. Однак видається необхідним наголосити на важливості вивчення культурних стереотипів, що формувалися в середовищі російської наукової та освітньої інтелігенції наприкінці XIX ст. Насамперед актуальним виступає дослідження стереотипів науковців стосовно тих чи інших європейських народів, їхнього побуту, звичаїв, релігійності та освіченості. Значною мірою подібні стереотипи визначали шляхи розвитку російської науки, безпосередньо впливаючи на формування зацікавлень і напрямків наукових контактів.

У галузі класичної філології та античної історії одним з найважливіших джерел отримання інформації про європейські країни і місцеві наукові школи були закордонні відрядження з метою поглиблення знань грецьких та римських старожитностей. Серед багатьох відомих учених антикознавців Російської імперії привертає увагу постать випускника Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька (далі – НІФІ) Івана Григоровича Турцевича. Матеріали з Державного архіву Чернігівської області в м.Ніжин, Центрального державного історичного архіву в м.Київ та Інституту рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В.Вернадського та ряд наукових і науково-публіцистичних праць ученого дають можливість розглянути в загальних рисах проблему сприйняття європейських реалій останньої чверті XIX ст. крізь призму особистості Івана Турцевича.

Справа його відрядження, ймовірно, була ініційована колишнім професором Санкт-Петербурзького історико-філологічного інституту професором НІФІ Ріхардом Августовичем Фохтом¹; одночасно з ним, у 1875 р. Іван Турцевич перевівся з Петербурга до Ніжина. Саме йому молодий викладач гімназії адресував свій звіт за півріччя від 29 лютого 1880 р. [2].

Будучи одним з найкращих випускників першого випуску НІФІ в 1879 р., Іван Турцевич отримав 21-го липня призначення в одну з кращих гімназій на території України, а саме в І Київську гімназію, звідки і був відряджений за кордон з метою поглиблення знань і покращення стану здоров'я вже 18-го серпня того ж року. Отримання відповідних дозволів і оформлення документів забрало досить багато часу, що змусило його, всупереч рекомендації лікаря, одразу вирушити в Рим. У листах Турцевича подорожні враження від першої закордонної поїздки практично відсутні. Винятком виступає лист брату Йосипу з Відня [3], в якому він описує перше, що вразило виховану в російській культурі людину і стало

¹ Р.А.Фохт (1834–1911), доктор класичної філології, професор НІФІ з 1875 р.

першим культурним шоком – неможливість випити чаю. В готелях на території Австро-Угорщини вранці не подавали чай, що було цілковито незвичним для росіянина.

Зима 1879–1880 рр. видалася ранньою і холодною, вже в середині жовтня в Києві лежав сніг. Особливо від холоду потерпали країни Південної Європи. Паніка італійської влади, спричинена наслідками похолодання, дозволила Турцевичу дещо іронічно висловитися щодо зими, яка навіть для такого мешканця "півночі", як він сам (тобто для людини досить хворобливої), виглядала досить пристойною осінню. Однак непристосованість італійських будинків до холоду, відсутність подвійних вікон і хорошого опалення ускладнювали побут у Римі. Серед незручностей Рима Турцевич виділяв вузькі, затінені високими будинками вулиці.

У кінці лютого в Римі традиційно святкується карнавал. Майже увесь час святкування молодий 23-річний викладач провів у квартирі, уникаючи шуму і бурхливого вуличного життя, оскільки вважав, що темні вулиці міста, близькість давніх руїн і музеїв погано впливають на слабкі натури італійців.

Іван Турцевич протягом першого відрядження в Італію вів усамітнене життя, не шукаючи випадкових знайомств, мотивуючи це значною сором'язливістю. І навіть оцінюючи потенційні можливості знайомств, як випадкових, так і за рекомендаціями, обмежував їх або росіянами, або німцями.

У російському посольстві Іван Турцевич отримав рекомендацію до Вольфганга Гельбига, котрий у той час був секретарем Німецького археологічного інституту. Ця рекомендація була особливо корисною з огляду на можливість доступу до багатой бібліотеки інституту. В заняттях Турцевич віддавав перевагу вивченню топографії давнього Рима, його монументальним залишкам та епіграфічним пам'яткам. Також значну увагу звертав на проблеми методики вивчення і викладання класичної філології. Як філолог-класик Іван Григорович сприймав сучасний йому Рим крізь призму давнього міста. Будівельний бум кінця XIX ст. одночасно і виступав загрозою для збереження та вивчення пам'яток римської старовини, і прискорював археологічні дослідження в місті. Сучасні ж мешканці міста, "пигмеї потомки", своїми потребами та повсякденним життям створювали труднощі у вивченні старожитностей. Лихом Рима та Італії Турцевич вважав самих римлян та італійців узагалі, прирівнюючи їх до людей середньовічних, з відповідним низьким рівнем культури. Якщо варвари руйнували стільки, скільки вважали за стратегічно необхідне, то справжніми руйнівниками монументальних залишків римської старовини виступали самі римляни [4]. Аркади акведуків, амфітеатри і палаци руйнувалися заради дешевого і близького будівельного матеріалу, мармурові скульптури перепалювалися на вапно. Тривалий процес

руйнування і значний занепад культури призвели зрештою до того, що нащадки давніх римлян не могли вже самі собі пояснити призначення античних монументальних споруд і з ними пов'язувалися часом цілковито фантастичні легенди. Таким чином, Турцевич сприймав Рим, як відірваний від реальної дійсності об'єкт дослідження; місто споруд і науковців, а не мешканців і повсякденного життя. У якості основної причини негативного ставлення вченого-антикознавця до мешканців Рима та Італії можна виділити відсутність історичної пам'яті у місцевого населення, що прирівнювалося до варварства в найгіршому значенні цього терміна і, в свою чергу, вело до занедбання та руйнування пам'яток давньої історії та культури.

На момент першого відрядження Іван Григорович не володів італійською мовою. Однак наполегливі рекомендації Р.А.Фохта і необхідність спілкування з людьми, серед яких жив молодий викладач, підштовхнули його до вивчення мови. Крім того, італійською виходило досить багато праць з історії, топографії та археології Рима. В філологічному плані Турцевич досить високо ставив італійську серед сучасних європейських мов. У своїй роботі 1912 р. [5] він згадував куплену в Римі в 1880 р. книгу промов Демосфена в італійському перекладі молодого депутата парламенту Маріотті, цікаву і для вивчення італійської мови, і як зразок успішного практичного застосування античного красномовства в нових умовах [6].

Прикладний характер звертання європейських інтелектуалів до античної спадщини в сфері мови, культури, державного будівництва І.Турцевич завжди оцінював позитивно. Здобутки греко-римської цивілізації спільні для всієї Європи, і в силу цього, їхнє вивчення робить європейські народи ближчими, зрозумілишими одне одному [7]. Тема практичного застосування античної спадщини в сучасному світі найбільш виразно простежується в працях публіцистичного характеру, виголошуваних професором Турцевичем на відкритих лекціях та засіданнях наукових товариств. Він досить прихильно ставився до перспективи скорочення обсягів класичних навчальних програм на користь поглибленого вивчення предметів. На необхідності таких освітніх реформ наголошував Т.Моммзен і ряд інших німецьких учених та викладачів. Однак подібні погляди Турцевича спричинили звинувачення останнього з боку іншого визначного антикознавця Т.Ф.Зелінського в "антикласицизмі" [8]. Тим не менше, слід згадати, що для І.Г.Турцевича необхідність реформування російської системи освіти стала очевидною в результаті контакту з європейським науковим світом. Ще протягом першого відрядження до Італії він, один з кращих випускників НІФІ 1879 р., усвідомив як глибоко особисту проблему недостатньо ґрунтовну підготовку в царині мови, літератури, грецьких і римських старожитностей, у знанні текстів класичних авторів і точному їх розумінні [9].

Важливим чинником сприйняття Італії та італійської науки Турцевичем стало знайомство з відомим італійським археологом, професором Римського університету Родольфо Амадео Ланчані (1845–1929). Імовірно, це знайомство відбулося в 1880 р. і переросло в тривале і плідне наукове співробітництво. Вже в 1884 р. на засіданні в Київському відділенні товариства класичної філології і педагогіки Турцевич виголосив значного обсягу доповідь про водопостачання давнього Рима, де досить широко цитував праці Ланчані, присвячені даному питанню. Трьома роками пізніше Іван Григорович публікує другу свою значну роботу, котра не втратила актуальності і в сучасній науці, – "Культ Вести в давньому Римі"¹. Ця праця, безпосередньо тематично пов'язана з основними археологічними роботами Ланчані на римському форумі, дає підстави вважати і Турцевича членом групи дослідників римського форуму, до якого входили Генріх Йордан, Крістіан Гюльзен, Семюел Платнер та інші.

Друге перебування в Італії не змінило на загал негативного ставлення до італійців. У його баченні Італія – це прекрасна, багата старожитностями земля, на якій живуть нещирі люди, котрі постійно женуться за збагаченням. Однак спілкування з колегами-класиками набуло більш конструктивних форм. Турцевич проводить активну дослідницьку роботу в групі топографічних досліджень Ланчані, пише рецензії на його роботи, відвідує музеї, римські катакомби. Коло спілкування Івана Григоровича розширюється і охоплює не тільки близьких колег, але і художників з Росії, серед яких відомі розписами Володимирського собору в Києві художники-академісти брати Павло та Олександр Сведомські [10].

Важливим елементом образу Європи в свідомості російського інтелігента є релігійність. У щоденнику професора НІФІ М.М.Бережкова за 10.02.1930 р. зазначається: "Я погорячився в разговорі с Иваном Григорьевичем о безбожии европейцев, о "лицемерии пап" и католиков вообще, да и протестантов. Погорячився, употребил грубые выражения, неприятные собеседнику, неожиданные для него [...]" [11]. Стереотип "безбожних европейців" послідовно насаджувався російською православною церквою як спосіб утвердження власної виняткової богообраності. Однак враження Івана Турцевича від щирої, глибокої віри італійців, їхнього побожного ставлення до древніх храмів було настільки сильним, що й через п'ятдесят років після першого відвідання однієї з найбільш шанованих римських церков Santa Maria Liberatrice він досить докладно описує одну з ікон храму в листі до співробітника Дніпрельстанівської експедиції археолога В.Грінченка [12].

¹ Турцевич И. Культ Весты в древнем Риме. – К., 1887.

Друге наукове відрядження Турцевича (1889–1890 рр.) досить докладно відображене в листуванні з професором Університету св. Володимира Ю.А.Кулаковським [13]. Протягом вісімнадцяти місяців Іван Григорович відвідав Німеччину, Францію, Італію і Грецію. Найменше він описував перебування в Боннському університеті, яке зводилося виключно до слухання лекцій з латинської епіграфіки, історії Риму доби імператорів, римської літератури та відвідування історичного семінарію.

Значно більше деталей дає перебування у Франції. Спочатку Париж, де в 1889 р. відбувалася XVI Всесвітня виставка і була відкрита Ейфелева вежа, потім міста Ліон, Нім, Арль, Оранж і Марсель. Південні міста багаті на пам'ятки римської історії, однак Турцевич відзначає ряд негативних чинників, зокрема відсутність літератури, присвяченої місцевим старожитностям, і труднощі в пересуванні країною: "Французы строят Вавилонские башни, а порядочных вагонов (3 класса) не имеют даже на главных линиях" [14]. Міста Франції подаються в його листах в опозиції Париж – провінція, де позитивне навантаження припадає на тихе, спокійне і розмірене життя в провінції, де люди, за його висловом здаються кращими, добрими, більш привітними. Аналогічно сприймалися міста Сицилії Палермо і Сіракузи. Палермо, порівняно з Неаполем, місто порядніше і спокійніше, в Сіракузах Турцевич "потамував антикварну справу", як він назвав купівлю стародавнього папірусного документа, на жаль, втраченого в карантині грецького міста Патри.

Закордонні наукові відрядження, і особливо перебування в Італії, при всіх негараздах побуту і негативах у сприйнятті місцевого населення суттєво вплинули на наукову діяльність професора Турцевича, обумовивши значний тематичний ухил у бік римської античності, досліджень старожитностей міста Рима і провінцій Римської імперії. Однак не менш значним був вплив на особистість ученого, його уявлення про світ і самого себе. Якщо в стосунках із зовнішнім світом Турцевич став більш відкритим, терпимим до проявів чужого, то у внутрішньому світі перебування в Італії на все життя сформувало певну італійськість, яка проявлялася лише в колі найближчих людей у спогадах та жартівливих підписах у листах "синьор Giovanni" [15]. Цей італійський автостереотип Турцевича був достатньо сильним, щоб відобразитися у ностальгічних сновидіннях про Італію та італійських колег¹, і розлогих відступках про Рим на лекціях в інституті [16].

¹ Див. Турцевич І.Г. Дневник // Ніжинська старовина. – Вип. 2(5). – Ніжин, 2006 – за 4/17, 4, 1919; 16/29, 2; 22/8, 1; 20, 5 того ж року (слід читати "речь Ланчани").

Література

1. Стельмах С. П. Інтеграційні процеси в європейській історичній науці наприкінці XIX – на початку XX ст. // <http://www.history.org.ua/journal/-2005/5/3.pdf>. – С. 28.
2. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. 6112, оп. 1, спр. 351.
3. ВДАЧОН, ф. 6112, оп. 1, спр. 69, арк. 65.
4. Турцевич И.Г. Водоснабжение древнего Рима // Сборник статей по классической древности. – К., 1884. – Вып. I; К., 1885. – Вып. II. – С. 297–298.
5. Турцевич И.Г. Борк и Бокль. Об одном замечательном произведении политической литературы XVIII в. – Нежин, 1912.
6. Там само. – С. 1.
7. Там само. – С. 2.
8. Центральний державний історичний архів України в м.Києві (далі – ЦДІАК), ф. 264, оп. 1, спр. 162, арк. 17, 14.
9. ВДАЧОН, ф. 6112, оп. 1, спр. 351, арк. 28–29.
10. ЦДІАК, ф. 264, оп. 1, спр. 122, арк. 21 зв.
11. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, ф. 23, спр. 59, арк. 29.
12. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України, ф. 10, спр. Г-9, арк. 2.
13. ЦДІАК, ф. 264, оп. 1, спр. 117, 122, 162.
14. ЦДІАК, ф. 264, оп. 1, спр. 117, арк. 7 зв.
15. ВДАЧОН, ф. 6112, оп. 1, спр. 68, арк. 13.
16. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин, 2005. – С. 212.

Д.С.Гордієнко

Професор Петро Люперсольський – місце та роль в історичній науці

Античність є невід’ємною складовою історії України. В античну епоху на території сучасної України – в Північному Надчорномор’ї було засновано цілу низку грецьких колоній. Тісно з цими містами пов’язана історія Київської Русі. З прийняттям християнства на Русь прийшла й перекладна література з Візантії, яка містила й певну інформацію про античний світ. Особливо ж похвавився інтерес до античності у XVII ст. із заснуванням Києво-Могилянського та Львівського колегіумів.

Проте академічне вивчення всесвітньої історії в Російській імперії було започатковано лише з початку XVIII ст., коли була заснована в Петербурзі російська Академія наук і художеств, на роботу в яку були запрошені німецькі вчені [1]. Таким чином, з самого початку свого існування вітчизняне антикознавство розвивалось як відгалуження німецької школи. Одним з перших академіків істориків-класиків був Г.-З.Байєр, який прибув в Академію в лютому 1726 р. [2]. Серед робіт Г.-З.Байєра виділяється низка праць, присвячених історії Північного Надчорномор'я – скитам, кімерійцям, гіпербореям. Проте вже у XVIII ст. створюються й інші – університетські центри антикознавства, першим з яких був заснований 1755 р. Московський університет. На початку XIX ст. значно активізувалася перекладацька діяльність з давніх мов (І.Мартинов [3], І.Гнедич [4], В.Жуковський [5]). Поява великої кількості перекладів античних авторів спричинила піднесення інтересу до античності загалом, завдяки чому відбулось і посилене дослідження пам'яток Північного Надчорномор'я. Як наслідок – поява перших узагальнених праць (П.Леонтьєва, А.Уварова, Б.В.Кьоне та інші), а головне – сформувалася нова класична археологія і, як наслідок, – утворення Археологічної комісії (1859 р.) [6].

У першій половині XIX ст. на теренах Російської імперії було відкрито низку вищих закладів освіти, що також стали осередками античної науки в імперії. Однак на перших порах всесвітня історія у вищих закладах освіти була в жалюгідному стані. Існував лише один курс всесвітньої історії, який часто читався не фахівцями, як вітчизняними, так і іноземними [7]. На перших етапах з-поміж університетських професорів вирізняється постать професора Харківського (з 1831 р.), а згодом Київського (з 1834 р.) університетів В.Циха, який перший почав використовувати в своїх лекціях античні першоджерела та ознайомлював студентів з новітньою західною історіографією (працями Б.-Г.Нібура, О.Тьєррі, Ф.Гізо) [8].

Проте головним осередком вітчизняного антикознавства протягом усього XIX ст. залишався Санкт-Петербурзький університет, перелом у викладанні класики в якому був пов'язаний з приходом на кафедру загальної історії випускника Дерптського інституту проф. М.Куторги [9]. Фактично М.Куторга був "першим самостійним російським дослідником у сфері давньогрецької історії" [10], "першопочатківцем у нас науки про елліństwo" [11], що було яскраво засвідчено магістерською і докторською дисертаціями вченого.

Важливою сферою досліджень М.Куторги була політична історія Атен і Греції загалом архаїчного періоду. Серед робіт цього напрямку виділяється "История Афинской республики от убиения Иппарха до смерти

Мильтиада" (СПб., 1848) та "Персидские войны. Критические исследования событий этой эпохи древнегреческой истории" (СПб., 1858), яка була перекладена французькою мовою і деякі висновки з якої були сприйняті Е.Курциусом у його "Історії Греції" [12].

Як учений М.Курторга вирізнявся філософським складом думки. У статті "О науке и ее значении в государстве" вчений викладає свій погляд на завдання історичної науки, виходячи з національної позиції. Так, він заперечував пряме схиляння перед Заходом, що було загалом досить характерним для вітчизняної науки того часу [13]. Проте вчений заохочує всіляко сприймати досягнення зарубіжних учених, творчо переосмислюючи їх у контексті потреб вітчизняної науки і культури. Історичний процес М.Курторга розглядав як процес, зумовлений дією причинно-наслідкових факторів.

Таким чином, діяльністю М.Курторги завершився початковий етап розвитку вітчизняного антикознавства. Якщо раніше вітчизняна наука була такою лише за "політико-географічним фактором", позаяк її представниками, як правило, були іноземці (насамперед німці), то в постатях М.Курторга, М.Луніна, Д.Крюкова вона отримала власних представників, які вивели античну науку Російської імперії на рівень європейської.

Та попри блискучі викладацькі успіхи, проф. М.Курторга не обмежувався лекціями в університеті. З кінця 40-х років він створив у себе вдома щось на зразок історичного семінару для охочих студентів. Вихованцем семінару М.Курторга був Петро Люперсольський, який і став основоположником античної академічної школи в Історико-філологічному інституті князя Безбородька в Ніжині (далі – НІФІ).

Відтак, в історіографії, присвяченій ґенезі вітчизняного антикознавства, П.Люперсольський відомий саме як представник школи М.Курторга. Певну увагу йому приділив у своїй узагальненій монографії "Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века" [14] акад. В.Бузескул, а також Е.Фролов у монографії "Русская наука об античности" [15]. Таким чином, метою даної роботи є визначення власного місця вченого в історії вітчизняної класики.

Петро Люперсольський був випускником С.-Петербурзької духовної академії (1859 р.). На молодого вченого звернув свою увагу професор М.Курторга, під керівництвом якого на 1864 р. П.Люперсольським була підготовлена дисертація "Храмовый город Дельфы с оракулом Аполлона Пифийского в Древней Греции", по успішному її захисті та складанні при С.-Петербурзькому університеті іспитів йому було присуджено ступінь магістра загальної історії [16]. По проходженні закордонного відрядження

(1869–1871 рр.) у березні 1872 р. молодого вченого переводять на службу в Царство Польське, де він став доцентом, а згодом – екстраординарним професором Варшавського університету [17]. Та вже 1 серпня 1875 року Петро Люперсольський був призначений ординарним професором НІФІ по кафедрі загальної історії [18]. З цього часу вся подальша наукова доля професора П.Люперсольського була тісно пов'язана з Україною – з Ніжинським інститутом князя Безбородька, де й були створені більшість праць ученого.

На той час у європейських та вітчизняних університетах завданням класичної філології було дослідження естетичного боку античних текстів. У російських університетах, до того ж, з другої половини XIX ст. кафедри історії заміщалися місцевими кадрами, натомість кафедри класичної філології, як правило, до кінця XIX ст заміщались іноземцями. Натомість в Інституті князя Безбородька з самого початку в складі кафедри класики були представники вітчизняної науки, насамперед філолог-класик П.Нікітін.

Важливою у цьому аспекті є чітка позиція проф. П.Люперсольського, виражена в дискусії з приводу відкриття історичного відділення в НІФІ (1882 р.), що історик не може бути істориком без досконалого володіння давніми мовами [19]. Фактично П.Люперсольський чітко відстоював позицію поєднання в одному спеціалістові історика та філолога-класика, що було реалізовано вітчизняною наукою на кінець XIX ст. У Санкт-Петербурзькому університеті – як головному центрі антикознавства Російської імперії – відповідна реформа була проведена колегою П.Люперсольського по НІФІ професором П.Нікітіним та колегою по семінару М.Куторги професором Ф.Соколовим, що і визначило подальший розвиток вітчизняного антикознавства. Завершеного вигляду ці студії набули в діяльності учнів Ф.Соколова В.Латишева та С.Жебелева. Прикметно, що наступником П.Люперсольського на кафедрі всесвітньої історії в НІФІ був учень Ф.Соколова проф. О.Покровський. Прийшовши на підготовлену наукову базу, в НІФІ з повною силою проявився талант О.Покровського, що неодноразово було відзначено й критиками на праці вченого [20].

Як учений-дослідник проф. П.Люперсольський працював у рамках школи М.Куторги. Інтерес П.Люперсольського цілком співпадав з науковим інтересом свого вчителя. Головною працею вченого є магістерська дисертація, вже у вступі до якої автор зазначав, що думка про те, що в Давній Греції поруч з храмами богам у межах міста існували храми у священних містах, а також храми, при яких розташовувались цілі міста, – своєрідні храмові міста, вперше висловив на своїх лекціях проф.

М.Курторга [21]. Найвідомішим з таких міст було місто Дельфи. Відтак, попри те, що на сьогодні багато висновків дослідника є аксіоматичними, на той час це було досить новаторське дослідження, багато з проблем якого було висвітлено вперше. Праці, які були в часи П.Люперсольського щодо давніх Дельф, це переважно невеличкі нариси, створені на дельфійському епіграфічному матеріалі, відтак давали уривчасті відомості про історію міста. Книга Петра Люперсольського довгий час залишалась єдиним монографічним дослідженням, присвяченим даній темі [22].

У постановці проблеми автор зазначав, що для давніх греків Дельфи були передусім оракулом, що і знайшло своє відображення в творах давніх авторів. Проте вони як місто мали і власну свою політичну і соціальну історію, що майже не висвітлено у працях давньогрецьких авторів [23]. Основними ж висновками П.Люперсольського були такі: Дельфійський оракул Аполлона мав загальноеллінське значення. Дельфи були храмовим містом, головним там був храм Аполлона, до якого належало місто. Верховна влада перебувала в руках жерців, а цивільне управління було копією з атенського державного устрою.

Дуже складною і дискусійною на сьогодні є проблема взаємозв'язку грецького поліса з попередньою крито-мікенською епохою. Таким чином, заслуговує на особливу увагу висновок П.Люперсольського, що першими жерцями в Дельфах були критяни [24], хоча про вплив на оракул о.Крит в історичний час нічого не відомо. Цей висновок є цікавий передусім тим, що зроблений він до широких розкопок на о.Крит.

Важливим є звернення автора до лінгвістичних джерел – лексики давніх авторів. Відтак, на основі поем Гомера П.Люперсольський прийшов до висновку, що заснування оракула сягає дуже давнього часу [25]. Досить скептично автор ставиться до переказу про первісну належність оракула богині Гері і Посейдону. Появу цього тандему він виводить з імені Посейдона як *Gaiēochos* – той, хто охоплює, тримає землю, *Ennosigaios*, *Ennosichtōn* – той, хто трусить землю [26]. До подібних висновків у сучасній науці, на значно ширшій текстовій базі, приходять і Х.Куйбіда [27].

Важко сказати однозначно, який вплив на розвиток науки мала дисертація П.Люперсольського. Книга вийшла досить невеликим тиражем, лише 600 примірників. Реакції критики на неї не було. Однак видається за неможливе говорити, що залишилася непоміченою. Петро Люперсольський мав загальну пошану, він уже тоді вважався талановитим істориком античності. Одного звання "учня Курторги", ймовірно, було замало, хоча певну роль це ім'я славетного вченого таки відіграло. Праця була новаторською, навіть для світової науки, не те, що для молодого вітчиз-

няної. Писати ж рецензію можна за наявності власного, дещо іншого погляду на дану проблему – інший був у М.Куторги, але найімовірніше він цілком врахований у дисертації П.Люперсольського. Натомість використання цієї праці в сучасних дослідженнях [28] певною мірою промовляє про її актуальність і на сьогодні.

До появи цієї праці в сфері грецької релігії значним монографічним дослідженням була лише магістерська дисертація П.Леонтьєва "О поклонении Зевсу в Древней Греции" (Москва, 1850), питання ж про храмові міста до П.Люперсольського взагалі не порушувалися. На початковій стадії були і дослідження, присвячені грецькому полісу. Ця тема розроблялася насамперед у працях М.Куторги, який фактично започаткував її у вітчизняній науці. В західній науці першою синтетичною працею, присвяченою Дельфам, була монографія Н.W.Parke "A History of the Delphic Oracle" (Oxf., 1939), що була створена вже на значному археологічному матеріалі. Проте, попри масштабні археологічні дослідження в Дельфах французької експедиції кінця XIX – першої половини XX ст., що опубліковані в серії "Fouilles de Delphes", і на сьогодні основні положення дисертації П.Люперсольського не спростовані. Більш того, саме на праці вченого побудовані відповідні розділи в монографіях А.Пучкова, що видані останнім часом [29].

П.Люперсольський одним з перших виділяє постать Перікла в історії Атен. На сьогодні "Епоха Перікла" стала усталеним поняттям [30], проте в часи П.Люперсольського тема політичної історії Атен лише розроблялася. Праця вченого "Очерк государственной деятельности и частной жизни Перикла" [31] викликала рецензію М.Куторги [32], яку він написав з метою ознайомити читачів з цим "чудовим твором і сприяти його поширенню" [33]. Починає він її з похвали, де П.Люперсольський називається "істинним автором" [34], проте далі переходить до досить жорсткої критики, на жаль, з погляду сьогодення не завжди справедливої. Попри критику, можливо, саме дана праця ніжинського професора спонукала М.Куторгу до написання власної праці про Перікла, яка стала останньою працею професора [35]. На відміну від П.Люперсольського, М.Куторга приходиться до висновку про запровадження в Атенах Періклом особливої форми політичного устрою, до того ж вищої форми у греків, політії, яка проіснувала аж до македонського завоювання [36]. За концепцією М.Куторги, політія в Атенах прийшла на зміну демократії. Проте, з точки зору сучасності, це твердження видається досить дискусійним. Таким чином, концепція П.Люперсольського видається більш прийнятною.

Розпочинає свою працю П.Люперсольський загальним оглядом еллінської цивілізації, особливо зупиняючись на значенні цього світу для слов'ян з позицій еллінофіла. Так, автор зазначає, що в новій європейській історії склалося два світи: романський і греко-слов'янський, історичним прабатьком якого є давній еллінський світ. "То був світлий світ, з благородними і високими устремліннями до всього прекрасного і доброго, що властиво людській природі" [37]. Думка, що викликала схвальний відгук професора М.Куторги, який її вперше висловив у своїх лекціях за 15 років до П.Люперсольського. Професор зазначає, що автор нарису не назвав автора цієї думки [38]. Головне, і це також відмітив М.Куторга, що ця думка доведена його учнем до аксіоматичності і стає, фактично, загальноприйнятною.

Попри всі "ораторські" недоліки, дана праця написана досить живою, захоплюючою мовою. В плані популяризації зацікавлення античністю вона, ймовірно, відіграла не останню роль. До появи монументальної монографії про Перікла професора В.Бузескула [39] вона мала і значну наукову цінність. На сьогодні, окрім історіографічного значення, має значення і як популяризаторська праця про античність.

Патетичний стиль праці, до якого звертається П.Люперсольський, ймовірно, зумовлений був соціальними перетвореннями, що відбувались у Російській імперії. Як зазначає сам автор, у той час "відбувся великий переворот у російському внутрішньому житті. Державною волею він покликаний на новий, більш вільний і широкий шлях свого розвитку" [40]. Звернення до античної демократії, її ідеалізація – це було втілення демократичних ідеалів і устремлень молодого російської інтелігенції. Перікл постає всесильним "монархом", який, проте, встановлює для народу демократичні засади, засади свободи і публічного суду.

Яскравою сторінкою історії вітчизняної науки другої половини XIX – початку XX ст. були Археологічні з'їзди. В роботі VI з'їзду в Одесі 15 серпня 1884 року від інституту разом з професором М.Бережковим взяв участь і професор П.Люперсольський, який підготував доповідь на тему "О Каллиппидах у Иродота (IV, 17)", яка фактично була скороченим варіантом статті "Что такое Hellēnes Skythai у Геродота IV, 17?" [41].

Давні скити були темою дослідження вже Г.-З.Байєра, однак проблема етногенезу скитів і на сьогодні залишається досить дискусійною. Такою ж залишаються і так звані *скити-елліни*, що лише один раз згадуються у Геродота (IV, 17). Як на середину XIX ст., так і на сьогодні часто цей етнонім розглядають як суміш еллінів і скитів – *Mixellēnes*. Тут П.Люперсольський полемізує з видавцем Геродота Августом Бьокком, який висловив думку про суміш цих двох народностей (*Hellēnes Skythai autem*

sant, qui ex Graecis et Scythis coaluerunt hybridae). Для П.Люперсольського *Mixellēnes* – це суто суміш еллінів з варварами, що зовсім не промовляє про суміш зі скитами [42]. Полемізує П.Люперсольський і з іншим відомим ученим Кольстером, який вважав, що *Hellēnes Skythai* – це елліни, які оселились у країні скитів. На основі детального розбору тексту четвертої книги Геродота, автор приходиться до висновку, що для еллінів було б досить тяжко виносити скитський спосіб життя [43].

Автор запропонував свій власний варіант вирішення дилеми. Для П.Люперсольського *Hellēnes Skythai* – означає еллінізованих скитів. У даному місці Геродота відобразився вплив еллінів на скитські племена. Хоча Геродот і зазначає, що скити неохоче переймали чужі звичаї, і особливо еллінські, проте на прикладі двох знатних скитів – Анахарсіса і Скіліса можна висувати, що такий вплив був наявний [44].

Попри незначний обсяг, ця стаття не втратила свого наукового значення і до сьогодні. В науці концепція П.Люперсольського підтримана більшістю істориків, серед яких Ф.Міщенко [45], Е.Еберт [46], С.Жебелєв [47], В.Блаватський [48] та Н.Шафронський [49]. Як на XIX ст., то вона важлива і тим, що це був приклад становлення вітчизняної науки як складової частини світової, адже полемізує вчений саме із західними авторами, які на той час були загальноновизнаними авторитетами, і насамперед з визначним європейським авторитетом у класичній філології учнем і колегою Вольфа А.Бьомом, видавцем давніх текстів.

Таким чином, можна підсумувати, що праці вченого з античної історії, що являли собою основну тему його наукових досліджень, були досить ґрунтовними дослідженнями, заснованими насамперед на джерелах – працях античних авторів. Питання, які порушив П.Люперсольський у своїх працях, як-от проблема храмових міст у Греції чи політична діяльність Перікла, були розроблені ним уперше.

Для україністики та історії церкви в Україні цінною і на сьогодні є праця П.Люперсольського "Воспоминания о протоиерее А.Ф.Хойнацком", яка, по суті, є єдиною працею неенциклопедичного характеру, що присвячена визначній постаті в історії Церкви, освіти та науки XIX ст. протоіерею Андрію Хойнацькому [50]. Фактично для сучасної науки ця розвідка вченого має навіть джерелознавчу цінність.

Таким чином, проф. Петро Люперсольський займає досить поважне місце в історичній науці. Він був одним із перших вітчизняних істориків-античників, які досліджували історію за першоджерелами. Його праці були новаторськими як за тематикою, так і за змістом. І хоча з часу виходу його праць у науку введено значний джерельний матеріал, що був невідомий

П.Люперсольському, основні висновки вченого залишаються не спростованими, відтак його праці і на сьогодні не втратили своєї цінності. Та головною заслугою вченого є професорська служба, насамперед в НІФІ, де впродовж 22 років (1875–1897 рр.) вченим була сформована наукова база антикознавства та підготовлено велику кількість учителів-класиків, серед яких частина випускників стала відомими вченими, як, наприклад, І.Турцевич та В.Савва (безпосередні студенти проф. П.Люперсольського), а згодом основоположник радянської університетської візантиністики М.Левченко. П.Люперсольський був одним з ініціаторів і авторів проекту і положення про історичне відділення в НІФІ. Саме це поєднання історика і філолога-класика в одній особі випускника інституту й вирізняло Ніжинський інститут серед інших подібних вищих закладів освіти Російської імперії.

Література

1. Бузескул В. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века. – К.: ПІД "Фолиант", 2004. – Ч. I. – С. 76.
2. Фролов З. Д. Русская наука об античности: Историографические очерки. – Санкт-Петербург: Изд-во СПб. ун-та, 1999. – С. 65.
3. Там само. – С. 122.
4. Егунов А.Н. Гомер в русских переводах XVIII–XIX веков. – Москва; Ленинград, 1964. – С. 147–295.
5. Там само. – С. 331–336, 357–375. Переклад В.Жуковського зроблено з німецької мови, бо грецької він не знав.
6. Фролов З.Д. Русская наука об античности. – С. 136–137.
7. Там само. – С. 143–147.
8. Там само. – С. 146–147; Бузескул В. Всеобщая история. – С. 67–69.
9. Там само. – С. 143, 161.
10. Там само. – С. 162–163.
11. Там само. – С. 163.
12. Див.: Фролов З.Д. Русская наука об античности. – С. 164.
13. Куторга М.С. О науке и ее значении в государстве // Журнал Министерства народного просвещения (далі – ЖМНП). – 1867. – №1. – С. 172.
14. К.: ПЦ "Фолиант", 2004. – Ч. I. – С. 181, 189.
15. Санкт-Петербург, 1999.
16. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м.Ніжин (далі ВДАЧОН), ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 6 зв. – 7 зв., 38 зв., 116 зв. – 117 зв., 134 зв., 148 зв.
17. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 9 зв., 41 зв., 137 зв., 119 зв., 138 зв., 148 зв. –149; Kurjer Codzienny. –1872. – №188.
18. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 9 зв., 42 зв. – 43 зв., 120 зв. – 121 зв., 138 зв., 149.
19. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 215, арк. 22–32.

20. Бузескул В.П. Рец.: А.Покровский. О хронологии Афинской истории VI ст. до Р. Х. – К., 1915 // ЖМНП. – 1916. – №1. – С. 148; Бузескул В.П. Рец.: А.Покровский. К вопросу об основном характере древнеэллинического государства. – Нежин, 1905 // ЖМНП. – 1906. – №5–6. – С. 159; Шульц Р.Ф. Рец.: А.Покровский. О красноречии у древних эллинов. – Нежин, 1905 // Записки Харьковского университета. – 1906. – Кн. 2. – С. 78–82.
21. Люперсольский П.И. Храмовый город Дельфы с оракулом Аполлона Пифийского в Древней Греции. – Санкт-Петербург, 1869. – С. III–IV.
22. Лише недавно вийшла нова монографія, присвячена цій темі (Кулишова О.В. Дельфійський оракул в системі античних міжгосударственных отношений (VII–V вв. до н.э. – Санкт-Петербург: Издательский центр "Гуманитарная академия", 2001. – 432 с.). Однак автор не спростовує працю П.Люперсольського, хоча в деяких питаннях і дискутує з ним.
23. Люперсольский П.И. Храмовый город Дельфы. – С. IV.
24. Там само. – С. 113–118.
25. Там само. – С. 65–66.
26. Там само. – С. 65–70.
27. Хуторна Х.І. Структурні типи складних прикметників типу бахуврїхї в гомерівському епосі // Мова і культура. – К., 2007. – Т. VI (94), вип. 9. – С. 252–258.
28. Див., наприклад: Кулишова О.В. Вк. праця.
29. Пучков А.А. Очерки о древних и раннесредневековых городах: к поэтике античной архитектуры. – К.: Музична Україна, 2006. – С. 81–95; його ж. Города: от библейских времен до средневековья. – К.: Изд-ий дом А+С, 2005. – С. 51–60.
30. Див.: Балух В.О., Макар Ю.І. Історія стародавньої Греції. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – С. 142–146; Fox R.I. The Classical World. An Epic History from Homer to Hadrian. – I., 2005. – P. 151–158.
31. Известия НИФИ. – К., 1877. – Т. 1. – С. 1–74.; Окреме видання: К., 1877. – 74 с.
32. Куторга М.С. Новая книга о Перикле // Русский вестник. – 1880. – Февраль. – С. 811–852.
33. Там само. – С. 812.
34. Там само.
35. Куторга М.С. Афинская полития. Ее состав, свойство и всемирно-историческое значение // Куторга М.С. Собрание сочинений. – Санкт-Петербург, 1896. – Т. II. – С. 195–438.
36. Фролов З.Д. Русская наука об античности. – С. 166.
37. Люперсольский П.И. Очерк государственной деятельности и частной жизни Перикла. – К., 1877. – С. 5.
38. Фролов З.Д. Русская наука об античности. – С. 812–813.
39. Бузескул В.П. Перикл: Историко-критический этюд. – Харьков, 1889. – VII+418+IV с.
40. Люперсольский П.И. Очерк государственной деятельности. – С. 73.
41. ЖМНП. – 1884. – №12. – Отд. классической филологии. – С. 66–71.

42. Люперсольский П.И. Что такое "скифы-эллины" у Геродота // ЖМНП. – 1884. – №12. – Отдел классической филологии. – С. 68.
43. Там само. – С. 69.
44. Там само. – С. 69–70.
45. Мищенко Ф.Г. К вопросу о царских скифах // Киевская старина. – 1884. – №5. – С. 67.
46. Ebert M. Südrussland im Altertum. – Bonn; Leipzig, 1921. – S. 85.
47. Жебелев С.А. Северное Причерноморье: Исследования и статьи по истории Северного Причерноморья античной эпохи. – Москва; Ленинград, 1953. – С. 339.
48. Блаватский В.Д. Археология Боспора // Материалы института археологии. – 1954. – №33. – С. 43; он же. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья. – Москва, 1954. – С. 53.
49. Шафронская Н. В. О миксэллинах // Вестник древней истории. – 1956. – №3. – С. 41.
50. Вестник славянства. – 1893. – Кн. 8. – С. 85–100.

О.Г.Самойленко

Методологічні та історіографічні сентенції історика Вітольда Новодворського

Незаперечним досягненням української історіографії пострадянської доби стало те, що в останні десятиліття імена багатьох відомих у свій час учених, діяльність яких тісно пов'язана з Україною, були повернуті до наукового обігу, а їх творчий і життєвий шлях став об'єктом підвищеної уваги дослідників. Разом з тим частина науковців минулого не завжди справедливо забуті і залишаються маловідомими для широкого загалу українських істориків і бібліографів. Серед них й ім'я історика Вітольда Владиславовича Новодворського, який значну частину свого життя і науково-педагогічної діяльності провів в Україні.

Буде справедливим зазначити, що ще за життя вченого в Росії з'явилася ціла низка коротких біографічних чи біо-бібліографічних нарисів в енциклопедичних виданнях та словниках [1], але за радянських часів більш як на півстоліття науковий доробок В.В.Новодворського випав з поля зору дослідників. Лише в останні десятиліття минулого – перші роки нинішнього століття в українській та російській історіографії знову з'являються окремі згадки про вченого у контексті дослідження розвитку славістики чи методології історії в Російській імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст. [2], але більшість із них не мають глибокого аналітичного характеру.

Виняток із цього ряду становить ґрунтовна праця відомого сучасного українського історика Сергія Стельмаха, який, аналізуючи теоретичну спадщину української історіографії імперського періоду, зосередив свою увагу і на методологічних інтенціях В.В.Новодворського [3], та розвідка російського науковця М.А.Робінсон з тієї ж проблематики, але стосовно теоретичних основ праць російських славістів початку ХХ століття [4]. Проте в обох працях дослідники, розглядаючи теоретико-методологічні підходи вченого, обмежилися виключно однією, хоча й вагомою, статтею Вітольда Владиславовича, не врахувавши більш пізні і не менш, на нашу думку, важливі, для об'єктивного висвітлення поглядів науковця, твори професора Новодворського. Значно частіше у ХХ столітті до спадщини вченого зверталися польські дослідники, але й ці праці переважно носять описовий бібліографічний характер [5].

На жаль, спеціальні праці, присвячені цій талановитій неординарній особистості, до цього часу відсутні як в українській, так і в зарубіжній (польській, російській, білоруській) історіографії, кожна з яких ототожнює вченого з власною належністю. Тому, на нашу думку, вже давно настав час глибокого аналізу життя і наукового доробку цього визначного вченого.

Метою даної розвідки стане розкриття основних етапів життя, наукової та педагогічної діяльності В.В.Новодворського, аналіз праць та методологічних позицій ученого, визначення його місця в історіографічному процесі в Україні.

Вітольд Новодворський народився 2 (14) червня 1861 року в маєтку Лемно Ігуменського повіту (нині – Червенський район) Мінської губернії у збіднілій польській шляхетській родині, яка після Люблінської унії переселилася й осіла на білоруських землях. Його батьки, дрібний дворянин римо-католицького віросповідання Владислав Новодворський і Алоїза Шпетт, пов'язували майбутнє сина з державною службою, тому віддали хлопчика до Полоцької військової гімназії, яку він успішно закінчив навесні 1878 р., а вже восени вступив до Санкт-Петербурзького інституту інженерів шляхів зв'язку. Проте інтерес до історії, якою юнак захопився ще в гімназійні роки, взяв гору, і на III курсі Вітольд Владиславович залишає лави інституту і переходить вільним слухачем на історико-філологічний факультет Санкт-Петербурзького університету. В травні 1882 року В.Новодворський витримав іспит у якості екстерна при Латинській гімназії на атестат зрілості й отримав можливість повноцінно навчатися в університеті. Професорський склад історико-філологічного факультету в першій половині 80-х років ХІХ ст. був надзвичайно сильним, де зібралася окраса російської гуманітарної науки: Ф.Ф.Соколов, І.В.Помяловський,

В.Г.Васильєвський, М.І.Сухомлинов, О.Ф.Міллер, В.І.Ламанський, І.В.Ягіч, К.М.Бестужев-Рюмін, О.М.Веселовський, К.Я.Люгебіль, П.В.Нікітін та ін. Зрозуміло, що, маючи таких учителів, старанний юнак отримав блискучу підготовку в університеті, який він закінчив у 1885 р. зі ступенем кандидата по кафедрі всесвітньої історії. Подальше двадцятиріччя Вітольд Владиславович провів у північній столиці в якості викладача історії, читаючи лекції в С.-Петербурзькому першому кадетському корпусі та даючи уроки в жіночому училищі св.Олени і жіночому училищі при римо-католицькій церкві св.Катерини. Незважаючи на досить напружену педагогічну працю, В.Новодворський не полишав ідеї отримати наукового звання, тому в листопаді 1893 року успішно склав іспит на ступінь магістра історії в своїй alma mater. Молодий викладач не випав з поля зору керівництва історико-філологічного факультету і після закінчення університету, тому в березні 1900 р. Вітольда Владиславовича запросили у званні приват-доцента читати лекції по кафедрі всесвітньої історії. Це відкрило йому можливість зануритись у наукову роботу і прискорило процес написання дисертаційного дослідження "Боротьба за Лівонію між Москвою та Річчю Посполитою (1570–1582 рр.)", яке було блискуче захищене 9 травня 1904 р. на засіданні Спеціалізованої ради рідного факультету.

Саме наприкінці XIX – на початку XX ст. розпочинається активне студювання вченим польської історії. За короткий час дослідник здобув визнання в наукових колах не лише Росії, але й Польщі як талановитий і ґрунтовний полоніст. У часописах і енциклопедичних виданнях була надрукована низка статей польською та російською мовою, присвячених видатним польським політичним діячам, літераторам та історикам – Яну Замойському [6], Адаму Чарторийському [7], Адольфу Павінському [8], Каролу Шайноху [9], Адаму Міцкевичу [10] та ін.

У цей же час у В.Новодворського встановилися тісні стосунки з Історичною Комісією Akademii Umiejetnosci в Кракові [11], за дорученням якої у 1902 р. він займався виданням оригіналу "Interregnum" Святослава Оржельського [12]. Вчений віднайшов копію повної хроніки і опрацював перший том, але завершити роботу завадило переведення до Ніжина (пізніше цю працю було опрацьовано і видано Едвардом Кунцем [13]). Взагалі, Вітольд Владиславович у цей час підтримував активні зв'язки з польськими науковцями, готував матеріали і розвідки для різноманітних польських видань: "Ateneum", "Glos", "Kwartalnik Historyczny", "Prawda", "Przegląd Historyczny", співпрацював з "Великою енциклопедією ілюстрованою" ("Wielka Encyklopedia Ilustrowana"), для якої підготував досить ґрунтовну статтю "Феодалізм, або ленна система". Це не могло не позна-

читися на зростанні авторитету та відповідно позитивного ставлення до молодого вченого з боку польських науковців. Тому не видається дивним, що в липні 1906 р. на з'їзді Історико-літературному ім. Миколи Рейя у Кракові В.В.Новодворський разом з Яном Бодуеном де Куртене [14] та Станіславом Пташицьким [15] репрезентував поляків Петербургу.

"Український період" діяльності вченого розпочався з вересня 1906 року, коли магістра історії Вітольда Новодворського призначили екстраординарним професором по кафедрі всесвітньої історії Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині [16] на місце відомого українського медієвіста Володимира Піскорського, який протягом шести років очолював цю кафедру, але, під тиском обставин, був вимушений перейти до Казанського університету.

Ніжинський інститут наприкінці XIX – на початку XX століття був головним центром розвитку освіти і науки на Лівобережній Україні, де зосереджувалися досить потужні інтелектуальні сили. В цей час у вузі працювали відомі в Російській імперії вчені: класики І.Г.Турцевич, Б.Ф.Бурзі та І.І.Семенов, філософ П.В.Тихомиров, філолог В.І.Резанов, історики В.І.Савва, І.П.Козловський, М.І.Лілеев та ін., хоча після подій 1905 року і з початком реакції царату атмосфера в інституті залишалася досить напруженою. З викладачів, що призначалися на роботу до вузу, брали своєрідне підтвердження лояльності: "Я, нижеподписавшийся, даю настоящую подписку в том, что циркулярное предложение г.Попечителя Киевского учебного округа от 3 ноября 1906 года за №22079 о восприятии должностным лицам состоять в партиях, обществах и союзах мне объявлено и принято к исполнению. Экстраординарный профессор института В.Новодворский. Нежин. Ноябрь 1906 г." [17].

У вересні 1906 року в інституті нарешті, після майже півторарічної перерви, відновився навчальний процес. Вітольд Владиславович став одним з двох професорів по кафедрі всесвітньої історії (в той же день, 17 вересня 1906 р., на кафедру в якості екстраординарного професора призначили також приват-доцента Новоросійського університету Франца В'ячеславовича Режабека), які розподілили викладання курсів між собою. Професор Режабек зосередився на читанні давньої та середньовічної історії, історіографії та джерелознавства, а професор Новодворський більш близьких для себе – нової історії країн Західної Європи, філософії та методології історії. Програма курсу нової історії передбачала виклад європейської історії від епохи гуманізму та Реформації і до наслідків Віденського конгресу. Більш складний для сприйняття практичний курс філософії та методології історії (2 год. на тиждень) будувався на аналізі

фундаментальної праці А.С.Лаппо-Данилевського "Методологія історії" [18], яка складається з двох частин: "Теорія історичного знання" та "Теорія історичного пізнання". Деякий час Вітольд Владислав читав також для студентів історичного відділення і спецкурс з історії Англії XVI–XVII ст., який було видано у 1908 році як курс лекцій [19].

За короткий час професор Новодворський здобув визнання і в наукових колах України. Його енергія, педагогічний досвід і енциклопедичні знання приваблювали і навчальні заклади Києва. Поряд з безбородьківським інститутом Вітольд Владиславович почав викладати в Університеті Св.Володимира (з 1908 р.) [20] та Київському комерційному інституті (з 1909 р.) [21], на Жіночих загальноосвітніх курсах М.В.Довнар-Запольського (з 1908 р.) [22] та Вечірніх вищих курсах А.І.Жекуліної (з 1909 р.) [23]. Паралельно з педагогічною діяльністю вчений продовжував займатися і науковою працею. Впродовж кількох років (1908–1910, 1913–1914) у канікулярний час Вітольд Владиславович здійснив подорожі до Англії, Франції та Німеччини, де працював в архівах і бібліотеках. Наслідком цих відряджень стало написання досить великої і ґрунтовної праці "Исторический материализм. Доктрина Маркса и Энгельса: Опыт историко-критического исследования" [24].

У роки Української революції В.В.Новодворський брав активну участь у польському культурно-просвітницькому русі. Залишаючись професором і секретарем Конференції (з 1913 р.) Історико-філологічного інституту в Ніжині, Вітольд Владиславович багато часу проводив у Києві, виступаючи одним із фундаторів Вищих польських курсів наукових (згодом – Польський колегіум університетський) та Польського наукового товариства [25]. У Києві в 1917 році зібралися потужні польські наукові сили, що й дозволило зорганізувати ці навчальні і наукові інституції. Поряд з професором Новодворським, який викладав курси "Польща в часи розквіту та занепаду (XVI–XVIII ст.)" і "Гене́за та розвиток сучасної демократії", працювали відомі польські вчені: хімік Богдан Шишковський, енциклопедист Людвік Яновський, математик Юліан Талько-Гринцевич, антрополог Чеслав Бялобржеський, античник Вітольд Клінгер, філософ Генрік Якубаніс, літературознавець Аурелій Дрогочевський, мовознавці Кароль Аппель і Генрік Уляшин та ін.

Ми не беремо на себе сміливість остаточно стверджувати, що саме, важка розумова праця останніх років, скрутне матеріальне становище родини (крім старшої доньки Ванди, яка народилася в Петербурзі в 1901 р., в родині Новодворських у Ніжині з'явилося ще двоє синів – Вітольд /р.н. 1907/ та Густав /р.н. 1912/) чи суспільно-політичні та соціаль-

но-економічні зміни (несприйняття більшовизму), що сталися в Україні в 1917–1918 рр., вплинули на стан здоров'я Вітольда Владиславовича, але у нього стався психічний розлад і протягом кількох місяців (з кінця зими до початку літа) професор був вимушений лікуватися. Керівництво інституту надало значної підтримки родині Новодворських, працевлаштувавши дружину вченого Марію Йосипівну у вузі, виділивши 300 крб. із власних коштів і ще 1000 крб. із виділеного Міністерством освіти одноразової допомоги [26]. Лікування пройшло успішно, і вже у серпні 1918 року Вітольд Владиславович поряд з іншими професорами Ніжинського інституту дав обітницю на відданість Гетьманату: "Урочисто обіцяю вірно служити Державі Українській, визнавати її державну владу, виконувати її закони і всіма силами охороняти її інтереси і добробут" [27]. Проте із втратою Україною незалежності і встановленням більшовицької диктатури В.В.Новодворський виявив бажання виїхати за кордон. Така можливість з'явилася із відкриттям університету Стефана Баторія у Вільно. До навчального закладу почали залучатися науковці не лише з Литви та Польщі, але й з Радянської Росії та України. На етапі формування до вузу прийшли Б.Балзункевич, К.Циммерман, В.Станевич, В.Мицкевич, М.Здзеховський, С.Пигонь, Б.Кубицький, Ф.Руциц, Ю.Калленбах, Ю.Клос та ін. Ректором обрали відомого вченого в галузі природничих наук і філософії, педагога Міхала Сідлецького (1919–1921). Саме з ініціативи останнього 15 січня 1921 року Новодворського було обрано професором загальної історії Віленського університету, але дістатися до нового місця роботи йому вдалося лише у вересні місяці. Схвальних відгуків здобула вступна лекція науковця "Сутність і завдання всесвітньої історії", прочитана 22 листопада. Крім викладацької діяльності, Вітольд Владиславович виконував функції директора Університетської публічної бібліотеки (з 25.11.1921 р. до 1.07.1922 р.). Помер Вітольд Владиславович Новодворський раптово, 24 листопада 1923 року, і був похований на відомому цвинтарі Росса у Вільні (Вільнюсі), одному з найдавніших і найвідоміших некрополів Литви, де містяться могили багатьох визначних діячів польської та литовської науки і культури – Й.Лелевеля, Ф.Смуглевича, Е.Словацького, А.Бекю, О.Петрашкевича, родини Пілсудських та ін.

Аналіз наукового доробку вченого дозволяє виділити три основні напрями його дослідницьких уподобань – західноєвропейська і російська історіографія та методологія історії, історія Польщі й історія та культура країн Західної Європи в новий час.

Інтерес ученого до проблем розвитку історичної науки виник досить давно, вже на початку його наукового становлення. Готуючи власне магі-

стерське дослідження, В.Новодворський не міг не звернутися до напрацювань своїх попередників, перш за все, представників польської історіографії В.Кентржинського [28], Й.Корженевського [29], В.Абрагама [30], К.Шайнохі [31], А.Павінського [32], Р.Реппеля [33] та ін., що викликало появу кількох розвідок російською – "Новейшее исследование об упадке Польши в XI ст.", "Разыскивания польских учёных в римских архивах и библиотеках", надрукованих в "Известиях Отделения русского языка и словесности императорской АН" [34], та польською мовою – "Ryszard Roppel i stanowisko jego w dziejopisarstwie polskim" [35], "Adolf Pawinski" [36], "Dziejopisarstwo polskie w XIX w." [37]. У своїх статтях і рецензіях учений рішуче виступив проти тези представників краківської історичної школи про провину народу за занепад Польщі, в той же час високо оцінював теоретичні положення, які відстоювали варшавські історики, особливо Владислав Смоленський [38] і Тадеуш Корзон [39]. Найбільший інтерес у дослідників, які зверталися до творчої спадщини В.В.Новодворського, викликала праця "Несколько слов о направлениях в современной историографии", яка з'явилася як вступна лекція, прочитана в Київському університеті у 1909 році і видана в "Киевских университетских известиях" [40]. І це не дивно. Саме вона, на думку сучасної історіографії, яку ми поділяємо, якнайкраще розкриває методологічні підходи і наукові орієнтири вже зрілого вченого. Проаналізувавши розвиток європейської історичної думки впродовж тривалого часу і подавши власну оцінку основних напрямків історіографії, В.Новодворський приходять до висновку, що історія "досліджує явища, які вирізняються найбільшою складністю і найбільшою різноманітністю..., конкретна наука про розвиток явищ і форм людського життя" [41]. При цьому, на думку науковця, історія має враховувати вплив фізичного середовища, результати природознавства, вивчати етнічний склад населення і т.п. Разом з тим учений визначив напрямки історичного дослідження: "історик має передусім вивчати саму сутність – так би мовити – історичної еволюції, тобто розвиток соціального і політичного устрою, економічних умов і духовної культури (науки, релігії, етики та мистецтва)... не повинен нехтувати, як це часто роблять історики культури, фактами т.зв. зовнішньої історії, тобто війнами, дипломатичними відносинами і т.п." [42]. В цілому, Вітольд Владиславович, поділяючи ідеї позитивізму, належав до когорти російських істориків, які намагалися позбутися впливу однієї концепції і на основі синтезу протилежних теорій створити власне бачення історичного процесу [43]. У цьому ж дусі написана й одна з найбільших і найґрунтовніших праць ученого – "Історичний матеріалізм. Доктрина Маркса й Енгельса. Досвід історико-

критичного дослідження" [44], метою якої було визначення джерел марксизму, його генезису та місця історичного матеріалізму в процесі загального розвитку європейської історіографії. Вказавши на недоліки своїх попередників в оцінках коріння марксизму, дослідник визначив головним джерелом, на якому виникла і розвивалася доктрина матеріалістичного розуміння історії, синтез німецької філософії та погляди французьких і англійських соціалістів [45]. Визнаючи право на існування марксизму як історико-філософської доктрини, В.Новодворський досить скептично ставився до історичних праць засновників історичного матеріалізму, здійснивши досить глибокий критичний аналіз творів К.Маркса [46]. У викладі концепцій історичного матеріалізму простежується поширена серед істориків ХІХ – початку ХХ століття теза про однобічність марксизму. Незважаючи на тенденційність викладу в дусі тогочасної науки, ця праця стала одним із перших аналітичних розборів наукового спадку класиків марксизму.

Життя і діяльність професора В.В.Новодворського було присвячене підготовці фахових істориків, а його наукова спадщина стала помітним явищем в історіографічному процесі України першої чверті ХХ ст.

Література

1. Новодворский Витольд Владиславович // Блокгауз Ф., Эфрон И. Новый энциклопедический словарь. – Пг., б.г. – Т. 28. – Стб. 757–758; Историко-филологический институт кн.Безбородко в Нежине. 1901–1912. Преподаватели и воспитаники. – Нежин, 1913. – С. 40–41; Иконников В.С. Опыт русской историографии: В 2 т. – К., 1908. – Т. 2, кн. 2; Масанов И.Ф. Словар псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей: В 4 т. – М., 1960. – Т. 4. – С. 342.

2. Историография истории южных и западных славян. – М.: Издательство МГУ, 1987; Ахмадиев Ф.Н. Изучение европейской историографии в России во 2-й пол. ХІХ – нач. ХХ вв.: Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук. – Казань, 1987; Бобышев Валерий, Яновский Олег. Международные отношения в Восточной и Центральной Европе ХVІ в. в интерпритации польской историографии // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 1999. – №2; Бобышев В.И. Международные отношения в Восточной и Центральной Европе Х в. в интерпритации польской историографии: Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук. – Мн., 2001; Самойленко О.Г. Методологія історії та історіографія в науковій спадщині вчених Ніжинської вищої школи (друга пол. ХІХ – початок ХХ ст.): Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 2000; Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин, 2005. –

420 с.; Давиденко Ю.М., Самойленко О.Г. Політична історія Польщі в дослідженнях вчених Ніжинської вищої школи наприкінці XIX – на поч. XX ст. // Поляки в Україні. – Ніжин, 2004. – С. 184–189; Перковская Г.А. Развитие исторического образования в университетах России во второй половине XVIII – начале XX в.: Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Ставрополь, 2004.

3. Стельмах Сергій. Історична думка в Україні XIX – початку XX століття. – К.: ВЦ "Академія", 1997. – 176 с.

4. Робинсон М.А. Теоретические основы трудов русских историков-славяноведов начала XX в. // Историографические исследования по славяноведению и балканистике. – М.: Издательство "Наука", 1984. – С. 216–239.

5. Nowodworski Witold // Polski slownik biograficzny. – Т. XXIII. Niemirydz Wladyslaw – Olszak Wacław. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1978. – S. 372–373; Witold Nowodworski. Istota i zakres powszechnych // Historycy o historii. 1918–1939. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1966. – S. 258–273; Навадворскі Вітольд Уладзіміравіч // Мысліцелі і асветнікі Беларусі. X–XIX стагоддзі. Энциклапедычны даведнік. – Мінск: Беларуская Энциклапедыя, 1995. – С. 508–509; Chodyncki K. Sp. prof. W.Nowodworski // W.Nowodworski. Istota I radanie dziejow powszechnych. – Wilno, 1924. – S. 5–12 (fot. i spis prac); Dutkiewicz J., Sreniowska K. Zarys historii historiografii polskiej. – L., 1959. – S. III, 250, 253; Feldman J. Udzial Polski w badaniach nad historia nowozytna // Kwart. Hist. – 1937. – R. 51. – S. 460; Kaminski S.L. Wyzsze Polskie Kursy Naukowe w Kijowie // Wiad. Bibliogr. – 1917. – R. 1. – S. 87; Konopczynski W. Rozwoj badan nad dziejami Polski nowozytnej 1506–1795 // Kwart. Hist. – R. 51. – 1937. – S. 295; Ksiega pamiatowa ku uczczeniu CCCL rocznicy zalozenia i X wskrzeszenia Uniwersytetu Wilenskigo. – Wilno, 1929; Serejski M.H. Historycy o historii. – W., 1966. – K. II (fot.); Tymieniecki K. Zarys dziejow historiografii polskiej. – Kr., 1948. – S. 84; Wilczynski J. Polskie Kolegium Uniwersytetckie w Kijowie 1917–1919 // Pamietnik Kijowski. – Londyn, 1963. – K. II; Z murów sw.Katarzyny. – W., 1933; Zdziechowski M. Prof. W.Nowodworski // Alma Mater Vilmensis. – 1924. – Z. 2. – S. 21–22 (fot.); Ateneum Wil. – 1923. – S. 596–599 (nekrolog K.Chodynckiego); Slowo. – 1923. – Nr 266; Mirosław Kowalczyk Myśl historiozoficzna Witolda Nowodworskiego (1861–1923) // Roczniki Teologiczno-Kanoniczne. – 1986. – Z. 2. – S. 37–53.

6. Jan Zamoyski, jego zycie i dzialalnosc polityczna. – Peterburg, 1898; Lata szkolne Jana Zamoyskiego // Rozprawy Akademii Umiejtnosci, Wydzial Historyczno-Filozoficznii. – 1900. – T. 40; окремо: Krakow, 1900. – 31 s.

7. Адам Чарторыйский // Русский биографический словарь. – Т. II.

8. Адольф Павинский // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1896. – Кн. 12, отд. IV. – С. 125–140.

9. Кароль Шайноха // Вестник и Библиотека Образования. – 1903.

10. Polityczno-spoleczne przekonania A.Mckiewiczza. (Odczyt wygloszony w Petersburgu w 50 rocznice zgonu) // Prawda. – 1906. – Nr. 4–5.

11. Archiwum PAN Oddz. w Krakow.: sygn. PAU W, II, 20, k. 233–234, 238, 246, 258, 297 (Księga protokołów posiedzeń Komisji Historycznej AU); В[ібі.] PAN w Krakow.: rkp. 22805, III, k. 145–161 (Listy W. Nowodworskiego do Jana Losia).

12. Ожельський (Оржельський) Святослав /1549–1599/ – польський громадський діяч, історик, мемуарист часів Стефана Баторія та Сигізмунда III. Автор записок про події часів безкоролів'я, які були перекладені польською мовою В.Д. Спасовичем і увійшли до збірника "Dziejopisowie krajowi" (1856), додаток до якого містить біографію Ожельського, його листи і промови на сеймі.

13. Кунтц Едвард /1889–1950/ – польський історик, книгознавець, археограф. У 1902 р. закінчив Львівський університет. Член-кореспондент Історико-філологічного відділу Польської Академії Наук. Був директором Бібліотеки Університету в Познані (1919–1926) та Ягелонського університету в Кракові (1927–1947), редагував *Przegląd biblioteczny* (1927–1947). Підготував до друку і видав: *Sventoslai Orzelski Interregni Poloniae Libri 1572–1576* (1917), *Alberti Bolognetti nuntii apostolici in Polonia epistolae et acta 1581–1585* (1923–1950).

14. Бодуен де Куртене, Ян Нецислав (Іван Олександрович) /1845–1929/ видатний польський і російський учений у галузі славістики і теоретичного мовознавства, засновник т. з. казанської і петербурзької лінгвістичної школи. Був професором Казанського, Дерптського, Петербурзького університетів. Академік Краківської (з 1887 р.) і чл.-кор. Петербурзької (з 1897 р.) АН. Перший розробив теорію фонем і фонетичних чергувань. Розпочинаючи з 1910 р., брав активну участь у політиці та виступав за культурну самостійність Польщі та рівні з російською мовою права на вживання польської мови. Декілька разів був заарештований поліцією. В 1919–1929 рр. був почесним професором Варшавського ун-ту та завідуючим кафедрою порівняльного мовознавства. Автор праць із загального, індоєвропейського, слов'янського, польського та російського мовознавства, серед них: "Матеріали для південнослов'янської діалектології та етнографії" (ч. 1–3, 1895–1913), "Порівняльна граматики слов'янських мов..." (1902), "Нарис історії польської мови" (1922) та ін.

15. Пташицький Станіслав Львович /1853–1933/ – відомий учений, навчався у Санкт-Петербурзькому університеті, з 1878 р. працював перекладачем при Сенаті. В 1883–1884 рр. у закордонному відрядженні займався слов'янською філологією й архівною справою. В 1884 р. призначений начальником архіву литовської метрики при Сенаті; з 1894 р. був приват-доцентом по кафедрі слов'янської філології Санкт-Петербурзького ун-ту. Автор численних наукових праць, присвячених польській історії та літературі, історії литовської Русі та взаємин Польщі і Росії: "Средневековые западноевропейские повести" (1892), "Описание книг и актов литовской метрики" (1887), "Иван Федоров, московский первопечатник. Пребывание его во Львове" (1884), "К вопросу об изданиях и комментариях Литовского Статута" (1895), "К истории Литовского права после третьего статута" (1894), "Dostojnicy Litewscy" (1886), "Mikolaja Reja z Naglowia Wizerunk. Notatka literacka-bibliograficzna" (1889), "Hermana Schottena. O snocie" (1891).

16. ФЧДОАН, ф. 1105, оп. 1, од. зб. 1374, арк. 7.

17. Там само, арк. 33.
18. Лаппо-Данилевский А.С. Методология истории. – СПб., 1910–1913. – Вып. 1–2.
19. Новодворский В.В. История Англии XVI–XVII ст.: Спец. курс, читанный студентам Нежинского института в 1907/08 акад. году. – Нежин, 1908. – 632 с.
20. ФЧДОАН, ф. 1105, оп. 1, од. зб. 1374, арк. 61.
21. Там само, арк. 56.
22. Там само, арк. 41.
23. Там само, арк. 61.
24. Новодворский В.В. Исторический материализм. Доктрина Маркса и Энгельса: Опыт историко-критического исследования // Известия Историко-филологического института князя Безбородко. – Нежин. – 1914. – Т. 29. – С. 1–112; 1916. – Т. 31. – С. 113–232; 1918. – Т. 32. – С. 233–300.
25. Polskie Kolegium Uniwersyteckie w Kijowie 1917–1919 // Pamietnik Kijowski. – Londyn, 1963. – S. 195–214; Roziewicz Jerzy, Leszek Zasztowt. Polskie Kolegium Uniwersyteckie w Kijowie (1917–1919) // Rozprawy z dziejow oswiaty. – 1991. – Т. XXXIV. – S. 91–123.
26. ФЧДОАН, ф. 1105, оп. 1, од. зб. 1374, арк. 137.
27. Там само, арк. 137.
28. Кентржинський Войтех /р.н. 1838/, польський історик, директор відомого Львівського інституту Оссолинських, автор праць: "Die Sygier" (1868); "Nazwy miejscowe Prus zachodnich, wschodnich i Pomorza" (1879); "Katalog rękopisów biblioteki Ossolińskich" (1881–1886). Був прихильником теорії автохтонності слов'ян на землях Центральної Європи до Рейну.
29. Корженевський Йосип (Осиф) /1797–1863/ – відомий польський письменник і вчений, був вихователем у домі генерала В.Красинського, завідував бібліотекою Замойських, був професором польської мови та літератури в Кременці, а з 1831 р. – ад'юнктом кафедри латинської мови та римських старожитностей університету св.Володимира, одночасно викладаючи давню історію та польську літературу; з часом був директором гімназій у Харкові й у Варшаві, візитатором шкіл у Царстві польському, з 1861 по 1863 рр. рочолоював відділ народної освіти.
30. Абрагам Владислав /1860–1941/, польський історик церкви, викладав канонічне право у Львівському ун-ті (1888–1935), автор більше 100 досліджень з церковно-державних відносин у середньовічній та новій Польщі. Одна з головних праць "Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi" ("Початок організації латинської Церкви на Русі", 1904), що була першим систематичним дослідженням давнього періоду історії Католицької церкви в Росії. З інших зберегли своє значення: "Organizacja Kościoła w Polsce do połowy XII w." (1860), "Proces inkwizycyjny w ustawach Innocentego III i we współczesnej nauce" (1887), "Studia wstępne o konkordacie Stolicy Apostolskiej z Rzeczypospolite Polske" (1926), "Zagadnienie kodyfikacji prawa małżeńskiego", 1929 та ін.
31. Шайноха Карл /1818–1868/ – видатний польський історик. У юному віці був заарештований за вірш революційно-патріотичного змісту, що підірвало його здоров'я. В своїх працях блискуче змалював образи історичних

діячів і передав дух епохи: "Jadwiga i Jagiello", "Dwa lata dziejów naszych" (1846, 1848). По смерті вченого були видані "Dzieła Karola Szajnochy" (Варшава, 1876–78, в 10 т.) і "Pisma Karola Szajnochy" (Краків, 1887, 2 т.).

32. Павінський Адольф Іванович /1840–96/ – відомий польський історик. Одержав освіту в Петербурзькому та Дерптському ун-ті, по завершенні якої працював у Берліні під керівництвом Ранке, та в Геттінгені, в історичній семінарії Вайца. Був професором Варшавського ун-ту і керівником Варшавського головного архіву давніх актів. Вивчав внутрішнє життя польського народу і розвиток державного устрою Речі Посполитої, її фінансів і економічного побуту. Найважливішими працями є: "Zur Entstehungsgeschichte des Consulats in den Communen Nord und Mittelitaliens in XI und XII Jahrb." (1867), "Полабские Славяне в борьбе с немцами" (1871), "Slefian Batory pod Gdańskiem" (1887), "Początki panowania Stefana Batorego" (1877), "Sprawy Pruski ą z ęcych za Zygmunta Augusta w. r. 1566–1568" (1879), "Skarbowo sé w Polsce i jej dzieje za Stefana Batorego" (1881), "Mazowsze" (1896).

33. Реппель (Рьоппель) Ріхард /1808–1893/ – німецький історик, професор ун-тів в Галле і в Бреславлі; був членом ерфуртського парламенту і пруської палати депутатів. Під впливом дружини, варшав'янки, почав вивчати польську історію. Подав перший критичний огляд давньої історії Польщі, що базувався на широкому колі джерел (до кінця XIII ст.), у праці "Geschichte Polens" (Гота, 1841; пол. пер., Львів, 1879). Не поділяв поглядів Лелевеля і його учнів. Із нової історії Польщі видав дві монографії: "Polen um die Mitte des XVIII Jahrhunderts" (1876), в якій висвітлив внутрішню історію Польщі за часів Августа III та історію реформи Чарторийських, і "Das Interregnum. Wahl und Krönung von Stanislaw August Poniatowski" (1892), насичену фактичним матеріалом. Із інших праць: "Die Grafen von Habsburg" (1832), "Die orientalische Frage in ihrer geschichtlichen Entwicklung" (1854), "Chronica domus Savensis aus der Handschrift herausgegeben und erl ä utert" (1854), "Ueber die Verbreitung des magdeburger Stadtrechts im Gebiete des alten polnischen Reichs ostw ä rts der Weichsel" (1857).

34. Новодворский В.В. Новейшее исследование об упадке Польши в XI ст. // Известия Отделения русского языка и словесности императорской АН. – 1900. – Т. 5, кн. 2. – С. 735–745; його ж. Разыскивания польских учёных в римских архивах и библиотеках // Известиях Отделения русского языка и словесности императорской АН. – 1901. – Т. 6, кн. 3. – С. 346–353.

35. Nowodworski W. Ryszard Roppel i stanowisko jego w dziejopisarstwie polskim // Charitas. – 1894.

36. Nowodworski W. Adolf Pawinski // Glos. – 1896. – R. 11.

37. Nowodworski W. Dziejopisarstwo polskie w XIX w. // Prawda. – 1901. – R. 21.

38. Смоленський Владислав /1851–1926/ – польський історик, закінчив юридичний ф-т Варшавського ун-ту. Праці вченого вирізнялися широтою поглядів, ґрунтовністю обробки та фактичною повнотою. Головні праці: "Stan i sprawa Żydów polskich w XVIII w." (1876), "Mazowiecka szlachta w poddaństwie proboszczów polskich" (1878), "Drobna szlachta w Krolestwie Polskiem" (1879), "Sw. Stanislaw w świetle najnowszej krytyki historycznej" (1878), "Pyrrzs de Varille"

(1880), "Szlachta w świetle własnych opinij" (1880), "Szlachta w świetle opinij XVIII w." (1881), "Wiara w Życiu społeczeństwa polskiego w epoce jezuickiej" (1883), "Kuznica Kołtatajowska" (1885), "Szkoły historyczne w Polsce" (1886), "Waleryan Kalinka" (1887), "Kazimierz Sarochowski" (1889), "Przewrót umysłowy w Polsce wieku XVIII" (1891), "Ostatni rok sejma wielkiego" (1896).

39. Корзон Тадеуш /1839–1918/ – польський історик, представник варшавської історичної школи, дійсний член Краківської АН (1902). Закінчив Московський ун-т (1859). За участь у польських патріотичних маніфестаціях висланий до Оренбурга, у 1869 р. повернувся до Варшави. Займався дослідженням економічної історії Польщі. Головні праці: "Внутренняя история Польши при Станиславе Августе" (т. 1–6, 1897–98), "Dola i niedola Jana Sobieskiego" (т. 1–3, Кр., 1898), "Kościuszko" (Кр., [b. z.]).

40. Новодворский В.В. Несколько слов о направлениях в современной историографии (Вступительная лекция, читанная в Университете Св.Владимира) // Киевские университетские известия. – 1909. – №5. – С. 1–20.

41. Там само. – С. 19–20.

42. Там само. – С. 20.

43. Стельмах С. Вказ. пр. – С. 142.

44. Новодворский В.В. Исторический материализм. Доктрина Маркса и Энгельса. Опыт историко-критического исследования // Известия историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. – Т. 30–32. – Нежин, 1914–1918. – С. 1–300.

45. Там само. – С. 1–2.

46. Там само. – С. 231.

О.Л.Іванюк

Етнічний склад міського населення Чернігівської губернії наприкінці ХІХ ст. за матеріалами опублікованих статистичних документів Російської імперії

Перепис населення 1897 р. вперше в Російській імперії був загальнодержавним. Його програма передбачала збір інформації та глибокий аналіз господарства, соціального та етнічного складу населення, належності громадян до тієї або іншої релігійної конфесії. Статистичні результати перепису були оприлюднені у погубернських томах, які Центральний Статистичний Комітет опублікував на початку ХХ ст. [1], та загальних зводах [5]. Аспект, який зацікавив багатьох дослідників, – це етнічний склад населення держави наприкінці ХІХ ст. Такий інтерес був обумовлений тим, що саме перепис 1897 р., до програми якого було внесено питання про рідну мову, дав можливість уперше порохувати

чисельність людей, які належали до тих або інших національних меншин. Оприлюднені статистичні матеріали, які стосувалися Чернігівської губернії, було покладено в основу наукових праць Русова О.О. [7], Хоменка А. [9], Кабузана В.М., Наулко В.І. [3], Назимко С.П. [4], Погребінської І.М. [6] та багатьох інших. Досліджуючи різні аспекти, які стосувалися життя тогочасного суспільства, автори звертали увагу на загальну чисельність населення окремих губерній Російської імперії, чисельність як міського населення взагалі, так і окремих міст. Особлива увага приділялася певним етнічним групам: українцям, росіянам, євреям тощо.

Опубліковані статистичні матеріали загальноросійського перепису 1897 р. також дають можливість проаналізувати етнічний склад міст Чернігівської губернії.

У 1897 р. чисельність населення Чернігівської губернії становила – 2297854 чол. [1, с. 8]. Згідно з переписними матеріалами, кількість міщан визначалася у 209453 осіб, що становило 9,11% від загального числа жителів губернії [5, с. 4]. Міське населення зосереджувалося у Чернігові, який був адміністративним центром губернії, 14 повітових та 4 позаштатних містах [8]. До останніх належали: Березна, Короп, Нове Місто, Погар. Такі міста, як Чернігів, Любич, Ніжин, Глухів, Новгород-Сіверський, Стародуб та ін., були відомі, починаючи ще з XII ст. Протягом століть вони постійно зростали, а їх територію освоювали різні етнічні групи.

Наприкінці XIX ст. у Чернігівській губернії склалася стійка багатонаціональна спільнота. Найбільш чисельною етнічною групою у містах Чернігівської губернії були українці. Їх кількість, за опублікованими статистичними матеріалами, визначалася у 102184 особи, що відповідно становило 67%. Матеріали перепису 1897 р. зафіксували значну перевагу українців у Ніжині, Чернігові, Борзні, Конотопі.

Перше місце за кількістю українців посідав Ніжин. Їх чисельність, у місті становила 21733 особи. Майже вдвічі менше, ніж у Ніжині, представників цього етносу нараховувалося у Чернігові, Борзні та Конотопі. У Борзні, яка посідала друге місце за чисельністю українців, перепис зафіксував у 10846 осіб. Несуттєво поступалися Борзні Конотоп та Чернігів. У першому статистичні матеріали перепису 1897 р. зафіксували – 10290 осіб, які рідною мовою назвали українську. В адміністративному центрі губернії проживало 10085 українців.

Для інших міст була характерна незначна кількість українців. Їх чисельність не перевищувала 10 тис. осіб на один населений пункт. Так, у Глухові проживав лише 8621 українець. У містах Березна та Кролевець чисельність представників автохтонного етносу визначалася відповідно у

8349 та 8328 осіб. Наступне місце за кількістю українського населення посідав Короп. Тут проживало 5309 осіб. Дещо менше українців нараховувалося у Сосниці. Їх чисельність сягала 5068 чол. Взагалі відсутні були представники автохтонного народу у Новому Місті та Погарі. В інших містах чисельність українців складала від 23 осіб (у Мглині) до 4884 чол. (у Новгороді-Сіверському). Так, у Острі проживало 3229 чол., Козельці – 2834 чол., Городні – 2349 чол. У Стародубі чисельність українців становила 133 особи. У межах цього міста, на відміну від інших, вони посідали лише третє місце й кількісно поступалися росіянам та євреям. У Мглині та Суражі українці займали четверте місце. Їх чисельно випереджали росіяни, євреї та білоруси. Таким чином, на межі ХІХ–ХХ ст. у більшості міст Чернігівської губернії спостерігалася домінанта українського за походженням населення.

Чисельне представництво у містах губернії мали євреї. Незважаючи на те, що у 1632 р. їм забороняли жити у Чернігівському та Сіверському воєводствах, а під час Визвольної війни 1648–1657 рр. були частково винищені, – вони займали друге місце в етнічному складі. Їх кількість становила 54401 особу. Зосередження їх у містах пояснювалося тим, що Чернігівська губернія входила до, встановленої указом від 30 травня 1835 р., "смуги осілості". Згідно з цим їм було заборонено селитися за межами міст і містечок [6, с. 125]. Значну кількість євреїв перепис зафіксував у Чернігові та Ніжині. В адміністративному центрі губернії нараховувалося 8780 осіб. У Ніжині проживало 7578 чол., які належали до цієї етнічної групи.

Майже не відрізнялися між собою за кількістю євреїв Стародуб, Погар та Конотоп. Їх чисельність у цих містах становила відповідно: 4897, 4459 та 4415 чол. Ще менше євреїв, а саме – 3837 осіб, проживало у Глухові. Інші міста нарахоували від 67 до 3787 чол. Так, у Новгороді-Сіверському проживало 2941 чол., у Мглині – 2675 чол. Єдиним містом, де євреї мали домінанту, випереджаючи чисельно представників інших народів, був Сураж. Тут вони складали 60% населення, а їх кількість визначалася у 2400 осіб.

У Мглині, Новозибкові, Новому Місті, Стародубі, Погарі євреї посідали третє місце, поступаючись українцям та росіянам. Найменша їх кількість була зафіксована у Новому Місті. Взагалі, про Нове Місто можна говорити як про населений пункт з унікальним етнічним складом, адже він обмежувався наявністю представників двох народів: євреїв та росіян.

Серед переважаючих етнічних груп міського населення Чернігівської губернії третє місце за чисельністю посідали росіяни. Їх кількість

становила 48527 осіб. Це було удвічі менше, ніж українців, та у 1,1 раз менше, ніж євреїв. Присутність чисельної етнічної групи росіян у регіоні була обумовлена історико-географічними причинами: близькістю до Російської імперії, колонізаційними прагненнями населення та політикою держави, спрямованою на включення до свого складу українських земель.

Більше половини їх зосереджувалася у трьох містах губернії: Новозибкові, Чернігові та Стародубі. У Новозибкові кількість росіян становила 11055 чол. Дещо менше їх було у Чернігові. В адміністративному центрі губернії проживало 7985 осіб, що визнавали рідною мовою великоросійську. Несуттєво поступався йому Стародуб. Тут нараховувалося – 7255 чол. росіян. Інші міста мали на своїй території від 77 чол. (у Коропі) до 4840 чол. (у Мглині). Так, у Конотопі переписом було зареєстровано 3565 чол. росіян, у Ніжині – 2366 осіб, а у Глухові – 2217 чол.

До переважаючих етнічних груп належали білоруси. У містах Чернігівської губернії їх нараховувалося 1925 осіб. 50,8% міських жителів, що належали до цієї етнічної групи, зосереджувалися у Суражі. Кількість білорусів тут становила 978 осіб, і вони чисельно поступалися лише євреям. У 3,2 рази менше, ніж у Суражі, їх проживало у Новозибкові. За даними перепису 1897 р., на території міста було зареєстровано 303 особи, які визнали рідною мовою білоруську. У Конотопі наприкінці XIX ст. проживало 263 представника цього етносу, у той час як у Чернігові зосереджувалося лише 109 чол. Чисельність білорусів у кожному з інших міст Чернігівської губернії варіювалася від 1 особи (у Козельці) до 75 осіб (у Мглині). Так, у Березні проживало – 60 чол., у Ніжині – 46 чол., Глухові – 29 чол. Узагалі відсутні білоруси були у Новому Місті та Погарі.

Несуттєво поступалися білорусам за чисельністю поляки. Їх кількість становила 1297 осіб, і вони не мали переваги у жодному з міст. Найбільше поляків проживало у Чернігові. Їх кількість тут визначалася переписними матеріалами у 374 особи. Відносно чисельною була польська національна меншина Ніжина. Місто посідало другу сходинку після адміністративного центру губернії. У Ніжині було зареєстровано 238 поляків. Майже на 100 осіб менше їх було у Конотопі. У цьому місті матеріали Загально-російського перепису населення 1897 р. визначили чисельність поляків у 139 осіб. Незначна їх присутність спостерігалася у Новозибкові, де польська община нараховувала 97 чол.

Майже не відрізнялися за кількістю поляків Козелець, Глухів та Городня. Їх чисельність становила, відповідно – 77, 75 та 74 чол. У інших містах губернії кількість поляків не перевищувала 56 чол. на один населений пункт. Так, у Острі жило 43 особи, у Новгороді-Сіверському –

31 чол., у Борзні – 29 чол. Найменше поляків було зафіксовано переписом у Коропі. Тут перебувало лише дві особи, які належали до цієї етнічної групи. Взагалі відсутні поляки були у Новому Місті та Погарі.

Перепис 1897 р. зафіксував 390 осіб, які належали до німецької національної меншини. Переважна більшість їх зосереджувалася у трьох містах Чернігівської губернії: Чернігові, Ніжині, Конотопі. У жодному з них німці не були домінуючою етнічною групою. Найбільше – 111 чол., їх зосереджувалося у Чернігові. Дещо менше німців за походженням, а саме – 72 чол. було зафіксовано у Ніжині. У Конотопі поживало 50 осіб., у Новозибкові – 36. У Глухові нараховувалося всього 32 чол., які рідною мовою зазначили саме німецьку. Інші міста зосереджували на своїй території незначну кількість тих, хто належав до означеної етнічної групи. Всього по дві особи було відмічено у Березні та Кролевці. Одна особа проживала у Сосниці. Не зареєстрував перепис німців у таких містах, як Короп та Нове Місто.

Крім переважаючих етнічних груп, у містах Чернігівської губернії перебували представники татарського, французького, башкирського, грецького, сербського та ще 16 народів. Найбільш чисельними серед них були татари. Їх кількість у містах губернії становила 284 чол. Дещо менше – 130 осіб – було башкирів.

Також наприкінці XIX ст. у містах Чернігівської губернії перебували: 71 француз, 29 з яких були іноземними підданими, та 44 чол. циган. Представники інших етносів нараховували 63 особи. Це болгари, литовці, латиші, італійці, шведи, англійці, албанці, вірмени, фіни, естонці, чуваші.

Таким чином, згідно з опублікованими статистичними даними загальноросійського перепису 1897 р., переважаючими етнічними групами у містах Чернігівської губернії були українці, євреї, росіяни, білоруси, поляки, німці. Інші народи становили так званий етнічний фон, суттєво не впливаючи на етнічний склад населення міст губернії.

Таблиця 1

**Розміщення переважаючих національних груп
у містах Чернігівської губернії [1; 2]**

(за матеріалами Загальноросійського перепису населення 1897 р.)

Міста	Росіяни	Українці	Білоруси	Євреї	Німці	Поляки
1	2	3	4	5	6	7
Чернігів	7985	10085	109	8780	111	374
Березна	144	8349	60	1354	2	6

1	2	3	4	5	6	7
Борзна	109	10846	13	1515	7	29
Глухів	2217	8621	29	3837	32	75
Городня	604	2349	24	1248	7	74
Козелець	468	2834	1	1632	17	77
Конотоп	3565	10290	263	4415	50	139
Короп	77	5309	2	865		2
Кролевець	209	8328	5	1815	2	12
Мглин	4840	23	75	2675	3	4
Ніжин	2366	21733	46	7578	72	238
Новгород-Сіверський	1296	4884	3	2941	11	31
Нове Місто	1421	–	–	67	–	–
Новозибків	11055	70	303	3787	36	97
Остер	399	3229	7	1596	18	43
Погар	3800	–	–	4459	6	–
Сосниця	158	5068	2	1840	1	15
Стародуб	7255	133	5	4897	10	56
Сураж	559	33	978	2400	5	25
Всього	48527	102184	1925	54401	390	1297

Література

1. Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – СПб.: Тип. Товарищества "Народная польза", 1905. – Т. 48. – 344 с.
2. Города и население в уездах империи. 2000 и более жителей. – СПб.: Тип.-лит. Н.А.Ныркина, 1905. – 108 с.
3. Кабузан В.М., Наулко В.І. Євреї на Україні, в СРСР і світі: чисельність і розміщення // Український історичний журнал. – 1991. – №6. – С. 56–68.
4. Назимко С.П. Участь міських верств населення України у національно-визвольному русі (1905–1907) / Київський державний університет ім. Т.Г.Шевченка. – Київ, 1994. – 213 с.
5. Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г. – СПб.: Тип.-лит. Н.А.Ныркина, 1905. – Т. 2. – 268 с.
6. Погребінська І.М. Правове та економічне становище євреїв в Україні (кін. XIX – поч. XX ст. // Український історичний журнал. – 1996. – №4. – С. 124–132.
7. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1898. – Т. 1. – 437 с.; Русов А.А. Описание Черниговской губернии. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1899. – Т. 2. – 327 с.
8. Список населенных мест Черниговской губернии по данным 1901 г. – Чернигов, 1902. – 188 с.
9. Хоменко А. Населення України 1897–1927 рр. Популярна розвідка за попередніми підсумками перепису населення 17.XII.1926 р. – Харків, 1927. – Урядова друкарня ім. товариша Фрунзе. – 79 с.

Західна історіографія про проблеми військового полону на території українських земель у контексті

Проблему військового полону під час та після Першої світової війни на території Російської імперії неможливо розглядати без залучення сучасної західної історіографії.

Вона представлена двома основними школами – європейською та американською.

Західні історики, починаючи із 1980-х років, стали цікавитися цією проблемою, а після 1991 року отримали доступ до академічного обміну між Сходом та Заходом.

Вчені з багатомовними навиками, зацікавлені у підготовленні та розв'язанні проблем та перспектив вивчення питання військовополонених, досліджували архівні джерела, які довгий час залишалися недослідженими. Приведені ними важливі дослідження про військовий полон у Росії, Німеччині і Габсбурзькій імперії ґрунтувалися на даних, отриманих в архівах тих країн. На жаль, жоден з дослідників не працював в архівах України.

Райнхард Нахтігаль (Reinhard Nachtigal) [1], Георг Вюрцер (Georg Wurzer) [2], Алон Рахамімов (Alon Rachamimov) [3], Ганс Ляйдінгер (Hannes Leidinger) [4], Верена Моріц (Verena Moritz) [5], Юцель Янігдаг (Yucel Yanikdag) [6] та інші вчені дозволили значно розширити обсяги знання з розглядуваної проблеми на Заході. У своїх дослідженнях вони використовують архіви, нові поняття та методи, специфічні для дослідників військового полону, та розширюють знання про Першу світову війну.

Серед сучасних австрійських дослідників проблеми військового полону необхідно відмітити Г.Ляйдінгера (Hannes Leidinger) та Верена Моріц (Verena Moritz). Опубліковані ними матеріали дослідження присвячені військовополоненим, де вони проводять глибокий аналіз подій та організаційного середовища трьох глибинних шоків, перенесених російськими, німецькими та австро-угорськими полоненими. Першим з яких було захоплення, що ізолювало їх від попереднього способу життя. Другим була революція у країнах їх "господарів", яка змусила їх прийняти ту чи іншу сторону та змінити свої власні ідеали та ідентичність. Третім – репатріація на перевтілену батьківщину, де вони знову мусили пристосовуватися до нового життя. Книга містить значний обсяг інформації про ці події та пов'язує їх із певними проблемами європейської історії: як

військовополонені Першої світової війни посприяли розповсюдженню комунізму у Центральній та Східній Європі?

Г.Ляйдінгер і В.Моріц у своїх дослідження спираються на австрійські та російські архіви, а також на опубліковані документи та літературу, яка ґрунтується на американських, британських, французьких та угорських джерелах. Вони проаналізували газети, щоденники та інші особисті джерела історії, для того щоб підтвердити чи спростувати офіційні документи. Учені пропонують досить ґрунтовну бібліографію, велику кількість посилань, чудові додатки – фотографії та карти. Автори доходять висновку, що усі держави, які вели війну на східному фронті, її програли. В усіх країнах відбулися революції або рішучі "зміни режиму". Робота цих дослідників має велике значення для вивчення проблеми військового полону Першої світової війни, а також і для дослідження питання військового полону на території українських земель. Це пов'язане перш за все з тим, що автори виділяють українські території в окрему територіальну групу – Південних губерній Російської імперії і наводять дані про чисельність полонених на кінець 1917 року на території всієї Російської імперії та окремо за територіями. Тому дане дослідження є актуальним для подальшого вивчення історії військового полону на українських територіях у період Першої світової війни.

Серед інших німецькомовних дослідників військового полону на Східному фронті необхідно звернути увагу на працю проф. Райнхарда Нахтігала "Військовий полон на Східному фронті 1914–1918" [7].

У своєму дослідженні автор ставить перед собою досить складне завдання з узагальнення розрізненого дослідницького матеріалу, виявленню ключових пунктів і обґрунтування необхідності й актуальності дослідження військового полону як особливої системи й феномена Східного фронту Першої світової війни. Дослідник правомірно вважає себе здатним на досягнення поставлених цілей, тому що за його плечима роки архівних досліджень у Росії й численні публікації з зазначеної проблематики.

Р.Нахтігаль аналізує монографії й статті з проблеми військового полону Першої світової, що опубліковані після 1990 р., а також узагальнювальні роботи з історії світових воєн, включаючи "Енциклопедію Першої світової війни", яка не так давно вийшла у Німеччині. Особливий інтерес для вітчизняних дослідників становить узагальнення результатів неопублікованих дисертаційних і дипломних робіт, які відповідно до західної історіографічної традиції є невід'ємною частиною наукової дискусії. Для висвітлення окремих проблем автор також звертається до більш ранніх публікацій, у тому числі й міжвоєнного періоду, свідомо залишаючи без

уваги роботи східноєвропейських істориків з проблеми інтернаціоналістів і чехословацького легіону.

За оцінками Р.Нахтігалья, раніше від усіх до вивчення становища своїх співвітчизників у полоні звернулися представники італійської історичної школи, які застосовували методи соціальної історії. Однак вузькість джерельної бази й ґрунтування винятково на спогадах самих військово-полонених не дозволило даним дослідникам піднятися до узагальнюючого або порівняльного рівня. Досить тривалу історію має австрійська дослідницька традиція, що займається переважно вивченням окремих таборів військовополонених. Перебуваючи під впливом реалій "холодної" війни, західнонімецька історична наука довгий час концентрувалася на висвітленні долі військовополонених Другої світової, і тільки в останні роки тема полонених Першої світової війни почала привертати до себе пильну увагу. Безперечне ж методологічне й аналітичне лідерство у вивченні проблеми належить англосаксонським дослідникам. У такий спосіб, за попередніми висновками автора, незважаючи на застосування методів соціальної історії, історії менталітету й навіть гендерної історії, військовий полон Першої світової війни залишається в історичній науці несприйнятим і маловивченим феноменом.

Дослідницький досвід самого автора з вивчення питання військового полону часів Першої світової війни не дозволяє йому дотримуватися вузьких рамок історіографічного огляду. Зупиняючись на дискусійних моментах, Р.Нахтігаль часто звертається до результатів своїх робіт, що дає можливість чітко виявити його власний методологічний підхід до дослідження проблеми. На думку автора, перспектива самих історичних акторів, завдяки широкій пропаганді "сучасною військовою історією", не допомагає створити історію організації й структур військового полону, який він сам віддає перевагу. З його погляду, безплідними в цій перспективі виглядають не тільки локально-історичні дослідження окремих таборів, але й вивчення структур військового полону однієї країни. Ключ до цілісного висвітлення феномена – порівняльний аналіз усіх країн, які мають стосунок до Східного фронту, а також пошук континуїтету з елементами й структурами військового полону Другої світової війни. Пріоритет у вирішенні настільки масштабного завдання повинен бути відданий аналізу саме архівних джерел, відсутність базування на які є головним моментом критики окремих досліджень. Однак у тексті самого дослідження автор кілька разів суперечить настільки чітко окреслений і неодноразово повторюваній позиції. Так, за його визнанням, робота К.Мітце, яка присвячена одному лише табору Інгольштадт, дозволяє

окреслити контури організації військового полону в Німеччині в цілому [8], а Г.Плашці при дослідженні питання чехословацького легіону без залучення архівних джерел удалося прийти до тих самих висновків, що й самому Нахтігалю, які ґрунтувалися на великій джерельній базі [9].

Структура огляду вибудована відповідно до ступеня розробленості тих або інших проблемних моментів, а також з дослідницькими перевагами самого автора. У розділі загальних питань висвітлюється історіографічна ситуація за наступними проблемами: статистика, використання військовополонених як економічного фактора, порушення міжнародного права, національна й релігійна пропаганда в Центральних державах, питання забезпечення й захисту військовополонених. Далі йде розділ про Німеччину й Австро-Угорщину як країни інтернування військовополонених, при цьому у зв'язку з існуванням недостатньої кількості робіт з цього питання авторові не вдалося виокремити вузлові моменти наукової дискусії, тому тут він обмежився послідовним критичним переказом монографій і статей. Найбільший розділ присвячений огляду досліджень з організації військового полону в Росії, які групуються за наступними ключовими моментами: австрійські військовополонені італійського походження, повсякденне життя в сибірських таборах, проблеми лояльності й державного забезпечення австро-угорських військовополонених, історія революцій у Європі крізь призму військового полону, проблема становища офіцерів і солдат, репресалії. Завершується огляд перерахуванням дослідницьких лагун, постановкою питань порівняльного аналізу, списком джерел (куди входять деякі мемуари, робота Н.Головіна й кілька фондів російських архівів з історії австро-угорських військовополонених) і літератури. Визнаючи складність поставлених перед автором завдань, необхідно відзначити нерівномірність розподілу дослідницького матеріалу у роботі, що проявляється в абсолютній перевазі матеріалу й висновків з історії військового полону в Росії.

Основні самостійні висновки автора, що становлять особливий інтерес і новизну, у загальному можна звести до декількох положень.

Військовий полон Першої світової війни – феномен, що мав місце головним чином на Східному фронті (більше 5 з 9 млн. солдатів, що потрапили за колючий дріт, і офіцерів утримувалися в таборах Росії й Центральних держав) [10]. Як нові риси військового полону автор визначає національну пропаганду в таборах, взаємні поїздки сестер милосердя в держави супротивника з метою огляду таборів військовополонених, а також активну діяльність представників нейтральних держав.

Західний і Східний фронти характеризувалися різними видами полону, що виявлялося не тільки в чисельному вираженні, але й у самому явищі здачі і взяття й системі утримання в полоні. Причинами настільки високого процентного співвідношення полонених до загального складу мобілізованих на Східному фронті, на думку автора, є маневрена (на відміну від позиційної на Західному) війна й багатонаціональний склад армій. Північна частина фронту являла собою однобічну мембрану, проникну з боку російських армій і практично глуху з боку німецьких; на півдні ця мембрана була однаково проникною як з російського, так і з австрійського боку [11].

Структура військового полону в Росії, на думку автора, є відбиттям системної кризи імперії, що привела країну до революцій 1917 р. Тому вивчення військового полону повинне вийти за вузькі рамки окремої проблеми, а відкриття, які зроблені на цьому матеріалі, – використовуватися для висвітлення російської історії в цілому.

Незважаючи на те, що проблема взаємних репресій щодо військово-полонених між Німеччиною й Росією практично не досліджена, автор робить спробу через опис одного з випадків виявити найбільш загальні риси даного явища й доходить висновку, що німецьке військове міністерство не змогло використовувати даний інструмент тиску. Причиною була Росія, яка не погоджувалася вести переговори й іти на поступки, традиційно жертвуючи інтересами своїх підданих.

Автору належить значний внесок у багаторічну наукову дискусію про наступність між досвідом військового полону Першої світової війни й концтаборами тоталітарних диктатур. На відміну від більш обережних висловлень попередників, які свідчать, що знищення військовополонених у Першій світовій не було державною політикою, Р.Нахтигаль простежує прямий зв'язок між таборами в Росії й націонал-соціалістськими таборами смерті. По-перше, на думку автора, саме військовополонені російських таборів були в період Веймарської республіки активними провідниками расової ідеології й ідеї "недолюдей" на Сході. По-друге, саме дезінфекційні камери, які в Першу світову війну використовувалися для знищення комах, що переносять епідемічні захворювання, в 30-х рр. XX століття трансформувалися в газові з використанням Циклону-Б [12].

Порівняння досвіду двох світових воєн дозволяє авторові намалювати картину взаємин полонених представників Західних держав і Росії, що утримувалися в Німеччині в змішаних таборах. Англійці й французи не тільки спокійно дивилися на вмирання російських військовополонених, але й намагалися в період Першої світової на цьому наживатися [13].

Огляд досліджень, присвячених різним аспектам проблеми військового полону Першої світової, дозволив авторові визначити достатню кількість дослідницьких недоліків як емпіричного, так і аналітичного характеру. До першого належать питання дотримання міжнародного права на Східному фронті, доля польських військовополонених трьох імперій, а також російських військовополонених у Туреччині й турецьких полонених у Росії. Недостатньо поки що досліджені також багато аспектів історії російських військовополонених у Центральних державах. Цікавим, на думку автора, може стати аналіз дезертирства в багатонаціональних арміях, а також злочинів щодо військовополонених, що виходили не від держави. Поза увагою дослідників дотепер залишаються відносини держави й суспільства до репатрійованих військовополонених у період двох світових воєн, особливо в Росії, а згодом і в Радянському Союзі.

Іноді автор вільно використовує історичні аналогії для підкріплення власних тез. Так, намагаючись відповісти на запитання: чому, незважаючи на сприятливу продовольчу ситуацію в Росії на початковому етапі Першої світової війни, у таборах австрійських і німецьких військовополонених панував голод, – Нахтігаль звертається до висновків А.Солженіцина, які зроблено на матеріалах ГУЛАГу [14]. Не дуже вдалим бачиться пояснення ролі Пруського військового міністерства в системі військового полону Німецької імперії через порівняння з Єврокомісією [15].

Разом з тим деякі автори вказують на не зовсім коректний висновок автора, який зроблений ним при аналізі даних статистичного збірника "Росія у світовій війні 1914–1918 рр. (у цифрах)", виданого в Москві в 1925 р. Звертаючись до "цікавого" поділу чисельності російських військовополонених у Центральних державах: 57% в Австро-Угорщині й 42% у Німеччині, – Р.Нахтігаль наголошує, що радянські статистики просто переплутали цифри з точністю до навпаки. Відповідно всі радянські дані, на його думку, "недостовірні й ненадійні" [16].

Вищевказані недоліки не перешкодили авторові досягти головної мети початого аналізу, тому що критичний аналіз проміжних підсумків наукової дискусії англосаксонських, німецьких, австрійських, італійських і російської дослідницьких шкіл, безумовно, стане відправною точкою більш інтенсивного вивчення проблеми військового полону Східного фронту Першої світової війни.

Американську історіографічну школу представляє книга ізраїльського історика Аалона Пелега Рахамімова "Військовополонені та Велика війна: історія захоплення в полон на Східному фронті", видана у 2002 році у Нью-Йорку. На відміну від американської історіографії, в якій широко

використовується теза про те, що саме Перша світова війна поклала початок злочинам комуністичної та фашистської диктатур і що з 1915 по 1918 рр. європейські держави змусили мільйони працювати на національну оборону та прийняти широке державне регулювання економікою, поставлене на потік вбивство солдат та безжальну цензуру, даний автор представляє досить помірковані погляди на ці події.

Все ж таки розглядувана монографія перша, в якій автор ставить під сумнів вищезазначені тези і стверджує, і з цим неможливо не погодитися, що "становище полонених мало відношення до дев'ятнадцятого століття ніж до Освенциму чи Архіпелагу Гулаг [17]". Він пропонує багато фактів на підтвердження того, що австро-угорські солдати в полоні в Росії зіштовхнулися не з репресивним розвитком тоталітаризму, а з хаотичними сутінками "століття прогресу".

Досвід австро-угорських військовополонених був сформований двома факторами: буржуазними ідеями XIX століття про права людини та привілеї класів, з великими труднощами транспортування, організації проживання та годування майже 2,7 млн. австро-угорських військовополонених (які у свою чергу являли собою одну третину загальної чисельності мобілізованих у Габсбурзькій імперії).

Російські чиновники намагалися дотримуватися Гаазьких конвенцій 1899 та 1907 років. Конвенції забороняли знищувати військовополонених та вимагали надання останнім відповідної їжі, житла, одяжі та можливості листування. Але надавати усім без винятку військовополоненим належні умови не було можливим у країні, ресурси якої були не безмежними та власне населення якої саме голодувало. Отже, умови у таборах військовополонених, які були досить жалюгідними на початку війни, покращилися із наданням допомоги із Австро-Угорщини наприкінці 1915 року.

Доля офіцерів за перші два роки війни була, на відміну від загальної маси військовополонених, набагато краща. Гаазькі домовленості передбачали не використовувати працю офіцерів. Крім того, вони вимагали, щоби держава-утримувач військовополонених виплачувала їм заробітну плату та поважала їх право мати військовополонених помічників (денщиків).

Відчуваючи більш близький зв'язок із захопленими аристократичними чи буржуазними військовополоненими офіцерами, ніж із їх власними військовослужбовцями, російське військове керівництво розглядало їх звання як особисте професійне достоїнство. Платня від російської влади та допомога з батьківщини дозволяли військовополоненим офіцерам жити

досить зручно. Їх становище погіршилося у 1916 році, після девальвації рубля, та стало зовсім поганим після 1917 року.

Для військовополонених, однак, життя покращилося завдяки можливості працювати. Гаазька конвенція дозволяла державі-утримувачу військовополонених використовувати їх робочу силу, що надавало певну свободу на визначеній території. Отже, сотні тисяч австро-угорських слов'ян мали змогу не залишатися у таборах, а працювали у сільському господарстві по всій Російській імперії. Після травня 1916 року, коли російські чиновники дозволили використовувати працю і неслов'янських національностей, кількість працюючих австро-угорців була збільшена до 1,6 млн. чоловік.

А.Рахамімов проаналізував багато чеськомовних, польськомовних, російськомовних, англкомовних, німецькомовних та єврейськомовних джерел, у тому числі більш ніж 1300 листів військовополонених.

У своїй роботі автор робить досить вагомий висновок, що полон Першої світової війни та участь полонених була досить далека від ГУЛАГу та концентраційних таборів. Хоча обмежені ресурси робили життя у полоні досить складним, російські чиновники намагалися розглядати військовополонених відповідно до норм міжнародного законодавства.

Таким чином, аналіз західноєвропейських та американських дослідників проблеми військового полону на Східному фронті свідчить, що вони у своїх наукових пошуках використовували багату джерельну базу. Користуючись архівами Росії, Німеччини, Австрії, Угорщини, Чехії, Польщі, США та Великої Британії, дослідники розробили різноманітні підходи щодо розглядуваної проблеми: від порівняння та ототожнювання військового полону Першої і Другої світових воєн до тверджень, що військовий полон Першої світової був результатом суспільно-політичної свідомості XIX століття. Розглядувані праці західних істориків насичені численним фактичним матеріалом, користуватися яким для українського дослідника не завжди є можливим.

Все ж таки даним дослідженням притаманна певна тенденційність при висвітленні фактів та явищ. Так, більшість із західних дослідників при розгляданні проблеми військового полону обмежуються територіальними межами "Сибіру", який, на їх думку, є найяскравішим прикладом військового полону в Російській імперії через існування такого місця для інтернування, як табори. Хоча на 1917 рік в Російській імперії й існувало близько 400 таборів, але в них розміщувалося менше чверті усіх військовополонених в імперії. Доведено, що більшість військовополонених були інтерновані на території європейської частини Росії, а половина з них – на

території українських губерній через важливість останніх для економічного сектора країни.

Отже, роботи західноєвропейських та американських дослідників є ґрунтовними дослідженнями проблеми військового полону, використані ними методи досліджень – метод соціальної історії та соціально-військової антропології у сучасній українській історіографії – не є розповсюдженими. Але при їх використанні та аналізі необхідно застосовувати критичний підхід.

Література

1. Nachtigal R. Die Murmanbahn: Die Verkehrsanbindung eines kriegswichtigen Hafens und das Arbeitspotential der Kriegsgefangenen (1915 bis 1918. – Grunbach: Greiner, 2001.
2. Wurzer G. Die Kriegsgefangenen der Mittelmächte in Russland im Ersten Weltkrieg: PhD Dissertation. – Tübingen, 2000.
3. Rachamimov A. POWs and the Great War: Captivity on the Eastern Front. – Oxford; New York: Berg Publishers, 2002.
4. Leidinger H. Zwischen Kaiserreich und Rätemacht: Die deutschösterreichischen Heimkehrer aus russischer Kriegsgefangenschaft und die Organisation des österreichischen Kriegsgefangenen und Heimkehrwesens 1917–1920. – Viena: University of Vienna, 1995.
5. Moritz V. Gefangenschaft und Revolution: Deutschösterreichische Kriegsgefangene und Internationalisten in Russland 1914 bis 1920. – Viena: University of Vienna, 1995.
6. Yanikdag Y. Ottoman Prisoners of War in Russia, 1914–22 // Journal of Contemporary History. – 1999. – #34. – P. 69–85.
7. Nachtigal R. Kriegsgefangenschaft an der Ostfront 1914–1918. Literaturbericht zu einem neuen Forschungsfeld. – Frankfurt am Main, 2005. – 162 p.
8. Там само – С. 62.
9. Там само. – С. 116.
10. Там само. – С. 13.
11. Там само. – С. 20.
12. Там само. – С. 137–138.
13. Там само. – С. 52.
14. Там само. – С. 49.
15. Там само. – С. 50.
16. Нагорная О.С. Реферативный обзор новой исследовательской проблемы // [http:// www.rusgermhist.ru/rusgermhist-anons-8-rus.htm](http://www.rusgermhist.ru/rusgermhist-anons-8-rus.htm)
17. Rachamimov A.P. Marginalized Subjects: Austro-Hungarian POWs in Russia, 1914–1918. – New York: Columbia University, 2000. – P. 123.

Політична еліта України в період революції 1917–1921 рр.: міжнаціональний вимір

Лютнева революція в Росії 1917 р. стала потужним каталізатором важливих суспільно-політичних процесів по всій території колишньої імперії. І в цих подіях Україна не була винятком. Ліквідація "тюрми народів" і творення власної національної держави відповідало споконвічним прагненням українського народу. Приймаючи виклик часу, український політикум мав вирішити ціле коло першочергових питань, серед яких було і національне питання. На думку одного із лідерів революційної демократії І.Церетелі, національне питання визначало долю Російської революції [1]. Історично склалося, що Україна досить строката в національному відношенні країна. За загальноросійським переписом 1897 р., найбільші етноси України розташовувалися за своєю етнонаціональною ієрархією таким чином:

- українці як титульна нація, яка складала кількісну більшість, зазнавала всебічних утисків з боку самодержавства, розглядалася царатом як національна меншина;
- росіяни як великодержавна правляча нація;
- євреї – третя за чисельністю етнічна група, становище якої якнайкраще віддзеркалювало "права іногородців", більшість населення перебувало в злиднях у "смузі осілости";
- польська людність, що перебувала на особливому статусі Російської імперії.

На порозі нової України більшість українських політичних партій у своїх програмах звернулися до національного питання. Із програми Української соціал-демократичної робітничої партії (лідери В.Винниченко, С.Петлюра, М.Порш): "...партія, проводячи свою роботу серед українського робітництва, бореться проти всякого гніту, обстоює за цілковите знищення всілякого класового панування і самих класів, а ще й за рівні права та обов'язки задля всіх без різниці полу і походження" і, далі, партія домагається: "6. права кожної нації на культурне і політичне самовизначення. 11. знищення всяких привілеїв класів, сословій, походження, полу, віри і нації" [2]. Досить схожою була і платформа партії українських соціалістів-революціонерів (лідери М.Грушевський, М.Залізник та ін.): "1. Проведення в життя принципу національно-краєвої автономії, основою

якого буде скликання національних сеймів. 3. Забезпечення прав та інтересів національних менших груп" [3].

Напередодні революції 1917 р. об'єднання українських політичних партій (ТУП) у своїх державницьких прагненнях розглядало національні меншини (перш за все євреїв і поляків) як вірних союзників у боротьбі з самодержавством [4]. Серед більшості українських партій дисонансом виглядала позиція Української Народної Партії (М.Міхновський), яка ґрунтувалася на платформі: "Усі люди твої брати, але москалі, ляхи та жиди – це вороги нашого народу, поки вони панують над нами та визискують нас" або "Україна для українців! Отже, вигонь звідусіль з України чужинців-гнобителів" [5].

Перші кроки постреволуційної Росії поставили на порядок денний перед українською демократією наступні завдання:

1. Стати на шлях національно-державного будівництва.
2. Остаточо ліквідувати успадковані від минулих часів несправедливості, подолання національних упереджень, кривд і образ.
3. Перехід до нових форм взаємовідносин між націями і народами.
4. Утвердження в Україні миру і злагоди між народами.

Фундатором українського національно-державного будівництва став М.С.Грушевський. Звертаючись до української людності, він писав: "Це наше домагання широкої національно-територіальної автономії України в Російській федеративній республіці, на демократичних засадах з міцним забезпеченням меншостей нашої землі" [6]. Роз'яснюючи прагнення української політичної еліти до створення незалежної держави, М.Грушевський наголошував, що в оновленій Україні права народів, що мешкають в Україні, будуть забезпечені. Він наголошував: "Ми добуваємо державне право для української землі не для того, щоб панувати над національними меншостями України. Ми хочемо, розуміється, вірити, що й представники національних меншостей України відповідно зрозуміють своє становище: підуть зі свого боку назустріч українським політичним домаганням і тим скріплять позицію оборонців прав національних меншостей. ...Право національних меншостей буде забезпечене" [7]. Практичною реалізацією цієї програми Грушевський вважав надання росіянам, білорусам, євреям, полякам, чехам, молдованам, мусульманам та іншим національностям пропорційного представництва в органах влади, можливостей користуватися рідною мовою, у тому числі у школах, вільного створення різноманітних політичних, культурних, релігійних товариств і громад та фінансування їх з державного бюджету.

Рішуче виступаючи проти гасла М.Міхновського "Україна для українців", він наполегливо шукав порозуміння з неукраїнськими народностями, які будуть разом з українцями "працювати для добра краю, добиватися для нього свободи і долі". Відповідно, і українці повинні "упорядкувати нове життя так, щоб воно було добрим не тільки для самих українців, але і для всіх тих інших народностей, яких історична доля розселила на Україні, і які хочуть теж бути її добрими горожанами і вірними синами разом з українцями" [8].

Лідер Центральної Ради розглядав етнічні меншини як важливу складову українського етнополітичного організму. В статті "Народностям України" Грушевський писав: "Повнота національного життя, котрої ми добиваємося для українського народу, не повинна затопляти інших народностей і обмежувати їх значення до свободного розвитку своєї культурної і національної стихії" [9].

Інтереси національних меншин були враховані при формуванні першого українського законодавчого органу – Центральної Ради. Остання поновила склад представниками майже всіх національних меншин, які проживали в Україні: росіянами, євреями, поляками та ін. За підрахунками науковців, вони становили 30% усього депутатського корпусу. Міжнародний чинник було враховано при організації першого автономного Уряду України – Генерального Секретаріату (червень 1917 р.), головою якого став В.Винниченко. Для плідної роботи з національними меншинами було створено секретарство з міжнародних відносин, яке очолив С.Єфремов, а згодом – О.Шульгін. Спеціальні національні секретарства очолили: російське – М.Одинець, єврейське – М.Зільберфарб, польське – М.Міцкевич. Представника єврейської партії "Бунд" М.Рафеса було призначено головним державним контролером. За національною належністю перший український уряд налічував 14 секретарів, із них дев'ять українців, два росіянина, два євреї та один поляк [10].

Згадуючи перші кроки Центральної Ради в розбудові національного життя, С.Єфремов писав, як було організовано роботу Генерального Секретаріату: "Секретаріат в справах міжнародних має на меті об'єднати роботу всіх національностей для боротьби за автономно-федеральний лад в Росії і для порозуміння українців на цих основах з іншими національностями. На першому плані перед секретаріатом стоїть скликання з'їзду представників народів і областей Росії і підготовки матеріалу до цього з'їзду. Поруч стоїть справа якомога скорішого порозуміння з демократією національних меншостей на Україні" [11].

У свою чергу і національні меншості з прихильністю поставилися до перших кроків української влади. Це знайшло своє відображення у привітаннях Першому Всеукраїнському національному з'їзді (Київ, 6–8 квітня 1917 р.). Представник грузинських організацій Києва Коїава заявив: "Ви, українці, і ми, грузини, особливо близькі один одному. Наша минула доля однакова. Україна і Грузія приєдналися до Росії з тією умовою, що вона збереже для них повне право на національне самовизначення, але правителі Росії порушили договір і намагались нас задушити. Коли говорять: "Україна воскресла", а я говорю: "Вона ніколи не вмирала, але тільки зараз прийшли її світлі дні. Наші серця наповнені радістю і кричать: "Хай живе вільна Україна!"

Промовець Волошиновський (від польських організацій України): "...Наша мета тепер спільна, і всім нам треба стреміти до неї враз й згідно, плечем до плеча і рука в руку. До сонця йдімо, до того дня, якого віщував ваш поет Грінченко, коли "Народові руку подасть народ – його брат, його друг. Ми віримо, що той день прийде, і не буде тоді народів-ворогів, а буде згідна сім'я вільних народів!"

Промовець Биховський (рада об'єднаних єврейських організацій м.Києва): "Велика російська революція визволила російський народ від ярма царату, відкрила перед народностями, що населяють Росію, можливість облаштування вільного національного життя, на чолі цього могутнього руху стала багатостраждальна Україна... Ми, євреї, які століттями жили з вами пліч-о-пліч, з radoщами вітаємо благу вість про відродження українського народу" [12].

Нормативно-правове забезпечення реалізації прав національних меншин почало складатися з виходу в світ I Універсалу. Стало традицією, що тексти українських Універсалів, які насамперед готувалися М.Грушевським і В.Винниченком, друкувалися рідною мовою, а також російською, єврейською і польською мовами. В досить складний для української революції час II Універсалом проголошувалося, що ЦР "буде представляти інтереси всієї людності нашого краю". 7 листопада 1917 р. у III Універсалі Центральної Ради проголошувалося створення УНР, пакет майбутніх політичних та соціально-економічних перетворень в Україні, визнавав за народами великоруським, єврейським, польським та іншими національностями, що мешкають в Україні, право національно-персональної автономії. А сам Закон про національно-персональну автономію було прийнято 9 січня 1918 року. На думку Д.Дорошенка, Закон найбільше відповідав інтересам єврейської людності. Тому єврейське представництво ЦР взяло найактивнішу участь у його розробці, а проголошення

зустріли з надзвичайним ентузіазмом. "Прийнятий закон можна рівняти лише з актами великої французької революції. Тоді проголошували права людини, сьогодні прокламовано – права нації", – проголосив М.Зальберфарб – генеральний секретар з єврейських справ. А представник "Бунду" М.Рафес так привітав цей закон: "...найбільшої політичної ваги акт, якого ще не знала жодна держава в Європі" [13].

Закон про національно-персональну автономію знайшов своє відображення у IV Універсалі ЦР (січень 1918 р.), який проголосив повну державну незалежність України та Конституції Української Народної Республіки (квітень 1918 р.). Ст. 2 Конституції проголошувала, що "суверенне право в Українській Народній Республіці належить народові України, цебто громадянам УНР всім разом". Ст. 6 зазначала, що "націям України УНР дає права на впорядкування своїх культурних прав в національних межах" [14].

Загибель Центральної Ради не означала кінець складного процесу українського етнодержавотворення. Але розвій державно-національних уже відбувався в нових умовах кривавої громадянської війни.

З поваленням Гетьманського режиму в грудні 1918 р. Директорія УНР відновила дію Закону "Про національно-персональну автономію". А 12 квітня 1919 р. Урядом Директорії було затверджено Закон про самоврядування єврейських громад і прийнято відповідно бюджет для єврейських організацій. "Це перший раз в історії національно-визвольних рухів Європи, – свідчив відомий єврейський громадянський діяч С.Гольдельман, – у прагненні до автономії вони одержали самоврядування в свої власні руки. Заслугу цього піонерського руху світова історія записала на рахунок української національної революції" [15]. Росіяни ж у нових умовах підтримували гетьмана, більшовиків, Денікіна і проігнорували співпрацю з новою владою, а поляки більше переймалися відновленням власної державності.

Вже в умовах громадянської війни українським урядом було прийнято Закон про карну відповідальність за образу національної честі та достоїнності (24 січня 1919 р.), який передбачав тюремне ув'язнення за злочини на національному ґрунті [16]. Постійна зміна влади в Україні, отаманщина повністю дезорганізували українську державну владу. На Правобережжі громили поляків, на Запоріжжі – німців-колоністів, по всій країні відбувалися єврейські погроми... Насильство і вбивство стало "нормою" громадянської війни. Найбільше страждало єврейське населення, що об'єктивно підштовхувало його на бік більшовиків. Українська влада намагалася дати нещадну відсіч погромництву. Діячі Директорії (В.Вин-

ниченко, О.Шульгін) показали справжню природу антисемітизму, який не мав нічого спільного з українським національним рухом, а був обумовлений наступними факторами:

1. Наявністю упереджень щодо євреїв, народжені царатом.

2. Активною діяльністю "білого", "чорносотенного" офіцерства і провокаторів на теренах України.

3. Діяльністю більшовицьких агентів-провокаторів, які засобами погромів намагалися дезорганізувати тили української армії.

4. Загальною анархією, в якій вагоме місце займали кримінальні елементи, випущені більшовиками з в'язниць.

5. Темною, забитою частиною української людності, яка піддавалася на заклик погромної агітації [17].

Керівником Директорії С.Петлюрою було видано десятки указів, розпоряджень, різноманітних постанов, які засуджували погромництво як злочин проти Української демократичної влади. Активні учасники і організатори погромів засуджувалися до смерті [18].

Створена Директорією Державна інспекція через державних інспекторів на місцях фіксувала всі прояви погромної агітації та їх наслідки, передавала до суду матеріали на активних учасників погромів, надавала всебічну допомогу тим, хто постраждав від погромів. "Українська національна честь та честь нашої армії, – писав головний державний інспектор В.Кедровський, – вимагають, щоб в майбутньому на українських землях погроми, як огидне явище... не повторювались... з погромницьким елементом треба вести рішучу й безперервну боротьбу. Цього вимагає від нас наша честь, цього вимагає від нас ідея української державності й ідея розкріпачення й визволення нашого народу" [19].

Незважаючи на всі складності етнодержавного будівництва, Уряди УНР стали на шлях формування законодавчих передумов забезпечення конституційних прав національних меншин. Українська революція впритул наблизила суспільство до початку формування власної політичної нації. Щільне вороже оточення, відсутність ефективних механізмів управління державою, поразка визвольних змагань унеможливили практичну реалізацію повноцінного вирішення національного питання.

Література

1. Церетели И.Г. Воспоминания о Февральской революции: В 2 кн. – Париж, 1963. – Кн. 2. – С. 69.

2. Самостійна Україна: Збірник програм Українських політичних партій ХХ століття. – Тернопіль, 1991. – С. 72.

3. Самостійна Україна: Збірник програм Українських політичних партій ХХ століття. – Тернопіль, 1991. – С. 80.
4. Грицак Я. Нарис історії України. Формування української політичної нації ХІХ–ХХ століття. – К., 1996. – С. 111.
5. Самостійна Україна: Збірник програм Українських політичних партій ХХ століття. – Тернопіль, 1991. – С. 4.
6. Грушевський М.С. Вільна Україна: статті з останніх днів (березень–квітень 1917). – К., 1917. – С. 12.
7. Грушевський М.С. Вільна Україна: статті з останніх днів (березень–квітень 1917). – К., 1917. – С. 12.
8. Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С. 114.
9. Цит. за: Лойко Л.І. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність. – К., 2005. – С. 137–138.
10. Кульчицький В.С., Настюк М.І., Тищик Б.Й. Історія держави і права України. – Львів, 1996. – С. 157.
11. Єфремов С.О. Щоденники, 1923–1929. – К., 1997. – С. 11.
12. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. – К., 1996. – Т. 1. – С. 61–62.
13. Іванис В. Симон Петлюра – Президент України. – Торонто, 1952. – С.146.
14. Історія Української Конституції / Упорядник А.Г.Слісаренко, М.В.Томенко. – К., 1997. – С. 105–113.
15. Нагаєвський І. Історія Української Держави двадцятого століття. – К., 1993. – С. 286.
16. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920: Документи і матеріали: У 2 т. – К., 2006. – Т. 2. – С. 448.
17. Шульгін О. Україна і червоний жак. Погроми в Україні. – К., 2001. – С. 40–41.
18. Петлюра С.В. Народе український: Вибрані статті, листи, документи. – Харків, 1992. – С. 83–89.
19. Поле відчаю й надії: Альманах / Упорядник Р.Корагодський. – К., 1994. – С. 68–70.

Г.М.Михайленко

Історик в еміграції: наукові студії О.Лотоцького у Варшаві

Наукова та громадсько-політична діяльність О.Г.Лотоцького оцінювалася колегами по творчій майстерні та політичним змаганням, опонентами та друзями. Більшість робіт, присвячених Олександрові Лотоцькому, до 1990-х рр. виходила поза межами України. Здебільшого вони представ-

ляли собою спогади про організаційну, дослідницьку та громадську діяльність науковця. Матеріали польської історіографії з проблеми перебування українських учених на теренах Польщі найчастіше містять дані про створення та функціонування Українського Наукового Інституту у Варшаві, першим директором якого був О.Лотоцький. Сучасні українські дослідники, як правило, звертають увагу на політичні аспекти життєдіяльності вченого. Це зумовлюється процесом державотворення, що розпочався у 90-х рр. XX ст. в Україні. Тому, мабуть, не дивно, що в сучасній українській історіографії склався образ О.Лотоцького передусім як учасника національно-визвольних змагань на українських теренах протягом 1917–1920 рр., тоді як його наукова діяльність, становлення як історика виглядає ніби додатком до решти життєвих подій. Однак у 20–30-х роках XX ст. головними в інтелектуальній діяльності вченого стають історичні студії. Тому метою дослідження став саме цей вектор творчої активності науковця.

Емігрантське життя змінило уклад професійної діяльності О.Лотоцького, адже позаду залишилася служба у Державному контролі, політична діяльність. Натомість, на перше місце виходять наукова та викладацька робота.

Перебуваючи протягом перших років еміграції у Празі, науковець відновлює свої історичні дослідження. У 1922 р. вченого було запрошено на посаду доцента історії канонічного права до Українського Вільного Університету. Він викладав такі дисципліни: церква і держава, догма церковного устрою, відносини церкви і держави в сучасному світі, міжконфесійні відносини, церковне управління, устрій церкви, церковна адміністрація, церковний суд [1, с. 17–66]. Працюючи над цими курсами, Олександр Гнатович отримав змогу відновити наукові студії у галузі історії церкви.

Викладаючи в Українському Вільному Університеті, науковець 1924 р. отримав звання надзвичайного професора після видання праці "Устав князя Володимира Великого". А 1926 р., за публікацію праці "Українські джерела церковного права", став звичайним професором університету [2, арк. 5].

Свою подальшу науково-викладацьку діяльність О.Лотоцький пов'язав з Варшавою. 6 червня 1928 р. Організаційна комісія Варшавського університету прийняла рішення укласти з ним договір на 3 роки з 1 вересня 1928 р., запросивши його на кафедру Історії Православних слов'янських церков та Румунської церкви Православного Богословського відділення Варшавського університету [2, арк. 4–6, 17].

Наступні роки перебування у Варшаві вчений залишався викладачем та завідувачем кафедри Історії Православних слов'янських та Румунської церков [2, арк. 1–3, 15–16, 23–28, 34–38, 44–46, 57–58, 64–68; 3, арк. 1–3, 31–32; 4, арк. 10]. У руслі своїх історичних студій науковець викладав наступні курси: "Історія православних слов'янських церков та румунської церкви", "Історія становлення церкви (з 1054 р.)", "Історія православної церкви в Польщі" [5]. О.Лотоцькому разом з іншими викладачами-українцями (В.Біднов, І.Огієнко, П.Зайцев) вдалося виховати кількох молодих науковців та зацікавити історією української церкви багатьох майбутніх священників. Можна відзначити такі роботи студентів, науковим керівником яких був О.Лотоцький: П.Дубицький "Церква на Україні у першій половині XVIII ст."; Ю.Іщук – "Феофан Прокопович як церковний діяч"; П.Романюк – "Церква в Україні у другій половині XVIII ст."; А.Рогозинський – "Протестантський рух в Україні в XV–XVII ст.", Скрипник П. – "Львівська братська школа". Крім цього, під керівництвом ученого студенти Православного богословського відділення Варшавського університету працювали над розвідками, що стосувалися загальних питань церковного устрою, становлення православних церков у слов'янських країнах або, наприклад, у Грузії: Озеров В. "Питання автокефалії Грузинської церкви (нарис церковно-історичний)"; Мурін Б. "Митрополит Московський Ісідор (нарис церковно-історичний)"; Фотіадіс Е. "Архієпископи Охридські"; Ніколіч С. "Сербська православна церква в Воєводині" тощо [6].

Багато уваги О.Лотоцький приділяв і рецензуванню робіт з історії церкви. Зокрема, вони були розподілені за такою тематикою: релігійні секти в Польщі, становище духівництва в Галичині, розвиток друкарства в білоруських землях, православна церква на теренах Польщі протягом XIV–XVII ст., українська церква на початку XVII ст., друкарська справа в українських землях, Острозька Біблія, церковна унія, церковні братства у XVI–XVII ст., російська церква на початку XX ст., християнство на Русі, православна церква в Польщі, розвиток руської богословської науки, держава і православна церква в Польщі, закон про релігійні об'єднання у Радянському Союзі [7].

Участь у національно-визвольних змаганнях на теренах України протягом 1917–1920 рр., спроби добитися визнання автокефалії Української Православної Церкви призводять до того, що надалі дослідження науковця спрямовуються на доведення історичного права української церкви на самостійне існування. Ці погляди базувалися на переконанні, що українська держава має бути незалежною, а в незалежній державі

повинна бути і незалежна церква [8, с. 7]. О.Лотоцький розглядає православну церкву як вагомий чинник життя українства. Вчений трактує шлях її становлення як постійну вимушену боротьбу за самостійний розвиток і відзначає етапи політичного життя українського народу, що мали свій відбиток на церковний розвиток, впливали на зміну статусу православної церкви на наших землях, на зміну завдань, що ставила перед собою церква [9, с. 5–6].

Звичайно, одна з головних проблем наукової роботи для дослідника в умовах еміграції – це брак джерел та необхідної літератури. Олександр Гнатович навіть звертався до Української Академії Наук з проханням надати у користування на три місяця з бібліотеки Київської духовної академії або Київського університету праці Лашкарьова, Суворова, Павлова, Остроумова з церковного права [10, арк. 1–1 зв.]. Швидше за все, відповіді на це звернення він не отримав. Проте такі проблеми не зупинили дослідницької роботи вченого. Рефлексії О.Лотоцького над історичною долею української церкви врешті оформляться в цілісну концепцію розвитку та устрою православних церков.

У 1931 р. завдяки видавничій діяльності Українського Наукового Інституту у Варшаві вийшла праця О.Лотоцького "Українські джерела церковного права" [11]. У 1935, 1938 рр. з'явилася двотомна праця "Автокефалія". Перший том присвячується розгляду загальних засад автокефалії церков (єдність християнської церкви, церковна соборність) [12], другий – це нариси історії окремих церков (болгарської, сербської, румунської, молдавської тощо) [13]. Відомо, що автор почав працювати і над третім томом, який мав бути присвячений виключно історії Української Православної Церкви. Та цей рукопис не був завершений і, як вважають, загинув під час війни. Не залишилися непоміченими мемуари О.Лотоцького "Сторінки минулого" (1932–1934) і окремо опубліковані спогади про перебування у Туреччині ("В Царгороді", 1939 р.) [14].

Історичні студії перепліталися з висвітленням політичного становища українських земель у 20–30-х рр. ХХ ст., з висловленням ставлення науковця до факту появи на політичній мапі світу Радянського Союзу, з роздумами над умовами емігрантського життя українців та завданнями, які він покладав на представників української діаспори.

Переїхавши до Варшави, О.Лотоцький не тільки продовжив свою викладацьку та дослідницьку діяльність, а й відновив громадську роботу, був учасником різноманітних товариств, організацій, виступав на урочистостях та ювілеях, планував наукові поїздки до Чехословаччини, Німеччини, Франції, Італії, Румунії, Скандинавських країн [2, арк. 30].

У лютому 1929 р. Олександр Гнатович брав участь у зібранні Ради Української Політичної Еміграції в Польщі, яка виконувала функції громадського контролю, у якості голови обраної тимчасової президії [15, с. 38].

17 березня 1929 р. у Варшаві відбулися урочистості, присвячені Т.Шевченку. Їх учасником був і О.Лотоцький, який виступив з доповіддю "Т.Шевченку як ідеолог української справи" [15, с. 37]. Уже перебуваючи в еміграції, вчений у збірці "Поезії Тараса Шевченка під російською цензурою" викладе історію видання 1907 р. "Кобзаря" Т.Шевченка без цензурних правок, весь перебіг боротьби членів української громади Петербурга за те, щоб нарешті громадськість могла ознайомитися з творами поета в повному обсязі [16, с. 1–24]. Піднесення значення поета з роками лише посилювалося у О.Лотоцького. Він постійно його презентував виключно як національного поета України [17, с. 3]. Постать Т.Шевченка ніби стала для вченого втіленням його переконання, що Україна має бути незалежною. Він стверджував, що саме творчість цього поета стала джерелом визвольних ідей для українців наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. І це, на думку науковця, зумовлювалося тим, що органічною властивістю світогляду Т.Шевченка була ідея державної незалежності України [18, с. 1–8].

Найбільшою організацією української еміграції в Польщі в 1923–1939 рр. був Український Центральний комітет, який займався організацією видавництва, книгозбірень, читалень, інтернатів, шпиталів, шкіл. До грудня 1931 р. О.Лотоцький виконував обов'язки голови президії Ради Українського Центрального Комітету в Польщі [19, с. 10].

25–26 червня 1929 р. в Празі відбулася Перша конференція української еміграції. Головою конференції було обрано делегата від Українського Центрального комітету в Польщі професора О.Лотоцького, який виступив з доповіддю про проблеми скликання всеемігрантського з'їзду. Він запропонував провести реєстрацію емігрантів, з'ясувати матеріальні можливості проведення виборів на з'їзді та збільшити кількість учасників в організаціях, що представляли українських емігрантів [20, с. 15]. На основі прийнятого "статуту центрального об'єднуючого органу" конференція перетворилася на постійний орган – Українську вищу еміграційну раду. О.Лотоцький увійшов до пленуму Ради [21, с. 40–45].

У 1930 р. виникла можливість створення Українського Наукового Інституту (УНІ) у Варшаві. Його основним організатором і першим директором став О.Лотоцький. Він зосередив тут кваліфіковані кадри і створив значний центр української науки. Серед завдань Українського Наукового Інституту значилося, зокрема, організація наукових конференцій, курсів української мови, публікація наукових праць [22, с. 1].

Інститут мав відділи: українського господарського та суспільного життя, української політичної історії та історії української культури, церковної історії. Основним друкованим органом були "Праці Українського Наукового Інституту у Варшаві". За перші п'ять років Інститут видав 36 наукових праць, до 1939 р. їх було вже 53 [23, с. 20; 22, с. 26]. Зокрема, серед них були роботи таких авторів: Д.Дорошенко, С.Сірополко, Л.Валевський, О.Яковлів, Є.Гловінський та ін. Особливе значення серед них мають: 13-томне видання творів Т.Шевченка, том "Діаріуша Пилипа Орлика", два томи збірника статей "Мазепа", праці з економіки та демографії України. Для УНІ О.Лотоцький придбав архів М.Драгоманова, за документами якого вийшов один том [24, с. 128–135]. Архів було придбано у дочки М.П.Драгоманова, він складався з двох частин: рукописи самого М.П.Драгоманова та листи до нього. Серед численних матеріалів архіву самого Олександра Гнатовича зацікавили листи П.Куліша до М.Драгоманова як джерело для реконструкції їх стосунків [25, арк. 1–24] та листування І.Я.Рудченка-Білика з М.Драгомановим, яке, на думку вченого, яскраво виражає світогляд українофіла 70-х рр. XIX ст. [26, с. 1–24]. Дослідник планував видання огляду культурної праці української еміграції, це значилося в планах, однак здійснено не було.

Наукова робота Інституту полягала також в організації семінарів та різноманітних історичних комісій. Зокрема, було проведено конференцію з економічних питань, діяли комісії, що мали на меті вивчення історії української літератури, дослідження формування українського народу [22, с. 10–17; 23, с. 10–15].

У рамках УНІ діяла також Комісія з дослідження польсько-українських відносин. Вона була створена 27 листопада 1934 р. з метою наукового опрацювання та висвітлення взаємовідносини двох народів – українського і польського. О.Лотоцький виконував обов'язки заступника голови [22, с. 16–17; 23, с. 14–15].

Навесні 1932 р. за ініціативою науковця у Варшаві була створена спеціальна "Комісія перекладу Св. Письма та книг богословських". Український Науковий Інститут у Варшаві почав роботу над створенням такої комісії ще 1931 р. Її головою погодився бути митрополит Православної Церкви в Польщі Діонісій, заступником голови – О.Лотоцький, секретарем – В.Біднов [22, с. 13–14]. У результаті її діяльності були видані "Літургія св. Іоанна Златоуста", Псалтир, Малий Требник, Служебник, "Господа нашого Ісуса Новий Заповіт". Остаточне редагування та видання здійснювалося у рамках УНІ у Варшаві [23, с. 12–13]. О.Лотоцький уклав також кілька підручників Закону Божого українською мовою для початкових

шкіл: "Священна історія Старого Заповіту", "Священна історія Нового Заповіту".

На запрошення Польського історичного товариства УНІ у Варшаві делегував О.Лотоцького своїм представником до Організаційного Комітету по скликанню Конгресу Історичних наук, що відбувся у Варшаві 20–28 серпня 1933 р. [22, с. 21–22]. У 1938 р. вчений виступив з промовою на зібранні з приводу 950-ліття хрещення Русі, організованому Українським Центральним Комітетом.

Роботу в Інституті науковець тривалий час поєднував із викладацькою діяльністю у Варшавському університеті, у відставку подав лише на початку 1939 р. [27, с. 13]. Так само, на початку 1939 р., О.Лотоцький залишив і посаду директора УНІ у Варшаві. Після його відставки обов'язки директора поклали на професора Р.Смаль-Стоцького [28, с. 13].

Олександр Гнатовичу довелося пережити початок війни і бачити окупацію Варшави. Під час обстрілу загорівся дах будинку, де мешкав професор. Переносючи свій архів, рукописи та книги до льоху, він застудився і захворів на запалення легенів. Невдовзі – 22 жовтня 1939 р. – він помер. Видання української еміграції повідомляли про "велику втрату загальнонаціональну – смерть самовідданого борця за визволення України та її державність, вельми заслуженого громадського діяча й мужа державного, видатного вченого-професора" [29, с. 1]. Спочатку Олександр Лотоцький був похований біля дружини на варшавському кладовищі. У 1971 р. син ученого, Борис Лотоцький, переніс прах батьків до українського меморіального кладовища в Америці у Баунд-Бруці, поблизу Нью-Йорка [30, с. 10].

Тривалий час наукові студії ніби знаходились у затінку іншої діяльності О.Лотоцького: державної служби, участі у громадських організаціях, політичному житті. Проте протягом останнього десятиліття його життя пріоритети життєдіяльності змінилися. На перший план вийшли викладацька робота, керівництво науковими установами, участь у наукових заходах, створення власної концепції історичного розвитку православної церкви та засад автокефального устрою. Мабуть, можна говорити про те, що наприкінці своєї наукової діяльності вчений наблизився до когорти істориків "першого" плану. Це становлення простежується у ході відтворення інтелектуальної біографії О.Лотоцького.

Література

1. Український Вільний Університет в Празі в роках 1926–1931. – Прага, 1931. – 458 с.
2. Akta osobowe – Lotocki Aleksander; 1928–1938 pp. // Archiwum Główny Akt Nowych (AGAN), фонд 14. Ministerstwo Wyznan Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie z lat 1917–1939, спр. № 4086, арк. 1–68.
3. Akta osobowe – Doroszenko Dymitr; 1935–1938 pp., AGAN, фонд 14. Ministerstwo Wyznan Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie z lat 1917–1939, спр. № 2254, арк. 1–35.
4. Absolwenci Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego. Rok 1934; 1934 p. // Archiwum Główny Akt Dawnych (AGAD), фонд Warszawski Duchowny Kosystorz Prawosławny w królestwie Polskim, 1835–1915 (1934), спр. №446, арк. 1–19.
5. Uniwersytet Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów. – Warszawa, 1930–1938.
6. Sprawozdanie z działalności Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego. – Warszawa: Drukarnia Synodalna, 1932–1937. – Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego.
7. Lotocki A. Recenzje // Elpis. Czasopismo teologiczne. – 1933-1937.
8. Лотоцький О. Історичні основи нашої державної незалежності // Тризуб. – 1926. – №7, 7 лютого. – С. 3–7.
9. Лотоцький О. Хресний шлях української церкви // Тризуб. – 1927. – №43 (101), 20 листопада. – С. 3–11.
10. Лотоцький О. До Української Академії Наук лист 13 жовтня 1922 р. з Праги (Чехословачія) в Київ // Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського, ф. І, оп. 1, од. зб. 23758, арк. 1–2.
11. Лотоцький О. Українські джерела церковного права. – Варшава, 1931. – 325 с.
12. Лотоцький О. Автокефалія / Українська Православна Церква Київського патріархату. – К., 1998. – Т. 1: Засади Автокефалії. – 395 с.
13. Лотоцький О. Автокефалія / Українська Православна Церква Київського патріархату. – К., 1998. – Т. 2: Нарис історії Автокефальних церков. – 354 с.
14. Лотоцький О. В Царгороді. – Варшава, 1939. – 176 с. – (Праці / Укр. наук. інститут. – Т. 40. Сер. мемуарів, кн. 5.)
15. Хроніка // Тризуб. – 1929. – 31 березня, №14–15 (170–171). – С. 33–40.
16. Лотоцький О. Поезії Тараса Шевченка під російською цензурою. – Львів, 1937. – 24 с.
17. Lototskiy O. Chevchenko – poete national de l'Ukraine // France–Ukraine. – 1926. – №3–4. – С. 3–4.
18. Лотоцький О. Державницький світогляд Т.Шевченка. – Львів, 1937. – 24 с.
19. Липовецький І. Третя сесія Ради Українського Центрального Комітету в Польщі // Тризуб. – 1932. – 1 січня, №1 (309). – С. 10–12.

20. Перша конференція української еміграції в Празі. Головна еміграційна Рада // Тризуб. – 1929. – 15 грудня, №50 (206). – С. 10–21.
21. Перша конференція української еміграції // Тризуб. – 1929. – 14 липня, №29–30 (185–186). – С. 40–46.
22. Les cinq annees d'existence de l'Institut Scientifique Ukrainien. 1930–1935. – Warszawa, 1935. – 26 s.
23. Sprawozdanie Ukrainskiego Instytutu Naukowego. 13.III.1935–15.I.1939. – Warszawa, 1939. – 20 s.
24. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939. – К., 1957. – Ч. 1. – 268 с.
25. Стаття Лотоцького О. "П.О.Куліш і М.П.Драгоманов у їх листуванні" // ЦДАВО, ф. 4465 (Колекція окремих документальних матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій та осіб), оп. 1, од. зб. 587, арк. 1–24.
26. Лотоцький О. До світогляду старого українофільства (з листування І.Я.Рудченка-Білика з М.П.Драгомановим). – Варшава, 1938. – 24 с.
27. Хроніка // Тризуб. – 1939. – 5 лютого, №5 (655). – С. 12–14.
28. Хроніка // Тризуб. – 1939. – 5 лютого, №5 (655). – С. 12–14.
29. Некролог // Тризуб. – 1939. – 19 листопада, №36 (686). – С. 1.
30. Гошовський Б. Вступне слово // Лицар праці і обов'язку: Зб. присв. пам'яті проф. Олександра Лотоцького-Білоусенка. – Торонто; Нью-Йорк, 1983. – С. 7–10.

І.М.Прядко

Промислова політика радянського уряду на Україні в роки непу: історіографія питання

Система приватного підприємництва в промисловості, яка діяла на Україні в 20-х рр. ХХ ст., належить до малодосліджених проблем. Але її досвід є надзвичайно важливим і актуальним у контексті соціально-економічних і політичних процесів сьогодення.

Ті процеси, які зараз відбуваються в Україні, є складними і суперечливими. Вони вимагають урахування як глобальних світових економічних тенденцій, так і специфічних особливостей українського суспільства, а також набутого ним раніше історичного досвіду. Тому дослідження нової економічної політики має велике науково-пізнавальне і практичне значення.

Історичний аспект становлення і функціонування інституту приватного підприємництва в УСРР періоду непу спонукає до критичного і предметного вивчення історичної та політико-економічної літератури. Сучасна

історіографія проблеми приватного підприємництва в українському суспільстві періоду непу налічує небагато праць і лише формує новий науково-історичний напрямок.

Упродовж 1921–1927 рр. існувала ціла низка ґрунтовних теоретичних праць, велика кількість статей, автори яких використовували різні оцінки приватного підприємництва. Вони вирізнялися не лише політичними та концептуальними особливостями, а насамперед класифікацією приватно-власницьких форм господарювання. Їх теоретичним підґрунтям були основні положення програм більшовицької партії стосовно суспільства перехідного періоду.

Промислова політика складала частину економічної політики і прагнула стати самостійною галуззю. На той час цей процес перетворення стояв на самому початку. Але вже і тоді промислова політика все більш чітко була необхідним елементом економії промисловості, з одного боку, і економічною політикою, з іншого.

Книга Розенфельда Я.С. є чи не першою спробою підійти до систематичного викладення промислової політики як особливої галузі економічного знання. Ця книга дає критичний аналіз розвитку промислової політики в радянський період. Автор розглядає питання промислової політики не в ізольованому стані, а з загальним розвитком народного господарства як єдиного цілого. Промислова політика постає перед нами в своєму історичному розвитку [1].

Основна риса праці М.І.Шрага і Р.І.Яновського "Промисловість УСРР" полягає саме в тому, що в ній систематизовано великий і цінний матеріал, зібраний на підставі різних джерел і викладений у зручній та наочній формі. Необхідно відмітити ще одну рису цієї роботи, а саме намагання давати не загальні і середні дані, і навіть дані не за групами галузей, а з кожного конкретного виробництва, за підприємствами. Лише вдумливе ознайомлення з розвитком кожного окремого заводу, фабрики, копальні і порівняння їх роботи з роботою інших їм подібних давало можливість виявляти усі хиби і недоліки економіки [2].

Завдання брошури Гнедкова Л.В. "Перебудова української промисловості" було не в науково-досліднім розробленні проблеми реконструкції української промисловості, а лише в систематичнім викладі завдань, уже висвітлених у існуючій на той час економічній літературі.

"Реконструкція радянського господарства – першорядне завдання нової економічної політики. Ми не уявляємо собі індустріалізації нашого господарства без якісної перебудови нашої технічної бази та стосунків поміж людьми у даній технічній організації праці. Проблему реконструкції

висунула наша радянська економіка. Проте це не означає, що її немає і на Заході. Реконструкція означає революцію у технічних засобах, ґрунтовну зміну технічно-продукційних зв'язків поміж людьми. В теперішніх умовах капіталізму реконструкція не що інше, як утворення засновків для нового соціалістичного ладу через величезне усупільнення праці, що його дає сучасна техніка" [3].

У статтях Ф.Г.Дубовикова, Х.І.Брауде, А.А.Дезена, Г.В.Постнікова, К.Н.Коптева йшлося про визначення суті непу. Багатовекторним виявилось тлумачення соціально-економічного типу селянського господарства, дрібнотоварного за організаційно-функціональними ознаками і приватного за формою життєдіяльності. Власників дрібних торгово-промислових закладів, що діяли в містах відповідно до чинного законодавства про підприємництво, за винятком дрібних кустарів, державні органи відносили до категорії "приватних капіталістів". Узагалі, цей термін уперше використав Ленін на початку непу [4].

Селян та кустарів він не зараховував до "непманів", підкреслюючи той факт, що сама назва "значно більше стосується жартівливої газетної мови, ніж самої царини серйозних термінів політичної економії" [5].

"Новий курс економічної політики" – книга, видана Центральним Комітетом Комуністичної партії України в 1921 р., на початку нових більшовицьких перетворень і експериментів. Цікавими є стаття Бухаріна М.І., де розглядаються причини повороту економічної політики більшовиків, основне завдання, господарська стратегія і небезпечність "нового курсу", основні заперечення проти "нового курсу". А також стаття Преображенського Е. під назвою "Текущие задачи финансовой политики РСФСР". Ще ця книга містить розділ під назвою "Офіційний відділ", у якому вміщено важливі постанови Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету Рад робочих, селянських, червоноармійських, козачих депутатів, накази і постанови Раднаркому РСФСР, декрети ВЦВК і РНК [6].

У 1926 р. побачила світ книга Преображенського Е.А. "Нова економіка". Це праця присвячена теоретичному вивченню радянської системи господарювання, його аналізу, а саме радянської промисловості, землеробства, системи обміну і кредиту, економічної політики радянської держави [7].

Троцький Л.Д. в "Основних питаннях промисловості" 1923 р. зазначав: "Нэп есть использование рабочим государством методов, приемов и учреждений капиталистического общества для построения или подхода к построению социалистического хозяйства, все рабочие государства пройдут через подобный период, одни довольно пространно, другие – по более сокращенному учебнику" [8].

Головне завдання непу, зазначав Троцький Л.Д, підштовхнути вгору виробничі сили країни і спрямувати їх у джерело робочої держави на соціалістичний шлях [9].

До цього періоду історіографії також відноситься книга Сараб'янова В.А. "Історія руської промисловості", в якій він поставив завданням дати короткий нарис історії руської промисловості, починаючи від Русі. До питань післяжовтневої історії автор ставився обережно, обмежившись найбільш характерними для радянського режиму моментами в промисловому будівництві. Також автор прагнув допомогти читачам розібратися в "протириччях" марксистів-істориків. У розділі "Промисловість при непі" Сараб'янов стверджує, що радянська влада проводила політику розгортання приватно-власницьких промислових продуктивних сил. Вона надала кустарям і ремісникам свободу підприємництва, надалі навіть виділяючи їм допомогу шляхом надання різних пільг [10].

Таким чином, у літературі 20-х рр. співіснували дві принципово відмінні концепції теоретичної інтерпретації приватного капіталу та приватного підприємництва: марксистська, яка ґрунтувалася на принципах класово-формаційного аналізу соціально-економічних явищ, та немарксистська, представники якої дотримувалися теоретико-пізнавальних підвалин еволюційного підходу до виявлення природи економічних процесів.

Період 1930-80-х рр. важко піддається періодизації, тому що з методологічної точки зору він вражає теоретичною непохитністю та однотайністю.

У 50-х рр. історики поступово почали повертатися до конкретних проблем непу. Однією з монографічних праць в Україні стала дисертація Г.К.Кононенка, захищена в 1950 р. [11]. Подібною за тематикою була дисертація О.Д.Залевського [12].

Історико-теоретичний "прорив" у дослідженнях соціально-економічного розвитку 20-х рр. стався в наступні роки. Радянська історіографія, починаючи з 60-х і до кінця 80-х рр. включно, незважаючи на однотипність методологічної науково-теоретичної бази, фактично заповнила прогалину, яка існувала в історіографії непу. Побачили світ ґрунтовні роботи Ю.О.Полякова, В.П.Данилова, В.І.Погудіна, у яких йшлося про теоретичні та історичні особливості непу [13].

Автор Бакуменко П.І. в книзі "Українська РСР в період відбудови народного господарства 1921–1925 рр." на конкретних прикладах прагнув показати, як український народ боровся за відбудову народного господарства. Методологічною основою даної роботи є твори Леніна В.І.,

рішення партійних з'їздів, конференцій і нарад, пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України, з'їздів Рад СРСР, УРСР і місцевих Рад [14].

Питання про перебудову і вдосконалення державного апарату УРСР у зв'язку з переходом до непу розглядаються в праці Бабія Б.М. "Українська Радянська держава в період відбудови народного господарства" [15].

У семитомнику "Історія соціалістичної економіки ССРСР" другий том присвячено питання переходу до непу, відновленню народного господарства 1921–1925 рр. Щодо дрібної промисловості, то вказується, що в перші роки мирного будівництва дрібна промисловість набула широкого розвитку. Кустарі і ремісники отримали широкі можливості для розвитку власного виробництва. Політика заохочення дрібної промисловості сприяла швидкому підйому виробництва в промислах, які збереглися, і їх відновленню. В дрібній промисловості в цей період відбувалися складні процеси соціального розвитку, змістом яких була боротьба двох тенденцій – соціалістичної і капіталістичної. З одного боку, відбувалося розшарування і деференціація виробників. Цей процес був незворотним, закономірним, оскільки існувала приватна власність на засоби виробництва, ринок і свобода торгівлі. З іншого боку, радянський лад відкривав дрібним товаровиробникам новий шлях до культурного, заможного життя – шлях кооперування [16].

Цікавим джерелом з вивчення радянської історії 20-х рр. є збірник документів і матеріалів "Промисловість і робочий клас Української ССР в період відновлення народного господарства (1921–1925 рр.)". Мета цього збірника – висвітлити стан промисловості республіки і участь робітничого класу в її відновленні. Збірник містить матеріали, які розкривають керівну роль партії в господарському будівництві, питання перебудови промисловості республіки у зв'язку з переходом до нової економічної політики, заходи, прийняті партією і радянським урядом [17].

Автореферат М.А.Гінзбурга "Профспілки України в боротьбі за відновлення промисловості (1921–1925)" [18] і книга "Профспілки і трудівниця" [19] розкривають малодосліджене питання діяльності профспілок у період непу. В дисертації висвітлено складні обставини, за яких відбувалося будівництво професійних союзів. Для нас є цікавою другий розділ "Профспілки України в боротьбі за відновлення промисловості", де висвітлюється перебудова діяльності профспілок України під керівництвом партійних організацій відповідно до першочергових завдань мирного господарського будівництва. В розділі показано, що перші кроки перебудови профспілок гальмувалися саботажем прибічників "робочої опозиції".

Тому головне завдання полягало в укріпленні профспілок перевіреними комуністами.

Гінзбург зазначає, що на початку непу посилилася робота профспілок у всіх промислових центрах республіки. Профспілкові організації мобілізували робочі маси на відновлення фабрик, заводів, шахт та електростанцій, усіх галузей промисловості.

Наприкінці 80-х рр. також не сталося радикального переосмислення історичних проблем, але намітилися тенденції нового бачення соціально-економічних та політичних відносин у 20-х рр. ХХ ст.

У книзі "Хроніка соціалістичного будівництва на Україні 1921–1925 рр." (упорядкики – С.А.Кокін, В.І.Марочко, О.Н.Мовчан) представлено найбільш типові і значущі факти соціально-економічного, суспільно-політичного і культурного життя України, які показують картину соціалістичного будівництва в роки непу. А також систематизовано широку інформацію про основні напрямки соціалістичного будівництва на Україні 1921–1925 рр. Використані джерела досить різноманітні. Це – постанови партії і уряду, архівні матеріали, газети і журнали. Взяті в комплексі, вони дають наочне уявлення про специфіку відновлювального процесу – подолання голоду і господарської розрухи, укріплення соціалістичного сектора економіки, перших результатів нової економічної політики [20].

Упродовж 90-х рр. ХХ ст. історична наука переймалася з'суванням причин і наслідків масового політичного терору в 1930–1950-х рр., обставинами і масштабами репресій проти різних соціально-професійних груп суспільства, питаннями національно-культурного розвитку, а звична для історіографії 70–80-х рр. соціально-економічна тематика виявилася забутою.

Сучасна історіографія підприємництва, тобто література періоду 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст., є молодією галуззю історичного пізнання особливостей соціально-економічного розвитку українського суспільства 1920-х рр. На початку 90-х рр. з'явилися ґрунтовні дисертаційні дослідження Б.Г.Головка, М.Ф.Анісімової, О.М.Бута, С.Р.Ляха [21], які несли на собі певний "теоретичний тягар" радянської історіографічної традиції, але вони вирізнялися фактологічним підходом, науковою аргументацією, авторською позицією. Їхні праці торкалися промислового і соціально-економічного розвитку суспільства в роки непу.

Автор Шарапов Ю.П. у праці "З історії ідеологічної боротьби при переході до непу: дрібнобуржуазний революціонізм – небезпека "зліва", 1920–1923 рр." зконцентрував увагу на подоланні "лівизни" на різноманітних ділянках ідеологічної боротьби [22].

Марчко В.І. свідок того, що проблема історії української кооперації не обмежується з'ясуванням суті поняття "Ленінський кооперативний план". Вона хронологічно і тематично значно глибша і вагоміша, оскільки зачіпає соціально-економічні підмурки самого дрібного виробництва. Автор проводить порівняльний аналіз різних концептуальних підходів до самого феномена селянської кооперації, показує першовитоки української селянської кооперації. Висвітлив основні етапи її становлення та розвитку, з'ясував особливості еволюції кооперативних форм господарювання в Україні, ставлення до них різних політичних партій і рухів. Не залишив поза увагою й інші проблеми:

- становлення організаційної системи селянської кооперації;
- формування її соціального та національного складу;
- одержавлення кооперативної системи [23].

Великий внесок у поглиблене вивчення і нове бачення досліджуваного питання зробила Пиріг О.А., у праці якої йдеться про складний процес становлення ринку промислових товарів часів та державного механізму його регулювання [24].

Фундаментальні історичні дослідження, якими займається провідна наукова установа – Інститут історії України НАН України, зосереджуються на проблематиці 1920-х рр. Так, у 2002 році вийшли друком колективна [25] та індивідуальна монографії [26].

Відомий дослідник історико-економічної тематики ХХ ст., особливо 1920–30-х рр., професор С.В.Кульчицький по-новому висвітлює теоретичні аспекти нового економічного курсу, співставляючи його ключові принципи та важелі з "воєнним комунізмом", підкреслюючи малопомітну для істориків обставину, що Х з'їзд РКП(б) прийняв лише постанову "Про зміну розкладки натуральним податком", а про неп на ньому фактично не йшлося. На історичному матеріалі українського села в книзі переосмислюються попередні уявлення про сутність нової економічної політики, які панували в радянській історіографії [27].

Як пише Кульчицький, "...легалізація приватної торгівлі і зміцнення грошово-фінансової сфери вивели з підпілля підприємницьку діяльність. Тепер державна партія не заперечувала проти відновлення економічної активності в країні тими людьми, які були до цього професійно підготовлені. З'явилася так звана "нова буржуазія" – торговці-оптовики, промисловці, орендарі, брокери тощо... Стратегічною метою більшовиків залишалося створення комуністичного ладу, в якому не повинно було існувати приватної власності і пов'язаних з нею економічних категорій" [28].

До малодосліджених проблем варто віднести також і особливості державного регулювання приватного підприємництва в промисловості України. У зв'язку з цим дисертація, монографія, брошури та статті О.О.Сушка [29] є вагомим внеском до історіографії проблеми.

Праці перелічених авторів становлять наукову базу формування нового напрямку в історіографії – вивчення підприємницької діяльності різних соціальних груп періоду непу, з'ясування соціально-економічної природи приватного сектора та суперечливих моментів у житті українського суспільства 20-х рр.

Підсумовуючи історіографічний огляд наукової літератури з питань приватного підприємництва в Україні періоду непу, необхідно визнати той факт, що інститут приватного підприємництва в промисловості, як особливий соціально-економічний спосіб життя українського суспільства 1920-х рр. не був предметом комплексного історичного дослідження, проблема інтеграції дрібного власника у радянську систему господарства не ставилася в історіографії. Перші спроби її дослідження розпочалися тільки в кінці 90-х – на початку 2000-х рр. Отже, приватна промисловість довгий час залишалася недослідженою проблемою, а історики обмежувалися висвітленням лише деяких господарсько-економічних питань.

Література

1. Розенфельд Я.С. Промышленная политика СССР. – Москва: Госплан СССР, 1926. – 552 с. – С. 4.
2. Шраг М.І., Яновський Р.І. Промисловість УСРР. – Х.: Державне видавництво України, 1929. – С. 7.
3. Гнедкова Л.В. Перебудова української промисловості. – Х.: Державне видавництво України, 1929. – 79 с. – С. 3–4.
4. Ленін В.І. План проекту наказів від РПО // Повне зібрання творів. – Т. 43. – С. 370.
5. Там само.
6. Новый курс экономической политики. – Х.: Центральный Комитет Коммунистической партии Украины, 1921. – 160 с. – С. 5.
7. Преображенский Е.А. Новая экономика. – М.: Издательство коммунистической академии, 1926. – Т. 1, ч. 1. – 275 с.
8. Троцкий Л.Д. Основные вопросы промышленности. – М., 1923. – 67 с. – С. 5–6.
9. Там само.
10. Сарабьянова В.А. История русской промышленности. – Х., 1926. – 291 с.
11. Кононенко Г.К. Переход к новой экономической политике на Украине (1921–1922 гг.): Автореф. дисс. ... к. и. н. – К., 1950. – 21 с.

12. Залевский А.Д. Переход к новой экономической политике на Украине (1921–1922 гг.): Автореф. дисс. ... к. и. н. – К., 1959. – 24 с.
13. Поляков Ю.А. Переход к нэпу и советское крестьянство. – М.: Наука, 1967; Данилов В.П. Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения. – М.: Наука, 1979; Погудин В.И. Путь советского крестьянства к социализму. – М., 1975.
14. Бакуменко П.І. Українська РСР в період відбудови народного господарства 1921–1925 рр. – К.: Видавництво Київського університету, 1960. – 106 с. – С. 3.
15. Бабій Б.М. Українська Радянська держава в період відбудови народного господарства. – К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1961. – 384 с.
16. История социалистической экономики СССР: В 7 т. – М.: Наука, 1976. – Т. 7. – 425 с.
17. Промисловість і робочий клас Української ССР в період відновлення народного господарства (1921–1925 рр.). – К.: Видавництво політичної літератури України, 1964. – С. 3–11.
18. Гинзбург М.А. Профсоюзы Украины в борьбе за восстановление промышленности (1921–1925): Автореф. дисс. ... к. и. н. – К., 1963. – 17 с.
19. Гинзбург М.А. Профсоюзы и работница. – М.; Л., 1926. – 24 с.
20. Хроника социалистического строительства на Украине 1921–1925 гг. – К.: Наукова думка, 1989. – 228 с.
21. Головка Б.Г. Рабочие сахарной промышленности УССР (1921–1932 гг.): Автореф. дисс. ... к. и. н. – Харьков, 1990. – 16 с.
22. Шарапов Ю.П. Из истории идеологической борьбы при переходе к НЭПу. – М.: Наука, 1990.
23. Марочко В.І. Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861–1929). – К.: М.Р. Kots Publishing, 1995. – 224 с.
24. Пиріг О.А. Ринкові відносини періоду Непу в Україні: історичний аспект: Автореф. дис. ... д. і. н. – К., 2002. – 40 с.; НЕП: більшовицька політика імпровізації. – К., 2001. – С. 121–148.
25. Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 рр.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – 223 с.
26. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – 207 с.
27. Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 рр.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – С. 3–15.
28. Там само.
29. Сушко О.О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду Непу (1921–1928): історико-теоретичний аспект. – К.: Преса України, 2003. – 251 с.; Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємств в УСРР (1921–1929). – К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2003. – 96 с.

Розвиток комунального господарства Чернігова у 20–30-х рр. ХХ ст.

Після перемоги Великої жовтневої революції влада на Україні перейшла до більшовиків, чим ознаменувала нову сторінку в історії не тільки всієї держави як цілісного організму, а й кожного міста і села. Політичні перипетії, громадянська війна та розруха, що спіткали Чернігів до встановлення в ньому радянської влади, залишили питання добробуту міста невіршеним. Тому одним з першочергових завдань, яке постало перед місцевою владою на початку 1920-х рр., було відновлення міської інфраструктури, пошкодженої або втраченої впродовж "революційних" років.

Проблема відбудови міста та відновлення його життєво необхідних структур знайшла своє відображення у науковій літературі. В.Леус [11], А.Карнабіда [8], М.Яцура та І.Єдомаха [23] у своїх працях розкрили окремі проблеми розвитку міста 20–30-х рр. ХХ ст. Так, А.Карнабіда вивчав планування міста, стан вулиць та їх реконструкцію. М.Яцура та І.Єдомаха студіювали питання забрукування вулиць. Крім того, вони аналізували систему водопостачання міста. В.Леус досліджував питання планування вулиць. В "Історії міст і сіл Української РСР" вміщено відомості про становище інфраструктури тогочасного Чернігова [7]. Проте ці дослідження лише принагідно торкаються проблеми відновлення комунального господарства Чернігова, яке становило основу забезпечення життєдіяльності мешканців міста.

Прийшовши до влади, міське керівництво отримало у спадок місто, яке потребувало модернізації комунального господарства. Обладнання, яке експлуатувалося вже не один рік, постійно виходило з ладу, і городяни часто залишалися без води. Збудована 1898 р. водонапірна башта на початку 1920-х рр. постачала населенню питну воду, проте через технічну недосконалість водогону значна частина води до споживачів не доходила. Вода за смаковими якостями не відповідала встановленим стандартам, а її обсяги постачання споживачам були недостатніми [10, с. 3].

Чернігівці використовували воду із трьох джерел: централізоване водопостачання з артезіанських джерел, р.Десни та р.Стрижень. Вода з артезіанських колодязів своїми хіміко-бактеріологічними властивостями була якісна і цілком придатною для вживання. Деснянську воду в сирому вигляді пити було не можна. Найнебезпечнішою була вода з р.Стрижень, бо, крім забруднених вод, що стікали після дощу, танення снігу, сюди ж

зливали воду з лазень та убиралень. Використовували річку і для господарських потреб, зокрема, прання білизни. Як наслідок, городяни, які вживали таку воду, потерпали від кишкових захворювань [4, с. 3]. Кількість мікробів у ній сягала 2,3 мільйона на 1 см³, що становило серйозну загрозу для життя [16, с. 4]. Таким чином, якість річкової води знизилася внаслідок погодних умов та забруднення р.Стрижня міськими жителями внаслідок господарської діяльності. Через те, що обсяги подання води населенню були недостатніми, для їх збільшення 1922 р. були побудовані дві нові криниці [1, с. 3]. Оскільки система водопостачання не була налагоджена, чернігівці часто залишалися без води і змушені були брати її з р.Стрижень. Взимку замерзали труби, якими постачали воду, і знову єдиним джерелом, який забезпечував населення водою, була річка [15, с. 4].

У 30-і рр. XX ст. в Чернігові радянська влада почала вживати більше дієвих заходів щодо поліпшення водопостачання і якості води, реагуючи на скарги з боку місцевого населення. До 1933 р. в Чернігові водогін мав 8 свердловин, а вже наступного року місцева влада виділила кошти для побудови ще трьох. Внаслідок поширення і ремонту водогінної мережі поліпшилася смакова якість води та збільшилася її кількість, що подавалася споживачам. Було досягнуто зниження втрат води у мережі [12, с. 4].

На початку 1930-х рр. відпуск води на одного мешканця міста становив 18 літрів на добу [12, с. 4]. Проте цього було замало, тому місцева влада збільшила асигнування з місцевого бюджету на облаштування водогонів. Уже 1933 р. був складений проект, який мав довести споживання води до 50 літрів на добу на одного чернігівця [19, с. 4]. Крім того, в бюджеті на 1934 р. було передбачено виділення 50 тисяч рублів на будівництво каналізації, яка була необхідним елементом у забезпеченні нормального функціонування міста і його жителів та покращення санітарно-гігієнічного стану Чернігова [19, с. 4]. 1939 р. на монтаж водопровідної мережі, побудову 108 криниць, реконструкцію насосної станції, налагодження водогону від свердловини до запасного резервуару було витрачено 4 млн. рублів. Тільки за 1939 р. водопровідна мережа збільшилася у 5 разів [18, с. 4].

Отже, внаслідок діяльності місцевої влади впродовж 1920–1930-х рр. у Чернігові було вжито невідкладних заходів, спрямованих на відновлення нормального функціонування системи водопостачання, збільшення обсягів подання води населенню, розширення водогінної мережі, реконструкцію водопроводу, що в кінцевому результаті призвело до покращення якості води.

Початок 20-х рр. XX ст. в Чернігові характеризувався невисокою якістю освітлення та відсутністю такого обладнання, яке забезпечувало б подачу електрики відповідно до потреб мешканців міста. Електрична станція працювала з перебоями. Освітлення вимагало значних коштів, яких у місцевому бюджеті постійно бракувало, тому найбільш освітленими були центральні вулиці міста, та й тут потужність ламп була низькою. Необхідною складовою для забезпечення освітлення міста та житлових будинків була нафта, яку доставляли з Ніжина. Проте її надходження часто затримувалося через відсутність робочої сили для завантаження нафти у цистерни або через запізнілі повідомлення про її закінчення на електростанції [9, с. 4].

Мешканці міста користувалися як електричними, так і гасовими ліхтарями. Хоча електричні ліхтарі за своїми властивостями були набагато якіснішими, проте місцева влада використовувала значний відсоток гасових світильників тому, що вони були дешевшими. Найбільше через брак ліхтарів потопали у темряві околиці міста.

Одним із засобів боротьби з безробіттям було відключення у населення, не зайнятого трудовою діяльністю, світла. На шпальтах газети "Знамя советов" повідомлялося, що "В силу острого недостатка электрических принадлежностей были приняты меры к снятию электрических ламп у нетрудовых элементов для снабжения трудящих, главным образом на окраинах" [17, с. 4]. За свідченням чернігівців, які жили на околицях, страшно було виходити на вулицю після настання темряви, бо де-не-де лише можна було побачити електричні лампи, які освітлювали невелику територію, до того ж тьмяним світлом. 1924 р. міська влада відреагувала на скарги населення і встановила 30 нових електричних ліхтарів на околицях міста [14, с. 4].

На 1925 р. послугами електростанції користувалися більше 3,8 тисяч городян, що становило близько 13% населення міста, яка не могла вдовольнити всі потреби міста. Крім цієї електростанції, додаткову електроенергію виробляла ще одна невелика станція, збудована на лісопильному заводі. Крім того, через перебої електроенергії інколи не було світла на багатьох вулицях, а запасної машини для резервного забезпечення не було. Взимку, коли навантаження особливо велике, працював 300-сильний дизель і 250-сильна парова машина. На 1927 рік на вулицях Чернігова було 128 ламп на вулицях і 8 у скверах. До 1928 р. Чернігів мав станцію з трьома дизелями в 100, 250, 300 сил, енергія якої йшла на освітлення міста. В 1929 р. за проектом архітектора Г.Конопського на сучасній вул.Горького, 40 (приміщення "Обленерго") була

побудована нова електростанція. За проектом вона мала потужність 1300–1500 кінських сил з радіусом обслуговування 15 кілометрів. Електростанція обійшлася місцевому бюджету в 650 тисяч рублів [22, с. 2]. Крім того, після відкриття нової електростанції на вулицях міста було встановлено 180 електричних ламп та збільшено кількість ламп на міських околицях [21, с. 4]. Завдяки цій електростанції було встановлено ще два дизелі по 400 кінських сил, а згодом ще один на 400–600 кінських сил. Її побудова сприяла покращенню якості світла та збільшенню кількості ліхтарів. Планувалося збільшити їх кількість до 200 та встановити електричні лампи біля кожного будинку [13, с. 3]. До початку 20-х рр. ХХ ст. електрикою освітлювалися близько 350 квартир, а на кінець 30-х рр. – 4250 квартир.

Проте використання електричного освітлення вимагало значних коштів, яких у місцевому бюджеті бракувало. Тому 25 грудня 1936 р. міська рада затвердила постанову, яка сприяла зменшенню витрат та передбачала скорочення у промислових підприємствах споживання електроенергії, скорочення споживання електроенергії на освітніх підприємствах, заборону державним установам встановлювати електричні лампи в рекламних вивісках [3, с. 4].

Не менш важливим елементом у забезпеченні нормального існування міста та його жителів були дороги. Якість доріг у місті створювала незручності під час проїзду. Реконструкція незамоцнених, запилених, старих вулиць розпочалася у 30-і рр. ХХ ст. Основним матеріалом, який використовувався для їх покриття, став клінкер – місцевий матеріал з високими експлуатаційними, гігієнічними та художніми властивостями. Ним були покриті вул.Шевченка, Магістрацька, П'ятницька та інші. Завод, який виробляв цей матеріал на Україні, існував лише у Чернігові [6, с. 4].

У 1928 р. міськвідділ комунального господарства перебрукував клінкером ділянку вул.Шевченка від вул.Коцюбинського до інституту Воронського, територію в 9 тисяч квадратних сажнів на Новому базарі [6, с. 4]. Довжина забрукованих вулиць збільшилася з 13,3 у 1914 р. до 50 кілометрів 1939 р. З метою збереження клінкерського бруку на вул.Шевченка міськрада ухвалила рішення заборонити проїзд вантажним автомобілям та возам із вантажем. Ця постанова не стосувалася випадків, коли треба було розвантажити товари біля крамниць. Постанова також забороняла легковим візникам перевозити на екіпажах більше двох душ дорослих на однокінному екіпажі та не більше чотирьох на двокінному [5, с. 3]. З огляду на те, що збільшився рух вантажних автомобілів, окружний

відділ місцевого господарства переніс рух цих автомобілів з центральної вул. Шевченка на суміжні [20, с. 4].

У центрі та на околицях міста потребували ремонту тротуари. Особливі труднощі виникали у дощові дні. Чернігівці скаржилися щодо якості тротуарів, і міська влада почала реагувати на ремствування мешканців міста. Проте до кінця 30-х рр. ситуація ще не була поліпшена, особливо на околицях міста. Для того щоб підтримувати замощені тротуари у належному стані, була прийнята постанова про те, що велосипедам не дозволено було їздити по тротуарах, а також рухатися по них гужовому транспорту. За порушення цієї постанови передбачалися суворі санкції: за невиконання постанови жителі міста мали сплачувати штраф 300 рублів або засуджувалися до 3 місяців примусових робіт або 2 тижнів тюремного ув'язнення залежно від тяжкості порушення [2, с. 4].

Спираючись на матеріали місцевої періодичної преси за 1920–1930-і рр., можна сказати, що після встановлення радянської влади у Чернігові розпочалася відбудова міста та налагодження міської інфраструктури. Було реконструйовано та розширено водогінну мережу, що дозволило збільшити обсяги подання води та покращити її смакові якості, побудовано додаткову електростанцію, яка дала можливість встановити значну кількість електричних ламп та поліпшити освітлення, забрукувати вулиці центральної частини міста. Всі ці заходи сприяли розвитку комунального господарства, але були недостатніми для повноцінного існування міста та його жителів.

Література

1. Без воды // Красное знамя. – 1920. – 29 января. – С. 2.
2. Благоустройство города // Красное знамя. – 1923. – 2 июня. – С. 4.
3. Витяг з постанови Чернігівської міської ради від 25 грудня 1936 р. // Більшовик. – 1937. – 8 лютого. – С. 4.
4. Водозбірна будка замкнена // Червоний стяг. – 1928. – 10 лютого. – С. 4.
5. Врегулювання вуличного руху // Червоний стяг. – 1928. – 1 квітня. – С. 3.
6. Забрукування вулиць // Червоний стяг. – 1928. – 13 травня. – С. 4.
7. Історія міст і сіл УРСР: В 26 т. – Чернігівська обл. – К., 1972.
8. Карнабіда А. Чернігів: Архітектурно-історичний нарис. – 2-ге вид. перероблене та доповнене. – К., 1980. – 128 с.
9. Когда в городе будет нормальный свет? // Красное знамя. – 1923. – 13 декабря. – С. 4.
10. Коммунальное хозяйство // Красное знамя. – 1922. – 29 ноября. – С. 3.
11. Леус В. Чернігів. Погляд через століття. – К.: Мистецтво, 1990. – 164 с.
12. Новий проект по водозабезпеченню // Більшовик. – 1933. – 4 листопада. – С. 4.
13. Об электрификации // Червоний стяг. – 1928. – 7 ноября. – С. 3.

14. Освітлення вулиць // Червоний стяг. – 1927. – 28 травня. – С. 4.
15. Отсутствие воды в городе // Красное знамя. – 1922. – 30 декабря. – С. 4.
16. Про воду // Большевик. – 1934. – 30 грудня. – С. 4.
17. Регистрация абонентов электрической станции // Красное знамя. – 1920. – 19 сентября. – С. 4.
18. Реконструкция водопроводу // Большевик. – 1939. – 16 січня. – С. 4.
19. Работы на водогоне // Большевик. – 1933. – 25 березня. – С. 4.
20. Рух автомобілів переноситься // Червоний стяг. – 1924. – 3 липня. – С. 4.
21. Сто вісімдесят електричних ламп на вулицях // Червоний стяг. – 1928. – 5 серпня. – С. 4.
22. Чому нам потрібна нова електростанція? // Червоний стяг. – 1924. – 6 травня. – С. 2.
23. Яцура Т.М., Єдомаха І.І. Чернігів: Короткий історичний нарис. – К., 1958.

С.П.Білецька, П.М.Чернега

Голодомор 1932–1933 рр. в Україні як прояв антиукраїнської політики радянської влади

Однією з проблем історії, що потребує переосмислення, правдивого, позбавленого догматичних стереотипів висвітлення, є політика радянського тоталітарного режиму, методи та наслідки її здійснення в Україні в 1920–1930-х роках в одному з головних хлібовиробничих регіонів колишнього СРСР.

На 75-у році після трагічних подій 1932–1933 рр. проблема Голодомору постала в різних аспектах: тема трагедії українського народу розглядається як у світовому контексті, так і є основою загальноукраїнських суспільних дискусій – це визнання чи невизнання Голодомору актом геноциду українського народу.

Голодомор 1932–1933 років як явище геноциду народу підпадає під означення геноциду, поданого в Конвенції ООН від 9 грудня 1948 р. "Про попередження злочину геноциду і покарання за нього". У Статті 2 цієї конвенції сформульоване визначення геноциду "як будь-якого з діянь, які вчиняються з наміром знищити повністю або частково яку-небудь національну, етнічну, расову чи релігійну групу, а саме: вбивство членів групи; заподіяння серйозних тілесних ушкоджень чи розумового розладу членам групи; умисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, які розраховані на повне або часткове фізичне знищення її; заходи,

розраховані на недопущення дітонароджування в середовищі групи; насильницька передача дітей з однієї групи до іншої". Голодомор 1932–1933 років відповідає ознакам геноциду згідно з цією статтею, передусім з її третім пунктом.

Позиція президента нашої держави В.А.Ющенко щодо визнання Голодомору актом Геноциду українського народу більш ніж критична: "Можна не знати історію, але ти зобов'язаний в морально-етичному аспекті поважати кожну жертву Голодомору, незважаючи на етнічне походження", – сказав він.

Президент вважає, що українці повинні наслідувати приклад євреїв Ізраїлю, які надзвичайно поважають пам'ять жертв Голокосту. "Я думаю, що це хороший приклад, як повинні думати українці. Горе, яке торкнулося цієї землі... Незалежно від того, хто ти етнічно тут був, – це торкнулося твого батька, твого діда", – зазначив він, додавши, що "зло повинно називатися злом, а нічим іншим, і за його невизнання чоловік повинен нести покарання".

6 листопада 2008 р. В.А.Ющенко повідомив, що в Секретаріаті Президента підготовлено законопроект про встановлення кримінальної і адміністративної відповідальності за заперечення Голодомору і Голокосту. Президент переконаний, що закон про Голодомор 1932–1933 років повинен містити статтю про адміністративну і кримінальну відповідальність.

Незважаючи на сучасні трактування і відображення в історичній літературі низки важливих аспектів з цього приводу, загалом сутність політики більшовицько-радянського режиму в Україні у 1920–1930-х роках досліджено недостатньо. Для змісту досліджень науковців радянського періоду характерними були догматизм, захоплення цитатно-ілюстративним методом викладення матеріалу, надмірне вихваляння колгоспно-радгоспної системи. Ніякої згадки про негативні соціально-економічні наслідки колективізації, передусім Голодомор 1932–1933 рр. в Україні у ній, як правило, не було. Ця штучно організована сталінським керівництвом трагедія, що забрала мільйони людських життів, називалася не інакше як "тимчасові продовольчі труднощі" [1].

Сучасна історіографія причин та наслідків Голодомору в Україні налічує тисячі науково-документальних, історико-теоретичних й публіцистичних праць. Її формування припадає на початок 1990-х рр., хоча перші розвідки почали з'являтися 1989 р. Історики виявили матеріали "репресованого перепису" 1937 р., відтак розкрили справжню глибину соціогуманітарної катастрофи українського суспільства у ХХ ст. Характерною ознакою історіографічного процесу стало подолання марксистської мето-

дології та ідеологічних обмежень, залучення іноземних дослідників, здійснення спільних наукових проєктів, проведення наукових конференцій, написання колективних монографій тощо. Це сприяло з'ясуванню низки суперечливих питань, але й засвідчило факт існування різних концепцій, тлумачень подій і явищ, політичних оцінок та ідейних міркувань [2].

Зарубіжна історіографія вирізняється пошквалюванням наукового інтересу до проблем Голодомору в Україні. Активність виявляють дослідники з Німеччини, Італії, Австралії, Швеції, Англії, Нідерландів, праці яких написані на архівних документах і матеріалах. Фактологічний рівень достатньо високий, особливо це стосується праць С.Уїткрофта, А.Граціозі, Ш.Мерля, які, крім аналізу наукової літератури, спираються на оригінальні джерела. Вони мають багато спільного, але й чимало відмінного. Для американських дослідників Р.Конквеста, Дж.Мейса [3], праці яких уперше з'явилися англійською мовою на Заході, а наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. вийшли німецькою, російською та українською мовами, основними причинами голоду були індустріалізація, колективізація, політика розкуркулення, хлібозаготівлі, репресії. Їхні праці справили помітний вплив на європейську історико-політологічну науку, а також активізували наукові дослідження в Україні й Росії. Джеймс Мейс присвятив цій темі чверть століття і вперше на конференції в Тель-Авіві у 1982 р. заговорив про Голодомор в Україні як геноцид українців, у своїх працях зосереджувався на кризі самобутності, спричиненій, за його визначенням, постгеноцидним синдромом. Провал комунізму в таких державах, як Польща чи Чехія, призвів до поступової і наразі дуже успішної відбудови незалежності і реставрації того, що було втрачено в сенсі економічного, культурного розвитку. В Україні ситуація зовсім інша – за висловом Мейса: "нація в сенсі людської спільноти, яка має консенсус щодо власної історії, культурних цінностей, у певному розумінні залишилася просто національною меншиною у власній країні" [3]. До сьогодні український народ не має єдиного, цілісного прагнення до національного відродження, тут спостерігається розпорошеність у намірах та баченні країни – чи в союзі з Європою, чи з Росією. Голодомор спричинив зміну генетичного коду нації. Основні ознаки постгеноцидного суспільства, виокремлені Мейсом, полягають у таких чинниках: постійне відчуття психологічного тиску, комплекс меншовартості та відчуття страху; викривлена культура, її сурогатність, спекуляція на найвищих святих цінностях; фактична відсутність національної еліти, натомість гіпертрофоване поширення територіальної, представники якої володіють чіткими меркантильними та прагматичними цілями, у них відсутнє відчуття відповідальності перед державою, проте добре розвинена жага до влади та

нагромадження капіталу; проблеми мови – суржик і двомовність; часткова національна амнезія; суспільство із втраченою історією; економічна невірноваженість; багатовекторність політики [3].

У монографії Р.Конквеста вперше розглянуто низку питань про "терор Сталіна супроти основної частини нації", "проти місцевого націоналізму", про персональну відповідальність Сталіна, Молотова, Кагановича, Постишева, про карну відповідальність комуністичного режиму в СРСР, про "антинаціоналістичну змову" й "штучний характер" голоду. Причини переплітаються з мотивами й, частково, з наслідками, які концептуально межують із політико-правовою оцінкою голоду. Дослідник виокремлює національний і соціальний аспекти, підкреслюючи той історичний факт, що селянство в Україні становило основу нації. Не маючи жодного сумніву стосовно базових причин творення голоду в українському селі, вчений фактично показує наявність суб'єктивного й умотивованого фактора в особі Сталіна та політичного керівництва ВКП(б). Національний аспект голоду, обґрунтований Р.Конквестом, викликав найактивніші рефлексії з боку німецьких та російських істориків. Так, відомий німецький дослідник соціально-економічних відносин в аграрному секторі СРСР 1920-х рр. Ш.Мерль, котрий уважав колективізацію однією з причин голоду, висловив у полеміці з Р.Конквестом сумнів стосовно антиукраїнського спрямування голоду [4].

В українській історичній науці першим масштабно й неупереджено став досліджувати Голодомор 1932–1933 рр. С.Кульчицький [5]. Протягом 1989–2001 рр. з'являються десятки публікацій відомого українського вченого, у яких дано характеристику передумов голоду, самого голоду та жакликих наслідків його для України. С.Кульчицький робить висновок про те, що не треба робити наголос на етнічній складовій Голодомору, бо тим самим ми перекладаємо провину з купки кремлівських покидьків на Росію і російський народ [6], тим самим висуваючи ще одну точку зору на огляд широкого загалу. Українські вчені з'ясовують причини, виявляють вину ватців та дають оцінку жакливій трагедії в історії українського народу, організатором якої був сталінський режим. Проте однозначної оцінки кількості жертв голодомору немає. У різних авторів вона коливається від 3,5 до 9 млн. чоловік, що свідчить про складність досліджуваної проблеми.

Сучасна історія України, як це й було в минулому, знову і знову отримує своє трактування у науковій історичній думці "старшого брата". "Голодомор – це концепція державного управління", – такої думки особливо твердо притримується, дослідник з Інституту російської історії РАН А.Марчуков. У статті "Голодомор в идеологической системе

українства" він заявляє, що Голодомор та всі наукові дослідження, свідчення очевидців – це всього-на-всього "особисті трактування усіх значних подій". 10 мільйонів загиблих – це малозначна подія? Тоді як оцінити, що завдяки тій "незначній" події української історії – українська спільнота "хворіє" і не спроможна побудувати громадянське суспільство, та й та сама представницька демократія – лише в періоді становлення. Суспільство опинилося у полоні страху перед пам'яттю загиблих, перед рідною мовою, перед своєю землею! Страх – це те, що радянська система залишила у спадок у головах людей, як і нехтування свободою, здатність витерпіти все, аби вижити. Аналізуючи публікацію А.Марчукова, можна виокремити ще одну версію, що Голодомор – це не трагічний факт української історії, це всього-на-всього пропаганда, це політична концепція, яку нам нав'язують для впливу на масову свідомість.

Важливе місце серед тих, хто розпочинав вивчати голод 1932–1933 рр., посідають імена В.Марочко, Ю.Шаповала, В.Сергійчука [7]. За аналізом широкого кола різноманітних джерел вони приходять до висновку, що головною причиною Голодомору-геноциду була політична доктрина будівництва соціалізму, а не економічна необхідність, як це трактувалося в радянській історіографії. Зумисна репресивна політика Кремля була спрямована на винищення українського етнічного ядра – селянства, бо ж відомо, що за переписом 1926 року лише 10,4 відсотки українців проживали у містах, решта ж – у селі [8].

Пробуджена національною революцією 1917–1921 рр. Україна швидко відроджувалася, маючи при цьому значні людські та економічні ресурси. Протягом 20–30-х років українські комуністи часто йшли врозріз волі Москви у багатьох організаційних та політичних питаннях, навіть у таких, як формування ЦК КП(б)У. Політика українізації, відомим ідеологом якої був М.Скрипник, уже наприкінці 20-х років вийшла далеко за ті межі, які їй було встановлено ЦК РКП(б). Зростання української національної свідомості до того часу набула загрозливих, не тільки для московського центру, а і для місцевих більшовиків, масштабів, розквітла національна інтелігенція. Україна намагалася проводити самостійну політику, наповнювалася її вагомість у загальносоюзних процесах, причому сталося це завдяки зростанню національної свідомості українців, а не їхньому злиттю з росіянами. Селянство – як опора всієї України – забезпечувало можливість національній самосвідомості розквітати й далі. І саме з цих причин, вважають названі автори, було влаштовано терор голодом, щоб знищити саму українську національну ідею, підірвавши її соціальну базу, деморалізувати інтелігенцію і зробити з селян, що вижили після голоду,

покірних кріпаків державно-колгоспного виробництва. Оскільки політичну владу було зосереджено у Москві, це вирішило долю українців. Тому голод 1932–1933 рр. став відповіддю комуністичної московської влади на український культурно-політичний розвиток у межах СРСР.

Здійснення масштабної жорстокої акції знищення людей планувалося у Москві за чіткою схемою. По-перше, активізація в Україні у 1930 р. так званого "розкуркулення", що означало руйнування заможних селянських господарств. У них забирали все: зерно, овочі, житло, одяг, знаряддя праці, худобу, а самих з родиною, дітьми вивозили до Сибіру або ж просто у поле, по дорозі на схід, посеред зими. Вже на середину 1930 р. розкуркулено було понад 90 тис. господарств найкращих українських хліборобів. Як стверджує С.Кокін, аналізуючи доповідну записку заступника голови ДПУ УСРР К.Карлсона від 19 березня 1930 р., зазначалося, що з 1 лютого по 15 березня 1930 р. на селі було ліквідовано 36 "контрреволюційних організацій", 256 "контрреволюційних і терористичних груп", заарештовано 25 тис. осіб, з них 655 – розстріляно, 3673 – відправлено до концтаборів, 5580 – адміністративно заслано; загалом на 17 березня, було вислано з України 17 602 куркульські родини, або 88 656 осіб [9]. У 1931 році продовжувалося знищення українців шляхом репресій, розстрілів, усіх, хто гіпотетично міг би чинити супротив насильству радянської влади.

Москва добре пам'ятала прагнення українців до створення Соборної незалежної України у 1920-х роках. Тому ще з 1929 р. арештам було піддано партійних діячів, письменників, учених, учителів, господарників. Органи ДПУ ретельно вишукували у містечках і селах "контрреволюціонерів", людей "чужих поглядів", колишніх петлюрівців, махновців або співчуваючих їм та й просто "неблагонадійних українців", часто зовсім не причетних до політики. Сталінський режим у відповідь на нарікання партійних організацій про непомірні плани хлібозаготівель у 1931–1932 рр. знову посилив покарання багатьох, хто висловлював незгоду з політикою Москви. "На 1 січня 1932 року у 146 районах УРСР (всього на той час існувало 484 райони) за обвинуваченням у зриві хлібозаготівель було розпущено 250, відсторонено від роботи 355 і віддано до суду 345 складів правлінь колгоспів. У 1931 році і в першій половині 1932 року в Україні було замінено 80% секретарів райкомів партії" [10]. На заміну їм в Україну прибували "керувати" більшовики з Росії. Варто було комусь сказати, що плани хлібозаготівель непосильні, що колгоспники вже у 1931 р. ходили пухлі від голоду на роботу і вони не можуть залишати їх на голодну

смерть, як його тут же арештовували. Як правило, ніхто з них не повернувся додому.

З політичних мотивів керівництво Радянського Союзу всіляко заперечувало голод в Україні, і тому про допомогу ззовні не могло бути й мови. Наприклад, реальну допомогу голодуючим українцям пропонували не лише інші держави, а й організації Західної України, такі як "Просвіта", ОУН, "Союз українок" та інші. Але зібране серед населення Західної України продовольство передати до Радянської України не вдалося, оскільки керівництво Радянського консульства МЗС СРСР у Львові запевняло, що голоду в Україні немає. Це є неспростовним підтвердженням керованого характеру Голодомору.

Перебуваючи в Харкові 17 і 18 листопада 1932 р., голова РНК СРСР В.Молотов відпрацьовував, згідно з одержаними від Сталіна інструкціями, тексти двох постанов – ЦК КП(б)У від 18 листопада і РНК УСРР від 20 листопада, що мали однакову назву – "Про заходи до посилення хлібозаготівель". У постановах містилися пункти про натуральне штрафування боржників по хлібозаготівлях м'ясом і картоплею, що стягувалися примусово із застосуванням сили [11].

У звіті Сталіну від 8 грудня перший секретар ЦК КП(б)У С.Косіор вказав, що у хлібозаготівлях "найбільший результат дає застосування натурального штрафування". На засіданні політбюро ЦК КП(б)У 20 грудня за участю підручних Сталіна Л.Кагановича і П.Постишева голова уряду В.Чубар засвідчив, що недоліком хлібозаготівель є ігнорування натуральних штрафів як стимулюючого засобу. Такою була реальна ситуація з натуральними штрафами на кінець 1932 р. [12]

1 січня 1933 р. Сталін надіслав селянам України телеграму, в якій попереджав: "Щодо колгоспників, колгоспів та одноосібників, які вперто продовжують приховувати розкрадений і прихований від обліку хліб, застосовуватимуться найсуворіші заходи покарання, передбачені постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р." [13]. Це означало: по-перше, щодо боржників по хлібозаготівлях, у яких виявили хліб, будуть застосовувати найбільш суворі санкції ("закон про п'ять колосків" передбачав розстріл або десятирічне ув'язнення з конфіскацією всього майна), по-друге, проведення подвірних обшуків і пограбування не лише зерна, а й худоби, птиці, овочів, фруктів, солінь тощо. Сотні свідків голоду в один голос стверджують, що у січні і в першій половині лютого на території України у селян забирали все продовольство, прирікаючи їх на голодну смерть.

Підсумовуючи, можна сказати, що більшовики розглядали продовольчу політику як вагомий і чи не найголовніший чинник розбудови соціалізму. Для правлячого режиму боротьба за хліб була одночасно боротьбою за соціалізм. Під час хлібозаготівельних кампаній партійно-радянські органи прагнули не лише вилучити хліб у сільських товаровиробників, але й поглибити соціальне розшарування селянства, що забезпечувалося здійсненням на практиці класового принципу продовольчої політики.

Причини трагедії українського народу кореняться не тільки в антиселянській, а й в антиукраїнській спрямованості сталінської політики. Більшовицько-радянська продовольча політика 1920–1930-х років була складовою частиною політики центрального уряду, Сталіна щодо України. Здійснення в Україні антинародної, злочинної за своєю суттю, продовольчої політики – наслідок колоніальної залежності республіки від Москви. Державно-правова залежність України зумовила відсутність економічної самостійності, що негативно позначилося на розвитку її економіки, зокрема сільського господарства, забезпеченні населення продовольством.

Злочин проти українського народу і насамперед проти селянства став можливим і тому, що партійно-державне керівництво республіки займало нерішучу і безпринципну позицію у відстоюванні національних інтересів, діяло на догоду Москві і несе в зв'язку з цим повну відповідальність за скоєне.

Незважаючи на певну лібералізацію продовольчої політики періоду непу, вона за радянських часів завжди носила антиселянський характер.

Коли вмирають люди на війні – це закономірність, нехай гірка, та неминуча. Коли ж у мирний час люди вмирають тому, що не мають що їсти, бо так комусь заманулося, – це злочин, якому ніколи й ніде не буде прощення. Голодомор 1932–1933 років в Україні – тяжкий злочин Сталіна, його кремлівського оточення та партійно-радянської верхівки республіки. Це була цілеспрямована акція проти українського народу як найбільш непокірного і волелюбного.

Українці повинні знайти в собі мужність визнати і переконати інших, що народ став жертвою страшного злочину, який ніколи не повинен повторитися. Ми маємо усвідомити, що сьогоднішнє населення України є нащадками тих, хто вижив у ті страшні часи. Ми не маємо права забути та зобов'язані пам'ятати і шанувати жертв Голодомору 1932–1933 рр., бо нас, українців, могло бути набагато більше...

Література

1. История социалистической экономики в СССР. – М., 1976; Ленін В.І. Повне зібрання творів; Рубач М.А. Класове розшарування селянства України напередодні пролетарської соціалістичної революції // Наукові записки Інституту історії і археології АН УРСР, 1943; История Украинской ССР. – К., 1984. КПРС в резолюціях. – К., 1980; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К., 1976.
2. Макаренко О. Шанс совісті: [Розповідь про голод 1933 року на Полтавщині] // Комсомолец Полтавщины. – 1989. – 18 берез.; Мертвих ховають уночі...: Голодомор–33: Лист Софії Короленко до Н.К.Крупської: [Про події на Полтавщині] // Молода громада. – 1992. – 21, 28 берез.; Михайловський В. Очима свідка: Родом з голодомору: [Про події в Полтаві] // Колос. – 1993. – 26 черв.
3. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. – К., 1993; Конквест Роберт. Роздуми над сплюндрованим сторіччям / Переклад з англ. О.Мокровольського. – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2003; Conquest Robert The Harvest of Sorrow. Soviet Collectivization and the Terror Famine. – New York; Oxford: Oxford University Press, 1986.; Мейс Дж. Політичні причини голодомору в Україні (1932–1933 pp.) // Український історичний журнал. – 1995. – №1; Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932–1933 роки / Упорядник Андреа Граціозі. – Харків, 2007.
4. Merl St. War die Kollektivierung der Landwirtschaft in der Sowjetunion wirklich notwendig? // Osteuropa. – 1984. – №5. – S. 329–344.
5. Кульчицький С. Ціна "великого перелому". – К., 1991; Кульчицький С. Причини голоду 1933 року в Україні (по сторінках однієї забутої книги) // Історія України. – 2003. – №42; Кульчицький С. Чи був Голодомор 1933 року геноцидом? // День. – 2006. – 27 вересня (№163); Кульчицький С.В. Криза колгоспного ладу // Український історичний журнал. – 2003. – №5; Кульчицький С. Чому Сталін нас нищив: голодомор // День. – 2005. – 3 листопада (№202).
6. Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: 36 статей на пошану професора П.П.Гудзенка / Відп. ред. В.М.Данеленко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – Вип. 12. – С. 88.
7. Шаповал Ю. Пролог трагедії голодомору. III конференція КП(б)У // Історія України. – 2002. – №43; Шаповал Ю., Пристойно В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – Київ, 1997; Марочко В.І. Голод на Україні (1931–1933 pp.): причини та наслідки // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – К., 1991. – Вип. 1; Марочко В.І. Концептуальні підвалини західноєвропейської та російської історіографії голодомору 1932–1933 pp. в Україні // Український історичний журнал. – 2003. – №5; Марочко В.І. Сучасна зарубіжна історіографія голоду 1932–1933 pp. в Україні: нова чи стара інтерпретація? // Український історичний журнал. – 2006. – Травень–червень (№3); Веселова О., Марочко В., Мовчан О. Голодомори в Україні 1921–1923. 1932–1933. 1946–1947. Злочини проти народу. – Київ, 2000; Український хліб

на експорт: 1932–1933 / Упорядн.: В.Сергійчук; Редкол.: Г.Боряк, Р.Круцик, Ю.Куляс, В.Лозицький, Н.Маковська, В.Сергійчук, Б.Федорак, І.Юхновський. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2006. – 432 с.

8. Наулко В. Хто і відколи живе в Україні. – К., 1998. – С. 53.

9. Кокін С. Голодомор в Україні і ДПУ // Розсекречена пам'ять. – С. 72.

10. Командири великого голоду. Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ 1932–1933 рр. // За ред. В.Васильєва, Ю.Шаповала. – К., 2001. – С. 160.

11. Колективізація і голод на Україні 1929–1933. – К., 1992. – С. 549; Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 250–251.

12. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 284, 286; Командири великого голоду. – К., 2002. – С. 317.

13. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 308.

Ю.В.Кузьменко

Номенклатура – привілейований клас українського радянського суспільства (друга половина 80-х – початок 90-х рр. ХХ ст.)

У назві країни, яка у післявоєнний період стала супердержавою та об'єднала навколо себе народи Східної та Центральної Європи в єдиний табір, одним з ключових слів є прикметник "соціалістичний". Жовтнева революція, що заклала ґрунт для створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, теж характеризувалася як "соціалістична", адже вона здійснювалася в ім'я знищення класової нерівності і побудови соціалізму як першої фази комунізму. Проте ідея безкласового суспільства так і залишилася лише на папері. М.Джилас у своїй книзі "Новий клас", яка була опублікована в США у 1957 році, аргументовано доводив, що ця революція призвела до панування виключно одного класу. Цей клас – політична бюрократія, яка не лише має у собі усі риси попередніх класів, а й відрізняється певною самобутністю, новизною. Свою могутність, привілеї, ідеологію, звички новий клас черпає з особливої форми власності. Це колективна власність, перш за все – державна, тобто та, якою він керує і яку розподіляє "від імені" нації та суспільства. Отже, влада безпосередньо конвертується у власність і забезпечує владній верхівці різноманітні блага [4].

У "Большой Советской Энциклопедии" 1976 року видання в статті про соціалізм вказано: "Рівність при соціалізмі означає знищення експлуата-

торських класів, рівні права членів суспільства щодо засобів виробництва, рівні можливості використовувати свої здібності. Однак вона не веде до зрівняльності, нівелювання смаків та потреб і усунення стимулів до праці. В умовах соціалізму встановлюється принцип "От каждого – по способностям, каждому – по труду". Розподіл згідно з працею лежить в основі матеріальної зацікавленості працівників у результатах своєї праці. Соціалістична держава, використовуючи у плановому управлінні принцип матеріальної зацікавленості, здійснює на практиці єдність економічних інтересів суспільства, колективів і окремих працівників" [1, т. 24, с. 223]. Аналізуючи вищевказаний уривок, стає очевидним, що в радянській державі були створені всі умови для утвердження узаконеної соціальної нерівності та формування привілейованого класу, яким стала номенклатура.

У підручнику для партійних шкіл "Партийное строительство" 1981 року видання поняття "номенклатура" визначалося як перелік найбільш важливих посад, кандидатури на які попередньо розглядаються, рекомендується і затверджуються відповідним партійним комітетом (райкомом, міськкомом, обкомом партії і т.д.). До номенклатури включаються працівники, які знаходяться на ключових посадах [9, с. 300]. Пізніше "номенклатурою" почали називати й ту групу осіб, яка обіймала ці посади, при цьому призначалася на них згори [11, с. 21].

Однак не варто ототожнювати номенклатуру з чиновництвом, оскільки їх функції суттєво різняться: якщо чиновники виконують накази державних органів, то номенклатура сама диктує свою волю цим органам. М.Восленський стверджував: "Чиновники – привілейовані слуги, номенклатурники – самовладні пани" [2].

На думку В.Сисоєва, номенклатура – це внутрішня партія, або "партія в КПРС". Її чисельність в СРСР становила лише 5–7% від усієї кількості комуністів. "Зовнішня партія" (КПРС) потрібна "внутрішній" для виконання, щонайменше, трьох функцій: 1) слугувати "приводним пасом" від "внутрішньої партії" до "безпартійної маси"; 2) дозволяти "внутрішній" партії ховатися, маскуватися під виглядом масової партії – "партії робочого класу, партії усього народу" і 3) слугувати джерелом поповнення рядів "внутрішньої" партії. Усвідомлення маріонеткової ролі, що виконувалася 17 комуністами з кожних 18, розуміння глибоких класових протиріч між номенклатурою і рештою комуністів поряд з іншими факторами лягло в основу кризи в КПРС [14, с. 158].

Наприкінці 80-х рр. XX ст. в країні майже не залишилося людей, які були байдужі до питання про пільги та привілеї, якими користувалася

номенклатура у той час, як практично усі прошарки суспільства відчували на собі зростання економічних труднощів, які супроводжувалися порожніми магазинними полицями та дефіцитом необхідних товарів. Будь-яка інформація про привілеї номенклатурників, навіть на рівні чуток, викликала масове невдоволення населення.

Проте партійна номенклатура періоду перебудови не тільки не збиралася позбавлятися своїх привілеїв, але й прагнула їх узаконити. Після приходу М.С.Горбачова до влади напади на "зрівнялівку" посилілися. В теоретичному і політичному органі ЦК КПРС "Комуніст" прозвучав заклик до "використання органами керівництва форм соціальної нерівності, що відповідають природі соціалізму" [2]. Навіть Генеральний секретар ЦК КПРС у 1990 р. відкрито стверджував: "...є у нас пільги і навіть привілеї, які передбачені законом. Це повинно бути" [7, с. 46].

Одночасно в СРСР відбувалося розширення сфер доступу для обговорення в офіційних ЗМІ питань, що раніше були заборонені. Це поступове просування до свободи слова, обмежена свобода обговорення суспільних і політичних проблем отримало назву "гласність" [21, с. 107]. Власне, з розгортанням гласності радянське суспільство почало дізнаватися про таємниці партійної номенклатури, а ті, хто про них уже знав, почали публічно озвучувати цю інформацію. Так, напередодні XXVII з'їзду КПРС, керуючись закликом М.С.Горбачова говорити та писати правду, газета "Правда" надрукувала листа комуніста з Казані Ніколаєва. Він писав: "Міркуючи про соціальну справедливість, не можна закривати очі на те, що партійні, радянські, профспілкові, господарські і навіть комсомольські керівники подекуди об'єктивно посилюють соціальну нерівність, користуючись різноманітними спецбюджетами, спецмагазинами, спецлікарнями і т.п. Керівник має більш високу зарплатню в грошах. Але у решті привілеїв не повинно бути. Нехай начальник піде разом з усіма до звичайного магазину і на загальних засадах постоїть у черзі – можливо, тоді і усім набридлі черги ліквідують. Однак навряд чи "користувачі особливих благ" самі відмовляться від своїх привілеїв..." [10].

Апогеєм невдоволення українського радянського суспільства привілейованим становищем номенклатури стали 1989–1990 рр. Характерною рисою цього невдоволення стали добровільні виходи комуністів з партії, причиною яких було "порушення соціальної справедливості" з боку вищих номенклатурних кіл [16, арк. 7] та небажання "відповідати за злочини, які були здійснені партією" [16, арк. 37]. Показовим є лист під назвою "Об одном вопросе, возникающим у выходящих из членов КПСС", який був направлений до ЦК КПУ секретарем партійного комітету Інституту кібер-

нетики імені В.М.Глушкова АН УССР. У ньому йшлося: "Каждый коммунист, вступая в свое время в ряды Коммунистической партии, писал в своем заявлении: "С Программой и Уставом КПСС ознакомился, признаю и обязуюсь выполнять". Ни в Программе, ни в Уставе КПСС никаких положений о привилегиях для партийного аппарата, ни для верхушки руководства КПСС нет ни слова. Но в последнее время в средствах массовой информации все чаще стали появляться выступления и заметки по поводу реально существующих привилегий для партаппарата: квартиры улучшенной планировки, спецобслуживание, наличие санаториев и домов отдыха ЦК КПСС (в которых не отдыхал ни один "рядовой" коммунист института), транспортное обслуживание и т.д. Подлило масла в огонь еще и повышение заработной платы партийным работникам.

Много надежд коммунистов было на XXVIII съезд КПСС, на то, что партия откроет и покажет привилегии для своих функционеров.

И вот после XXVIII съезда КПСС в партийную организацию стали поступать заявления о выходе из членов КПСС. И если одна часть выходит из КПСС в связи с вступлением в Украинскую партию демократического согласия, то другая часть выходит именно из-за наличия проблемы привилегий у партаппарата, из-за того, что партия не дала ясного ответа на этот вопрос.

"Не желаю содержать партфункционеров", "партия из партии для народа превратилась в партию для номенклатуры" – вот некоторые из мотивов, которые указывают выходящие из рядов КПСС. Подспудно эта мысль присутствует в большинстве заявлений, и найти справедливый, ясный ответ на этот вопрос ни в решениях партийных органов, ни в партийных средствах массовой информации невозможно...

Считаем, что показ реального положения сотрудников каждого конкретного территориального парткома средствами массовой информации снимет остроту вопроса о привилегиях. А если есть какое-то приоритетное обслуживание парткомов по сравнению с другими трудовыми коллективами – это тоже необходимо сказать. В этой ситуации не надо ничего утаивать.

Партийный комитет считает, что такие мероприятия будут способствовать повышению авторитета партии и уменьшат отток коммунистов из партии" [16, арк. 111–112].

Водночас, у 1990 році побачила світ книга Б.Єльцина "Исповедь на заданную тему" [6], у якій містилося справжнє "одкровення" про пільги та привілеї партійної номенклатури, що підживлювало невдоволену громад-

ськість новими фактами. До ЦК КПУ та засобів масової інформації з усіх областей УРСР посипалися листи та анонімки про зловживання з боку партійної та господарської номенклатури області.

Під тиском громадськості у червні 1990 року було створено Комісію XXVIII з'їзду Компартії України з вивчення питання про привілеї працівників партійних органів. Матеріали перевірки цієї комісії є важливим офіційним джерелом з питання про пільги та привілеї номенклатури Компартії України періоду перебудови. Важливо зазначити й те, що дані про результати роботи цієї комісії, які використані у пропонованій статті, вперше вводяться в науковий обіг.

Однак, перш ніж перейти до аналізу матеріалів Комісії XXVIII з'їзду Компартії України з вивчення питання про привілеї працівників партійних органів, варто дати визначення поняттям "пільга" та "привілей".

Пільга – це:

- особливі права, переваги перед іншими [3, т. 2, с. 243];
- прерогативне право, полегшення, що надається комусь як виняток із загальних правил [8, с. 334];
- повне або часткове звільнення від встановлених законом загальних правил, звільнення від певних обов'язків [12, с. 207].

Привілей – це:

- /лат./ виключне право в ремеслах та промислах; особисте право, перевага [3, т. 3, с. 403];
- прерогативне право, пільга [8, с. 586];
- виключне право, що надається комусь на відміну від інших [12, с. 396].

Отже, Комісія XXVIII з'їзду Компартії України мала виявити, чи користуються працівники партійних органів державного та обласного рівнів особливими правами та перевагами, які є недоступними для інших прошарків суспільства. Комісія визначила перелік питань про пільги та привілеї, який було направлено до усіх областей і згідно з яким члени комісії мали здійснювати перевірку як в обласних партійних органах, так і в ЦК КПУ. До цього переліку були включені питання, що стосувалися: 1) оплати партійних працівників та їх пенсійного забезпечення; 2) транспортного обслуговування; 3) забезпечення житлом; 4) харчування працівників партійних органів; 5) торгівлі; 6) побутового обслуговування; 7) медичного обслуговування; 8) відпочинку працівників партійних органів.

Заробітна платня партійних працівників та їх пенсійне обслуговування. За даними ЦК КПУ, ситуація щодо заробітної плати працівників партійних органів [18, арк. 8–9] виглядала наступним чином:

Категорії працівників парторганів	Середньомісячний оклад
Відповідальні працівники ЦК КПУ	489 карбованців
Відповідальні працівники обкомів та Київського міськкому партії	450 карбованців
Відповідальні працівники міськкомів, міських та сільських райкомів партії	353 карбованців
Відповідальні працівники серед вивільнених секретарів парткомів на виробництвах, у колгоспах та радгоспах	285 карбованців
Технічні працівники та обслуговуючий персонал партійних органів	Від 166 до 135 карбованців

Однак дані ЦК КПУ про заробітну плату відповідальних працівників партійних органів занижені. Це стає очевидними при порівнянні цих даних з довідками обкомів. Візьмемо, наприклад, дані з довідки про середньомісячний оклад штатних працівників Дніпропетровського обкому Компартії України [17, арк. 61]:

Посада	Середньомісячний оклад
Перший секретар	850 крб.
Другий секретар	750 крб.
Секретарі	700 крб.
Помічник секретаря	505 крб.
Інспектор	505 крб.
Зав. відділу	575 крб.
Діловод	575 крб.
Голова парткомісії	575 крб.
Перший заступник зав. відділу	535 крб.
Заступник зав. відділу	505 крб.
Завідувач сектора	455 крб.
Керівник лекторської групи	455 крб.
Головний бухгалтер	455 крб.
Член комісії партконтролю	455крб.
Відповідальний організатор	405 крб.
Консультант	405 крб.
Інструктор	375 крб.
Лектор	375 крб.

Таким чином, середньомісячна зарплатня працівника обкому партії становить не 450 крб., а 525 крб. Крім того, згідно з партійним бюджетом

були передбачені витрати на преміювання працівників партійних комітетів у розмірі двох посадових окладів, а також асигнування на лікувальні заходи у розмірі 95% місячного фонду заробітної плати, що виплачувалися працівникам при виході у відпустку. До того ж передбачалися асигнування на придбання пільгової путівки: партбюджет сплачував 80% вартості путівки до санаторію та 70% – до будинку відпочинку. Працівнику, який відїжджав до санаторію, оплачувався навіть проїзд у купейному вагоні в обидва боки [18, арк. 11]. Отже, навіть якщо узяти за основу дані ЦК КПУ і додати до них суму преміювання та оздоровчі кошти, то у середньому відповідальний працівник ЦК КПУ отримував не 489, а 587 крб./місяць. У той час як середньостатистичний працівник УРСР отримував приблизно 150 крб./місяць.

Окремої уваги заслуговує категорія колишніх номенклатурників, які вийшли на пенсію. Точніше, "колишніми" їх не можна назвати, оскільки номенклатурна належність була невідчужуваною, відповідно, вони продовжували користуватися номенклатурними пільгами та привілеями, тільки тепер їх посада була підмінена почесним званням "персонального пенсіонера союзного (республіканського або місцевого) значення". Пенсія персонального пенсіонера союзного значення становила від 200 до 250 крб./місяць, республіканського значення – 160 крб./місяць, а пенсіонера місцевого значення – 140 крб./місяць. Персональні пенсіонери союзного та республіканського значення, які мають партійний стаж не менше 50 років, щорічно отримували допомогу від Міністерства соціального забезпечення у розмірі двомісячної пенсії; особи, які мають партійний стаж від 30 до 50 років – у розмірі півторамісячної пенсії. Перелік пільг для персональних пенсіонерів вражаючий. До них належить: збереження санаторно-курортного та медичного обслуговування, право користуватися легковими автомобілями у межах 15–30 годин на місяць (залежно від статусу) з автогосподарств відповідних партійних комітетів, користування дачними приміщеннями з оплатою по пільговому тарифу, отримання грошової допомоги у випадку зміни місця проживання, отримання права на додаткову житлову площу, за яку сплачували лише 50% квартирної платні, надання знижки на оплату комунальних послуг у розмірі 50% і т.п. Цими ж правами користувалася дружина (чоловік) персонального пенсіонера [18, арк. 14–17].

Отже, офіційний заробіток представника партійної номенклатури перевищував у 3–4 рази дохід пересічної радянської людини. Окрім того, після виходу на пенсію партфункціонера чекало безбідне життя, сповнене різноманітних благ.

Транспортне обслуговування. Якщо для країн "капіталістичного Заходу" 80-х років ХХ століття власний автомобіль був звичайним явищем, то в Радянському Союзі – навіть не приватне володіння, а користування службовою машиною з прикріпленим до неї шофером стало ознакою певної "важливості", належності до номенклатурного кола. Для обслуговування апарату ЦК Компартії України за рахунок партійного бюджету утримувалося 108 автомобілів, у тому числі: легкових персональних двозмінних – 5, легкових чергових однозмінних – 90, легкових гостьових двозмінних – 5, автобусів однозмінних – 2, вантажних однозмінних – 5.

За Першим секретарем ЦК КПУ був закріплений автомобіль ГАЗ–2410 з двома водіями. За секретарями ЦК КПУ – по одному автомобілю типу "Волга" з одним водієм. Решта відповідальних працівників ЦК КПУ обслуговувалися черговими машинами для службових цілей з тривалістю поїздки не більше 1,5 години [18, арк. 19]. У матеріалах комісії також вказано, що рідні ЦК КПУ права виклику чергових автомобілів не мають. Однак можна припустити, що в умовах, коли майже все радянське суспільство являло собою яскравий приклад патрон-клієнтелізму, домовитися з водієм службового автомобіля щодо користування транспортом для неслужбових цілей було абсолютно не важко. Так, у анонімному листі до газети "Социалистическая индустрия" йдеться: "Ми зі своїми шефами пов'язані однією мотузочкою. Ми – це персональні водії номенклатурних працівників-шефів. Нам можна усе, і ви чудово розумієте чому. Для нас не існує ніяких проблем. Бензин? Скільки треба, стільки і спишуть літрів... І отоварюємося ми дефіцитом з баз і спецбюджетів, і лікуємося ми у спецполіклініках та спецлікарнях, словом, нас не ображають. ...Усі надурочні, які ми накатуємо з ними на полювання, рибалки, у баньки, у інших інтимних справах, нам щедро оплачують. ...Ми зі своїми шефами як були, так і будемо: без лімітів і з дефіцитами. А чи може бути інакше? Шефи наші – люди надійні" [13].

Протягом 1988–1990 рр. серед партійних працівників зростає кількість власників приватних автомобілів. Управління справами ЦК КПУ за ці три роки виділило для продажу працівникам партійних органів та партійних видавництв і типографій КПУ 1229 автомобілів: у 1988 р. – 389 (з них 21 автомобіль, тобто 5,4%, було виділено працівникам ЦК КПУ, в тому числі 3 – колишнім працівникам); у 1989 р. – 405 (працівники ЦК КПУ одержали 39 авто, тобто 9,6%, у тому числі 6 – колишні працівники та пенсіонери); у 1990 р. – 495 (з них 34 дісталось працівникам ЦК КПУ, тобто 7,8%, у тому числі 7 – колишнім працівникам та пенсіонерам) [18, арк. 19]. На 1990 рік у

ЦК КПУ працювало 700 чоловік, з них відповідальних працівників – 318, решта – технічні працівники та обслуговуючий персонал [18, арк. 8]. Відповідно, можна підрахувати, яка кількість відповідальних працівників ЦК КПУ стала власниками приватних автомобілів. Відкидаючи авто, що були придбані пенсіонерами та колишніми працівниками ЦК КПУ, за вказані роки 11% авто було виділено усім працівникам ЦК КПУ. Втім, варто пригадати, що заробітна плата технічних працівників та обслуговуючого персоналу становила приблизно 150 крб. на місяць. Отже, ймовірність купівлі автомобіля цією категорією працівників ЦК КПУ дуже незначна. Відповідно, відсотковий показник власників нових автомобілів серед відповідальних працівників ЦК КПУ зростає більше ніж удвічі.

Використання послуг залізниці та аеропорту номенклатурою теж було пільговим. УС ЦК КПУ мав щоденну броню на купівлю квитків: на літаки – 30 місць, на залізничний транспорт – 90 місць. Вартість броні 1 білета на залізничний транспорт становила 3 карбованці, на літак – 5 карбованців. Перевірка Комісії XXVIII з'їзду Компартії України встановила, що броня у повному обсязі щоденно не використовується і перерахунки із залізницею не здійснюються, що призводить до втрати коштів з партійного бюджету [18, арк. 221].

Забезпечення житлом. Ця проблема була однією з найболючіших у радянському суспільстві. Тема особняків та квартир з покращеним плануванням, що належать партійній еліті, стала центральною в численних листах-скаргах до ЦК КПУ та редакцій газет. Сама ж номенклатура називала цей привілей "обов'язковим". Так, наприклад, у звіті про результати перевірки Дніпропетровського обкому партії на предмет використання пільг та привілеїв зазначалося: "Зараз є розмови з приводу квартири Першого секретаря. Однак це, так званий, обов'язковий привілей. У цю квартиру його "поселяв" Щербицький В.В. На заперечення Задої Н.К. Щербицький В.В. відповів: "Не тобою це встановлено, не тобою й буде відмінено" [17, арк. 87].

У Донецькій області були виявлені випадки порушення житлового законодавства, зокрема перевищення розміру житлової площі, що виділялася відповідальним працівникам обкому. При встановленій нормі 9–11 квадратних метрів на одну людину колишньому високопосадовцю обкому на родину з чотирьох чоловік була виділена квартира площею 94,6 квадратних метрів [17, арк. 96]. Цей випадок не є поодиноким.

Найгостріше ця проблема виявилася і в столиці УРСР. Довідка про перевірку забезпечення житлом працівників Київського міськкому та районних комітетів Компартії України свідчить: "...Квартирного обліку, що

передбачений "Правилами обліку громадян, які потребують покращення житлових умов і надання їм житлових приміщень в Українській РСР", міський комітет не має. Житло надається на основі рішення Шевченківського РНК м.Києва за затвердженими Першим секретарем міського комітету списками міськкому партії. Через відсутність квартобліку розподіл житла ведеться без дотримання черги. У міському комітеті є книга "Обліку осіб, що стоять на черзі для отримання житлових приміщень Київського міськкому та райкомів Компартії"...До книги було внесено ряд сімей, які не мають підстав ставати на кварт облік. ... Наявні випадки покращення житлових умов працівників міськкому партії за рахунок відселення сімей рідних, які проживають з ними на одній житловій площі. ... Перші секретарі райкомів партії отримують житло як через міський комітет, так і через ЦК КПУ, хоча не знаходяться там на партобліку або не є працівниками ЦК. ... Максимальний строк надання житла у міськкомі партії близько 3 років. Мінімальний – до двох місяців... " [17, арк. 169–171]. Цікаво, що середній термін очікування своєї черги на житло у інших областях становить від 6 до 10 років.

Непоодинокі і факти проживання партійної номенклатури у квартирах з покращеним плануванням. Наприклад, у Чернігові неабиякий резонанс викликало будівництво приватного будинку одним із перших осіб у Чернігівському обкомі разом зі своїми найближчими підопічними. Автори анонімних листів запевняли, що це "хвороба деяких великих державних і партійних працівників", стверджували, що "вони втратили партійну совість і будують собі за рахунок держави дорогі особняки особливого планування, купецьких розмахів", побоювалися, що "незабаром будуть будувати фортеці і відчуватимуть себе князьками" та звинувачували їх у тому, що вони "гідують жити у будинках з мешканцями міста" [20, арк. 65].

Втім, усі заклики до встановлення соціальної справедливості у радянському суспільстві залишилися марними: ЦК КПУ так і не вжив заходів, навіть зовні не проявив занепокоєння цією проблемою для того, щоб заспокоїти громадськість. Більше того, представник від Комісії XXVIII з'їзду Компартії України з вивчення питання про привілеї працівників партійних органів не виявив у Чернігівському обкомі партії жодних пільг та привілеїв, незважаючи ні на вищезгадані листи до ЦК КПУ, ні на січневі події у місті (1990 р.), що отримали назву "ковбасна революція". Як у Чернігівській, так і у багатьох інших областях, особи, які здійснювали перевірку, проявили формальний підхід до справи. Причину цього, на нашу думку, треба вбачати у системі патрон-клієнтних відносин, що пронизали радянське суспільство згори й донизу. Породженнями патрон-

клієнтизму були номенклатурний принцип підбору кадрів, "кругова порука" і таке явище, як "непотоплюваність" номенклатури. Вказані фактори діяли на українську партійну номенклатуру, як цементний розчин, скріплюючи особистісні та ділові зв'язки між її дійовими особами. "Внутрішня партія" все більше віддалялася від "зовнішньої партії" та народу, яким демонструвала елітарний спосіб життя.

Харчування працівників партійних органів. Товарне обслуговування. Побутове обслуговування. Матеріали перевірки Комісії XXVIII з'їзду Компартії України довели, що в період перебудови в УРСР існувала спецмережа магазинів, буфетів, складів, майстерень, діяльність яких була спрямована виключно на обслуговування привілейованої номенклатури, а отже, хвилювання суспільства з цього приводу були небезпідставними. Варто зазначити, що біля витоків цього явища стоїть В.Ленін, який у роки громадянської війни наказав встановити привілейоване постачання відповідальних працівників, а потім приєднав до них ще й іноземців. 22 липня 1921 року В.Ленін віддав наказ НКпроду влаштувати особливу лавку (склад) для продажу продуктів і інших речей іноземцям і комінтернівським приїжджим. У сталінську епоху номенклатура одержувала так звані "сталінські пакети". Окрім зарплатні, касир заносив у кабінет посадовця, чиє ім'я було внесено до спецвідомості, гроші у конверті. Конверт не обов'язково мав бути товстим, а подекуди містив узагалі смішну суму [2]. Але головним тут був принцип. Цей "пакет" був скоріше способом нагадування про те, що цей функціонер належить до номенклатурної групи. Після смерті Й.Сталіна ці виплати відмінили, замінивши їх системою інших благ. Апогеєм розвитку цієї системи стали 1985–1991 рр., коли її наявність уже не можна було приховати від громадськості.

У довідці УС ЦК КПУ повідомлялося, що магазинів, у яких обслуговуються працівники ЦК КПУ, не існує. Однак перевірка встановила, що працівники апарату ЦК продуктами харчування забезпечуються двома каналами: через спеціалізований магазин підсобного господарства "Чайка", який знаходився біля приміщення ЦК, і через їдальню ЦК. У спецмагазині у продажу знаходилася продукція, яка вироблялася лише у підсобному господарстві "Чайка", у наступному асортименті: свинина і яловичина, жир та сало, молочна продукція в асортименті, овочі та фрукти. Вхід до магазину здійснювався за посвідченнями. Через відомчу систему громадського харчування здійснювалася реалізація продовольчих товарів у широкому асортименті, у тому числі і товарів дефіцитної та делікатесної групи. Реалізація цієї продукції здійснювалася через їдальню третьої категорії націнки – без будь-якої націнки. Секретарі ЦК отримували

продукти харчування у їдальні у повному асортименті, без обмеження, за роздрібними цінами. Відповідальні працівники ЦК періодично обслуговувалися через буфети. Фонди на м'ясну і делікатесну продукцію виділялися у повному обсязі відповідно до наданої заявки, що значно перевищувала загальнореспубліканські норми. Так, фонди на ікру лосося та осетра на 1990 рік становили 1580 кг або з розрахунку по 2 кг на рік на одного працівника ЦК [18, арк. 219–220].

Обкоми партії УРСР наслідували ЦК КПУ у питанні організації та користування послугами сфери спецобслуговування. Так, наприклад, у приміщенні Полтавського обкому партії і облвиконкому в одному з буфетів обслуговувалися лише відповідальні працівники. А їдальня, яка за рівнем цін прирівнювалася до третьої категорії, а за рівнем обслуговування (офіціанти), сервірування столів, забезпечення сировиною і товарами, відповідала рівню ресторану. При співставленні з однією з їдальень заводу "Електромотор", що також відносилася до третьої категорії, було встановлено, що м'ясні фонди на їдальню обкому в 3,5 рази вищі, ніж у їдальні для робітників. В асортименті м'ясопродуктів за один з місяців 1990 року нараховувалося 30 найменувань продуктів підвищеного попиту, про які прості мешканці міста навіть не чули. Їдальня отримувала і делікатеси: ікру лосося і осетра, рибні балики, рибу копчену, в'ялену і т.п. Були в асортименті дефіцитні консерви, різноманітні цукерки, вино-горілчані вироби. Усе це розмаїття товарів реалізувалося відповідальним працівникам обкому через склади та буфети без націнки [17, арк. 237].

Побутове спецобслуговування партійної номенклатури УРСР також було на висоті. Працівники ЦК обслуговувалися майстернями з пошиття одягу "Комунар". Майстерні працювали згідно з вартістю послуг першого розряду, а оплата праці працівників здійснювалася згідно з вищим розрядом, що вимагало щорічних дотацій від Міністерства легкої промисловості УРСР у розмірі 200 тис. крб. [18, арк. 220]. Керівництво партії користувалося послугами покоївок, кухарів і т.п., витрати на оплату послуг яких фінансувалися Радою Міністрів УРСР [18, арк. 221].

Таким чином, партійна номенклатура навіть не відчувала на собі усіх продовольчих труднощів, що спіткали радянську людину в роки перебудови. Про ці труднощі партноменклатура дізнавалася лише зі скарг та заяв, яких, наприклад, лише за 1988 р. та січень 1989 р. в ЦК надійшло більше ніж півтисячі. У листах йшлося: "Чому в столиці стало гірше з молочними продуктами? Молока в магазинах вистачає на півгодини-годину, а нерідко взагалі не завозять. Кефір буває не завжди, сир теж завозять рідко й мало. Як же бути хворим і дітям? Одні слова і заклики..."

У колективному листі з міста Запоріжжя говорилося: "У магазинах м'яса немає, кури бувають рідко. Уже з них зробили дефіцит, раніше було скільки завгодно й значно дешевше. Картоплі теж немає, а за ринковою ціною не всі можуть купити. Твердого сиру взагалі немає, сиру теж, масла вершкового діти не бачать. Ми втомилися від такого життя, народ злиться, багато хто вважає, що в нас не перебудова, а прибудова..." У скарзі з міста Харкова повідомлялося: "Зайдіть у будь-який магазин міста й побачите, що, крім маргарину і рибних консервів, тут нічого немає..." [19, арк. 3].

Таким чином, у 1985–1991 роках між привілейованим класом та рештою українського радянського суспільства виникла неподоланна соціальна прірва.

Медичне обслуговування та відпочинок працівників партійних органів. До численних привілеїв номенклатури можна віднести і безкоштовні або майже безкоштовні пільгові путівки до санаторіїв та будинків відпочинку. Ці привілеї відносилися до так званої "невидимої частини заробітної плати" номенклатурника, хоча згодом ця назва була замінена на формулювання "громадські фонди споживання" [2]. Проте насправді ці фонди споживання були не громадськими, а номенклатурними.

Наприклад, лікувально-оздоровче Об'єднання УС РМ УРСР щорічно виділяло ЦК КПУ 8965 санаторних путівок, або 30% усіх путівок Об'єднання, у тому числі для ЦК КПРС – 1272 путівки, для УС ЦК КПУ – 1433 і для обкомів – 6260 [18, арк. 24]. Отже, розподіл санаторно-курортних путівок не можна назвати пропорційним. До назв улюблених санаторіїв та будинків відпочинку партноменклатури також прикріплювалася неофіційна приставка "спец"; вони перетворювалися на заклади закритого типу, до якого сторонній людині потрапити було неможливо. Відповідальні працівники Київського обкому, міськкомів, райкомів партії і члени їх сімей відпочивали переважно у семи санаторіях лікувально-оздоровчого об'єднання УС РМ УРСР, що розташовувалися у Криму, Кисловодську, Трускавці, Одесі, а також у санаторії УС ЦК КПУ імені 30-річчя Радянської України у Пущі-Водиці. Вартість однієї путівки для відповідального працівника – 200–250 крб. Різниця ж у ціні компенсувалася з партійного бюджету [17, арк. 144]. Дружини або чоловіки відповідальних працівників теж користувалися пільговими путівками – для них діяли 50% знижки. У 1989 р., згідно з даними перевірки Полтавського обкому партії, за пільговими путівками у кращих санаторіях та будинках відпочинку відпочило 19 дружин відповідальних партійних працівників. При цьому за партійними путівками практично не відпочивали ні секретарі первинних партійних організацій, ні рядові члени партії [17, арк. 231].

Дача для відповідального працівника рівня ЦК чи обкому партії також ставала невід'ємним атрибутом. Матеріали перевірки Комісії XXVIII з'їзду Компартії України з вивчення питання про привілеї працівників партійних органів містять інформацію про те, що протягом 1988–1990 рр. усім бажаним відповідальним працівникам обкомів були виділені земельні ділянки площею 0,06 га у межах обласних центрів або неподалік від них. На земельній ділянці зазвичай розташовувався "садовий будиночок" – саме так офіційно називалися особняки та котеджі партійних босів, – який також надавався у користування на певний період. Отже, партноменклатурі не треба було витратити кошти і час на будівництво дачі. Казенною дачею можна було користуватися коли завгодно і скільки завгодно.

Звичайно, у пропонованій статті розглянуті не всі аспекти привілейованості номенклатури, а лише ті, що отримали офіційне документальне підтвердження Комісії XXVIII з'їзду Компартії України з вивчення питання про привілеї працівників партійних органів. До переліку привілеїв номенклатури можна додати "телефонне право", номенклатурний принцип підбору кадрів, хабарництво і т.д. Однак проаналізованих фактів достатньо, щоб зробити висновок: суспільство УРСР 1985–1991 рр. було жорстко стратифікованим, але не стільки через різницю в доходах, скільки завдяки привілеям партійно-радянської номенклатури. Статус, дохід і привілеї члена правлячого класу безпосередньо залежали від його місця у владній ієрархії. І якщо деякі дослідники піддають сумніву тезу про те, що номенклатура була радянською елітою (адже слово "еліта" означає "кращий, відбірний", а радянська номенклатура далеко не завжди була такою [15, с. 124]), то з упевненістю можна стверджувати, що спосіб життя номенклатури характеризувався як елітарний.

Єдине, що турбувало партійну номенклатуру, – це прагнення зробити свої привілеї постійними. Адже в рамках номенклатурної системи привілеї були закріплені не за окремою людиною, а за посадою, і будь-який представник партійно-радянської номенклатури користувався ними лише доти, поки до нього зберігалось прихильне ставлення його "патрона". Знятий зі свого посту член правлячого класу автоматично втрачав усі привілеї, які давала йому його посада. Крім того, привілеї були обмежені сферою споживання, номенклатурник не міг перетворити частину свого доходу на капітал і передати свої привілеї у спадок. Економічні інтереси номенклатури штовхали її на перетворення державної (корпоративної) власності, розпорядником якої вона була, на приватну власність. Номенклатура прагнула перетворити себе з управлінця на власника,

конвертувати свій статусний капітал у капітал реальний, помінати владу на власність або додати до влади власність [11, с. 27–28]. Такі прагнення правлячого класу обумовлять номенклатурний тип приватизації, що розгорнеться в СРСР та на пострадянському просторі на початку 90-х рр. ХХ ст.

Привілейованість номенклатури породила ряд тенденцій і в суспільно-політичному житті УРСР. По-перше, відбувся розрив зв'язку між "внутрішньою" та "зовнішньою" частинами партії. Представники останньої, обурюючись відсутністю в "соціалістичній державі" соціальної рівності та справедливості та відчуваючи себе у принизливій ролі маріонеток, почали масово виходити з партії. По-друге, в умовах гласності секретна інформація про привілеї номенклатури почала просочуватися у суспільство крізь ЗМІ та різноманітні чутки, що значною мірою дискредитувало партію в очах громадськості і ставало "козирем" у руках неформальних організацій. І, по-третє, використання номенклатурою різноманітних привілеїв у той час, як економіка держави перебувала у кризовому стані, наслідки чого відчував на собі кожен простий громадянин СРСР, спрямувало роздратоване радянське суспільство у бік політизації. Радянське суспільство з інертної маси, об'єкта політики починає перетворюватися на важливого й активного суб'єкта суспільно-політичного життя.

Література

1. Большая Советская Энциклопедия: В 30 т. – Т. 24 / Под ред. А.М.Порохова. – 3-е изд. – М.: Советская Энциклопедия, 1976.
2. Восленский М.С. Номенклатура: Господствующий класс Советского Союза. – М.: Советская Розсия совм. с МП "Октябрь", 1991. Електронна версія книги: <http://rosnom.narod.ru/T700.htm>.
3. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – М.: Русский язык, 1980.
4. Джилас М. Лицо тоталитаризма. – М.: Новости, 1992.
5. Долженков О. Українська номенклатура в суспільно-політичних трансформаціях // Людина і політика. – 2002. – №1.
6. Ельцин Б. Исповедь на заданную тему. – М.: Советско-британская творческая ассоциация "Огонек" – "Вариант", 1990.
7. Известия ЦК КПСС. – 1990. – №3. – С. 46.
8. Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М.: Русский язык, 1990.
9. Партийное строительство: Учебное пособие. – 6-е изд. – М., 1981.
10. Правда. – 1986. – 13 февраля.
11. Работяжев Н.В. Механизмы рекрутирования и воспроизводства политической элиты в посткоммунистической России // Проблемы полити-

ческой трансформации и модернизации России / Под ред. А.Ю.Мельвиля. – М., 2001.

12. Словарь русского языка. – Т. 2. – М.: Русский язык, 1987.

13. Социалистическая индустрия. – 1986. – 7 декабря.

14. Сысоев В. Сокровенные тайны коммунистической номенклатуры // Звезда. – 1992. – №9.

15. Тощенко Ж.Т. Элита? Клань? Касты? Клики? Как назвать тех, кто правит нами? // Социс. – 1999. – №11.

16. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 32, спр. 2726.

17. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 2, спр. 1077.

18. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 2, спр. 1078.

19. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 3426.

20. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 2913.

21. Шубин А.В. Парадоксы перестройки. Упущенный шанс СССР. – М.: Вече, 2005.

Л.В.Даниш

Роль П.Тичини в суспільному житті та культурному розвитку України

В умовах розбудови Української незалежної держави, змін у розвитку суспільного буття у його багатовимірному комунікаційному просторі та історичній науці стають особливо актуальними дослідження щодо місця і ролі громадсько-політичних та культурних діячів України ХХ ст.

Актуальність дослідження діяльності історичних постатей зумовлена не лише науково-теоретичним вивченням нашої історії, а й необхідністю з'ясувати внесок цих персоналій у суспільно-політичний, культурний розвиток України в цілому. Недооцінка їх вагомості в історії, як і перебільшення заслуг, не дозволяють усвідомити всю значущість тієї доби, зробити об'єктивні висновки. Значний інтерес у відтворенні історії України ХХ ст. становить творчий доробок громадсько-політичного та державного діяча академіка П.Тичини.

Мета статті – здійснити об'єктивне дослідження громадсько-політичних поглядів П.Тичини шляхом аналізу його творчої спадщини, визначити її вплив на формування суспільно-політичної думки в Україні.

Вивчення проблеми вимагало таких основних завдань: виявити головні чинники, які впливали на формування національної свідомості та громадсько-політичної позиції митця; дослідити невідомі аспекти його

діяльності та творчості; з'ясувати місце і роль П.Тичини у формуванні суспільно-політичної думки в Україні.

Вивчення та осмислення творчого доробку П.Тичини розпочалось у 20-х рр. ХХ ст. Історіографія 20–30-х років ХХ ст. представлена, передусім, розвідками літературних критиків С.Єфремова, А.Ніковського, М.Зерова, К.Буровія, В.Юринця, О.Білецького, І.Майдан. За радянських часів дослідники творчості та громадсько-політичної діяльності П.Тичини Л.Новиченко, О.Губар, С.Тельнюк, С.Шаховський, А.Іщук та інші свідомо нав'язували українському суспільству вкрай заідеологізоване уявлення про митця. На початку 1930-х рр. поширюється офіційне визнання П.Тичини як поета-співця "комуністичної партії" та "єдиної родини".

У працях літературних критиків Л.Новиченка "Поезія і революція: творчість П.Тичини в перші післяжовтневі роки" (1979 р.), О.Губаря "Павло Тичина: літературно-критичний нарис" (1981 р.), С.Тельнюка "Павло Тичина: Бібліографічна повість" (1979 р.), С.Шаховського "Павло Тичина. Життєпис поета і громадянина" (1968 р.) поданий сфальсифікований аналіз творчості поета.

Нове трактування творчості та суспільно-політичної діяльності П.Тичини простежується в розвідці В.Стуса "Феномен доби (сходження на Голгофу слави)" (1972 р.). В.Стус, у рамках філософського постмодерну, на творчій і життєвій долі одного з геніальних поетів ХХ ст. – П.Тичини, показав трагедію людини в умовах тоталітарного режиму та згубну дію впливу "казармового" соціалізму на національну культуру й духовність народу. Радянськими ідеологами названу працю В.Стуса було визнано ворожою, антирадянською, націоналістичною, такою, що підривала безпеку наймогутнішої держави. За "Феномен доби (сходження на Голгофу слави)" автор заплатив сімома роками суворого режиму та п'ятьма засланнями [4, с. 3].

Зі здобуттям українським народом незалежності, розбудовою Української держави, розвитком історичної науки розпочався процес переосмислення та правдивого висвітлення громадсько-політичної, державницької та наукової діяльності П.Тичини.

Л.Новиченко в статті "Тичина і його час: незайві доповнення", що ввійшла до збірника "Двадцять років. Літературні дискусії, полеміки" (1991 р.), на принципах об'єктивності розглянув ідеологічно "татуйовані" твори митця радянського періоду.

У контексті дослідження проблеми важливе значення має стаття літературного критика А.Погрібняка "Тичина золотомінний" (збірка

"Класики не зовсім за підручником" (2000 р.)), де представлено творчий феномен П.Тичини в національно-культурному просторі.

Перша світова та громадянська війни принесли українському народові великі страждання та зубожіння: повністю зруйновано матеріально-технічну базу промисловості, розорено сільське господарство. Посилилися протиріччя між інтересами різних верств населення щодо політичних змін у суспільстві. Зміна політичних сил, нездатність УНР утримати політичну владу на Україні ставили під загрозу побудову української держави та послаблювали національно-визвольні почуття українського народу. Переймаючись складною соціально-політичною ситуацією, неспроможністю політичних сил до виведення України з кризової ситуації (1918–1919 рр.), П.Тичина висловлює свої почуття, турботу про долю України у ряді поезій, що згодом увійшли до збірки "Плуг" (1920 р.). Митець присвятив її брату Євгену.

Збірка поезій "Плуг" була видана майже одночасно зі збіркою "Замість сонетів і октав" того ж таки 1920 р. За логікою речей, поезії, що увійшли до обох збірок, мали творитися майже одночасно. Але світоглядно вони, якщо не антиподи, то принаймні різні. У збірці "Замість сонетів і октав" (1920 р.) П.Тичина виносить вирок революції, усім її творцям, з якого боку барикад вони б не перебували. Криваві засоби її реалізації, навіть найблагороднішої мети, для поета є априорі нелегітимними. "Не слід думати, – цілком слушно зазначає з цього приводу В.Стус, – що П.Тичина зневірився в революції, або в його особі маємо її сурового диспутанта. Ні. П.Тичина приймав революцію, але не виносив її жахів... Я не знаю Тичини більш стомленого і зневіреного, більш трагічного і людяного, – продовжує В.Стус, – ніж Тичина – автор цієї збірки. Він весь у цьому страшному часі – самотній і високий, як біль" [29, с. 32].

Соціальна проблематика для П.Тичини була не менш важлива за національну. Певною мірою, це засвідчила вже збірка "Замість сонетів і октав" (1920 р.). Надалі цей напрямок у його поезії ще більше посилюється. Ця тема стає вагомішою у збірці "Плуг", що засвідчує якусь похапливу й не зовсім добровільну спробу прийняття всього, що відбулося в 1917–1919 рр.

Письменник В.Стус робить припущення: "Таємниця "Плугу" ще чекає свого з'ясування. Але вже сьогодні можна сказати, що поет зазнав якихось сторонніх впливів, які обумовили його занадто різку еволюцію [29, с. 36]. Як припускає П.Дунай у статті "П.Тичина – знакова постать розчахнутої доби" (2004 р.): "Чи не пов'язані ті впливи з наполегливими чутками про арешт поета і втручання В.Елана-Блакитного? У такому разі ціною сво-

боди, напевно, мав стати "вірний" ідеологічний відгук. Як би там не було, але збірка "Плуг" представляє П.Тичину у роздвоєнні і суперечності" [10, с. 7]. Збірка "Плуг" – це подвійний сумнів. Сумнів щодо митця у світі і світу в собі:

Стоїть сторозтерзаний Київ,
І двісті розіп'ятий я... [32, с. 59].

Ось той реальний фон, на якому зародилася згадана збірка. У голосі поета відчувається іронія і навіть самоіронія ("Мадонно моя..."), дискутуючи з іншими, поет дискутує із самим собою ("Я знаю", "Один в любов"). Подекуди відчувається майже істеричний біль ("Месія", "Паліть універсали"), а в інших випадках – прагнення відмежувати себе від світу, стати осторонь, аби зафіксувати очима те, чого не можна сприйняти душею ("Псалом залізу"). Розгорнуті дискусії із самим собою мають вигляд відстороненого спостереження ("Листи до поета").

Літературний критик М.Зеров зазначав, що у "Плузі" П.Тичина зрозумів неминучість нової доби, схилився перед її залізною конечністю" [12, с. 8]. У душі поета боролися два світи – гармонія і справедливість – так поет поіменував свої тогочасні настрої "Ронделі" (1920 р.). Отже, з одного боку:

Замість лілеї рожу
цілюють уста,
а з іншого:
Я все ж, як Петро від Христа,
відректися від тебе не можу.
У голосі поета з'являються небезпечні інтонації:
Із ким тепер, в яку годину
молодий відмолюсь?
Невже ж не раз не помолюсь
за моє кохання, за людину?
І майже поруч із цим антистрофа:
Випала ж зима! –
Що тепер всім воля,
врізали вам поля,
в головах тополя,
а голів нема [32, с. 73].

Поет сприймав нову добу, нові зміни так, як сприймає світ людина, у якої немає вибору. Зрозуміло, що схвалення цього світу ще немає, хіба що в вірші "Псалом залізу" (1920 р.), найбільш зручному для осучаснення творчого доробку П.Тичини, звучить бажання його прийняти:

На чорта нам здалася власть?
Нам дайте хліба, їсти! –
А за повстанцями ідуть,
співають комуністи.
Покажіть, покажіть, товариші,
ще будемо їсти й пити.
Коли б ви нам допомогли капіталістів бити.
Ідуть, ідуть робітники
веселою ходою...
Червоно в небо устає
новий псалом залізу [32, с. 72].

Поезія "Я знаю" (1919 р.) є класикою комуністичної міфології, проте, з іншого боку, вона висвітлює болючу проблему моральної легітимності того, що відбулося. Найвиразніше відтворює душевний стан П.Тичини вірш "І Бєлий, і Блок..." (1919 р.):

І Бєлий, і Блок, і Єсенін, і Ключєв:
Росіє, Росіє, Росіє моя! [32, с. 59].

У хрестоматійних віршах згаданої збірки, добре відомих за радянської доби, таких як "На майдані" (1918 р.) чи "Як упав же він з коня" (1918 р.), не зрозуміло, революцію якого періоду згадує автор. Слово "отаман" у першому з віршів схиляє до думки, що йдеться про Українську національно-визвольну революцію. Д.Головко, лауреат премії імені П.Тичини, вважає, що вірш П.Тичини "На майдані" оспівує не Жовтневу революцію, оскільки написаний влітку 1918 р., коли на Україні відбувалася Українська національно-визвольна революція: "сьогодні вже достеменно відомо, що в ньому П.Тичина оспівував не жовтневий більшовицький переворот, а радо привітав березневу українську революцію" [6, с. 2].

Чи не найперший з літераторів, П.Тичина висвітлив проблему геноциду українського народу, який систематично здійснювала радянська влада.

Відгуком на страхіття громадянської війни та голодомору на Україні (1921–1923 рр.) стали вірші П.Тичини "Голод" (1921 р.), "Загупало у двері прикладом" (1921 р.). Порівняно з 1916 р. у 1921 р. на Україні було зібрано лише 30% урожаю зернових. Число голодуючих на Україні становило 5,6 млн. осіб. Хлібний дефіцит у степових губерніях України в 1921–1922 рр. становив майже 5 млн. пудів. Небезпідставно історики вважають, що головною причиною голоду в 1921–1921 рр. був інтенсивний вивіз хліба за межі республіки: тільки до РСФРР було вивезено понад 27 млн. пудів зерна [22, с. 14]. Десятки тисяч українців намагалися переселитися в ті

місцевості України, де ще були хлібні запаси. Вірш П.Тичини "Голод" відтворює картину втечі та порятунку від голоду українських селян:

Хоча б світало... – мамо, хліба!
Підвівся батько: замовчи!
Коло вогню в вагоні збились
і мруть голодні втікачі...
Ти чув?.. недавно десь тут жінка
зварила двох своїх дітей [32, с. 130].

Картина страхіть голодомору періоду громадянської війни у згаданому вірші позначена лише пунктиром, та з виключною глибиною розгорнута П.Тичиною у віршованій оповіді "Загупало в двері прикладом":

Ну як ти живеш, молодице?
Покажуй, що вариш-готуєш?
Стоїть молодиця – ні з місця –
і тільки всміхається тихо,
Горшок витягає із печі,
в нім скрючені пальчики видно... [32, с. 133].

Достатньо тільки наведених уривків, щоб зрозуміти жах голодомору, відчути душевний стан, почуття, переживання та вболівання поета за долю українського народу.

О.Охріменко в статті "Павло Тичина і світова література" зазначав: "У віршах "Голод" (1921 р.) і "Загупало в двері прикладом" (1918 р.) немає ні філософських роздумів, ні особливих образів; є лише гола, просто виражена правда, яка вражає до глибини душі" [25, с. 9].

Нещодавно широкому загалові стала відомою та частка творчого доробку П.Тичини, яка доводить, що сприйняття поетом "Великого Жовтня" було глибоко трагедійними. Про це свідчать наступні рядки:

Прийшли до мене гості.
З мого ж таки села...
– Нужда! – вони говорять.
(А місто в прапорах) –
Сама нужда та злидні, –
А коли вже їм кінець?
Сини нас потішають:
Ось... воля і земля.
А що за тую волю
Та безкінечна кров...
Мовчать, в очах їх сльози.
Я веселю печаль.

На стінах тихо плачуть
Шевченко і Франко [32, с. 122].

Заключними рядками вірша П.Тичина відтворив глибину свого болю за долю України. Два національних велети українського народу, Т.Шевченко і І.Франко, "на стінах тихо плачуть", вболіваючи за поразку боротьби українського народу, його нужду та злидні, позбавлення України сподівань на волю. Ще виразніше громадсько-політична позиція П.Тичини відображена у поетичних збірках "В космічному оркестрі" (1921 р.) та "Вітер з України" (1924 р.).

Поетична збірка "Вітер з України" засвідчує відповідність позиції поета засадам "пролетарської культури". Одноійменною поезією згаданої збірки "Вітер з України" (1923 р.) окреслює її панівний образ і мотив в цілому – шалений вітер-руйнівач. Вітрові пориви П.Тичини мають здатність загострювати й оголювати душевно обтяжливу дійсність (цикли "Вулиця кузнечна" (1919 р.), "Живемо комуною" (1920 р.), "Фуга" (1921 р.)). Літературний критик М.Зеров щодо твору "Фуга" зазначав: "...неокласичне мистецтво рівноваги у П.Тичини було полярним хуторній розхристаності емоцій і форми. Новотвори письменника мають переважно соціально заангажований відтінок, а вся збірка – відвертий присмак ідеологічної нав'язливості. Попри войовничого запалу збірки "Вітер з України" у настрою поета помічається криза, втома, свідоме силування самого себе" [12, с. 71].

Представник канадської діаспори В.Барка у статті "Відхід П.Тичини" відзначав, що П.Тичина "захоплений революцією в її радянському напрямі для України і оспівуючи її в космічних планах, часом іронізуючи, відкривав завісу над дійсністю і подав вираз сумнівів ("Перед пам'ятником Пушкіну в Одесі") [2, с. 544].

У 1926 р. з-під пера поета з'являється вірш "До кого говорить?" (один з найбільш вражаючих у плані розкриття болісної внутрішньої боротьби, що роз'ятрювала його душу). У ньому поет, звертаючись до Рабіндраната Тагора, популярного у світі індійського письменника (оскільки на Україні йому говорити не було з ким), обіцяє показати йому такі "речі в однокласовій ворожнечі" нової радянської країни, які розкривають "всю фальш" її буття, та описує оточуючу його дійсність. Згодом рукопис вірша поет знищив, і лише добра пам'ять його дружини відтворила окремі рядки і дала можливість перекоонатися, що протиріччя ні на мить не залишали поета:

До кого говорить?
Блок у могилі. Горький мовчить.

Рабіндранате – голубе!
З далекої Бенгалії
Прилинь до мене на Україну,
Я задихаюсь, я гину.
Я покажу такі речі
В однокласовій ворожнечі,
Я покажу всю фальш, всю цвіль
Партійно-виборчих породіль,...
Коли б були це генерали,
Ми б знали, що робить.
А в тім-то й річ, що це кати
Однокласовії... [32, с. 180].

Поезія "До кого говорить?" за сконденсованістю і сміливістю думки належить до найкращих світових зразків політичної поезії. Образ популярного у світі індійського письменника Рабіндраната Тагора в ньому виступає як символ совісті і правди, якої не чув П.Тичина від "однокласових" співвітчизників уже в середині 20-х років...

Цензури зазнала й збірка "Чернігів" (1931 р.), де цілком виразно сформульовані риси соціалістичного реалізму, домінують плакатність, бадьора велемовність, монументальний пафос, піднесені до рівня, що межує з карикатурним спрощенням. Дослідник В.Гуменюк зазначає: "П.Тичина далеко не такий однозначний, як це може видатись на перший погляд, за личиною вдаваного піднесення криється глумливе знуцання з предмета, ніби возвеличення з механізовано політизованої дійсності" [8, с. 59]. Збірка "Чернігів", як відзначає С.Тельнюк у статті "Містифікація генія в тоталітарному пеклі", має пародійний характер та присвячена В.Еллану, блискучому майстру сатиричної пародії [30, с. 188].

Починаючи збірку "Чернігів" віршем "Мій друг робітник водить мене по місту й хвалиться", П.Тичина подає його зміст від імені чернігівського робітника, вихованого сталінською системою, де потрібен "соціалізм без музики":

Прокладаємо, ріжем, ламаєм
ні жалю ані жалоштів нема
бо це ж спланованість сама... [33, с. 225].

У третьому виданні збірка "Чернігів" (1932 р.) зазнала великих скорочень – друкувалися лише два вірші "Мій друг робітник водить мене по місту і хвалиться" (1930 р.), "Ленін" (1930 р.).

Незважаючи на те, що в збірці висвітлювалися події індустріалізації, перебудови суспільства, висувалися революційні гасла, образ Леніна

інтерпретувався з показовою традиційністю, вона була негативно оцінена. "Чернігів" отримав лише кілька позитивних відгуків, зокрема, прихильні рецензії поета Н.Асеєва та критика А.Лейтеса, проте негативні оцінки виявилися домінуючими. У негативній критиці автори відверто вказували на "формалізм" поета та його неспроможність "узгоджувати форму і зміст" творів. Зокрема, критик А.Іщук у критико-бібліографічному нарисі "Павло Тичина" щодо названої збірки зазначав: "Глибокі ідеї, велике історичне значення "Чернігова", твір збудований з багатого життєвого матеріалу, не були донесені поетом до читача, оскільки обрана ним форма не відповідала змісту. Тут поезія багато втрачає внаслідок кричущої невідповідності змісту і форми" [16, с. 85].

Отже, високий рівень національної свідомості, розуміння важливості вирішення соціальних проблем українського народу стали поштовхом до дієвої участі П.Тичини в громадсько-політичному та культурному житті України. Митець свідомо діє у напрямі від захисту культурної своєрідності до вирішення політичних проблем.

Подальші дослідження творчості та громадсько-політичних поглядів П.Тичини дозволять створити цілісне уявлення про митця як особистість та суспільно-політичного діяча, а також можуть бути використані для підготовки праць з історії України.

Література

1. Барка В. Хліборобський орфей, або Клярнетизм. – Мюнхен; Нью-Йорк: Бібліотека "Сучасности", 1961. – Ч. 2. – 87 с.
2. Барка В. Відхід П.Тичини // Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. – К.: Рось, 1994. – 703 с.
3. Білецький О. Двадцять років нової української лірики (1903–1923 рр.). – Харків: Держвидав України, 1924. – 38 с.
4. Бокий І. І сказали люди: годі нас дурити // Сільські вісті. – 2001. – 26 січня. – С. 3.
5. Буровій К. Боротьба за радість // Червоний шлях. – 1929. – №7. – С. 89–105.
6. Головка Д. Іскри у спадок // Літературна Україна. – 2001. – 25 січня. – С. 2.
7. Губар О. Павло Тичина: Літературно-критичний нарис. – К.: Радянський письменник, 1981. – 257 с.
8. Гуменюк В. Творчість Павла Тичини в контексті мистецьких віянь його доби // Дивослово. – 2005. – №4. – С. 57–61.
9. Двадцять роки: літературні дискусії, полеміки. – К.: Дніпро, 1991. – 366 с.
10. Дунай П. Павло Тичина – знакова постать розчахнутої доби // Українська мова та література. – 2004. – №19. – С. 3–9.

11. Збанацький Ю. Слово до читача // Тельнюк С. Павло Тичина. – К.: Молодь, 1979. – 336 с.
12. Зеров М. До джерел. – К.: Слово, 1926. – 131 с.
13. Зеров М. Твори: В 2 т. – К.: Дніпро, 1990. – Т. 2. – 600 с.
14. Єфремов С. Історія українського письменства. – К.: Femina, 1995. – 609 с.
15. Історія української літератури. – К.: Наукова думка, 1965. – 864 с.
16. Іщук А. Павло Тичина. – К.: Художня література, 1954. – 162 с.
17. Ковалів Ю. Василь Барка // Слово і час. – 1992. – №2. – С. 11–12.
18. Кошелівець І. Літературний процес: дещо з віддалі. – Париж: Наукове товариство ім. Т.Шевченка, 1991. – 94 с.
19. Кошелівець І. Сучасна література в УРСР. – Нью-Йорк: Пролог, 1964. – 378 с.
20. Лавріненко Ю. На шляхах синтези клярнетизму. – Канада. Бібліотека "Сучасности", 1997. – 63 с.
21. Лавріненко Ю. Розстріляне відродження: Антологія 1917–1933. – К.: Смолоскип, 2002. – 984 с.
22. Мороз І., Мороз П. Голод 1921–1923 років на Україні // Історія в школі. – 2003. – №11–12. – С. 11–16.
23. Ніковський А. Vita nova: Критичні нариси. – К., 1989. – 144 с.
24. Новіченко Л. Поезія і революція: Творчість П.Тичини в перші пожовтневі роки. – К.: Рад. письменник, 1956. – 288 с.
25. О.Охріменко, Охріменко П. Павло Тичина і світова література. – Суми: Знання, 1996. – 32 с.
26. Погрібний А. Тичина золотогомінний // Класики не зовсім за підручником. – К.: Школяр, 2000. – 135 с.
27. Полярш О. Вслухався я в той гомін золотий // Дивослово. – 2004. – №2. – С. 5–9.
28. Співець нового світу. Спогади про Павла Тичину / Упорядник та приміт. Г.Донця. – К.: Дніпро, 1971. – 512 с.
29. Стус В. Феномен доби (сходження на Голгофу слави). – К.: Вид-во поліграфічний центр "Знання", 1993. – 96 с.
30. Тельнюк С. Містифікація генія в тоталітарному пеклі // Дніпро. – 1991. – №1. – С. 181–197.
31. Тельнюк С. Павло Тичина: Бібліографічна повість. – К.: Молодь, 1979. – 336 с.
32. Тичина П. Вітер з України. – К.: Український письменник, 1993. – 270 с.
33. Тичина П. Зібрання творів: У 12 т. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 1. – 736 с.
34. Федченко Б. Знівечений талант // Вільна Україна. – 1961. – Ч. 30. – С. 58–60.
35. Чапленко В. Пропаші сили. – Канада: Вінніпег, 1960. – 141 с.
36. Юринець В. Павло Тичина. Спроба критичної аналізи. – Х.: Книгоспілка, 1928. – 115 с.
37. Яровий О. Поет на перехресті поглядів: критика різних років про П.Тичину // Українська мова та література. – 1997. – №18. – С. 1–3.

КУЛЬТУРОЛОГІЯ. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ. МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

В.В.Ткаченко

Трагічна доля видатного мовознавця В.М.Ганцова (1892–1979) та його внесок у розвиток української філології

"Всеволод Михайлович Ганцов відомий нам з початку 20-х років як помітний спеціаліст з історії та діалектології східнослов'янських мов, і насамперед з української мови, працівник АН УРСР. Його праці 20-х років були для свого часу видатними дослідженнями в галузі історії та діалектології української мови і не втратили свого наукового значення сьогодні" (з характеристики наукової діяльності В.М.Ганцова, написаної директором Інституту російської мови АН СРСР академіком В.В.Виноградовим) [1, арк. 23].

Всеволод Михайлович Ганцов народився 7 грудня 1892 р. у м.Чернігові. Навчався спочатку в місцевій гімназії, а з 1907 р. – в Колегії Павла Галагана у Києві. У 1911 р. вступив до Петербурзького університету на історико-філологічний факультет, який і закінчив у 1916 р. (слов'яно-руське відділення). Ще за студентських років талановитий юнак під керівництвом видатного лінгвіста академіка О.О.Шахматова розпочав наукові студії в галузі української та російської діалектології та історії мови і по закінченні цього навчального закладу за рекомендацією свого керівника був залишений при університеті професорським стипендіатом на 2 роки. Першою пробою пера молодого дослідника стала праця "Описание говора с.Патюты Козелецкого уезда Черниговской губернии", що була прийнята до друку в "Збірнику" Академії наук.

3 1 жовтня 1918 р. В.М.Ганцов був прикомандирований до Київського університету святого Володимира з підвищеною професорською стипендією знову терміном на 2 роки. 3 21 лютого 1919 р. почав працювати в Українській академії наук як постійний член і секретар Комісії зі складання академічного словника живої української мови, яку згодом очолив (був її керівником з червня 1920 р. по серпень 1929 р.). 3 1922 р. увійшов до

складу науково-дослідної кафедри мовознавства при Київському університеті як науковий співробітник, а з 1925 р. був обраний дійсним членом цієї ж кафедри і керівником її секції української мови. Одночасно з основною роботою в Академії наук читав лекційні курси й проводив семінарські заняття з історії української мови, української діалектології й української літературної вимови в Київському інституті народної освіти (1920–1921 рр.), в Археологічному інституті (1923–1924 рр.), в музично-драматичному інституті імені Лисенка (1924 р.).

Надзвичайно плідною у цей час була наукова діяльність В.М.Ганцова у галузі діалектології, історії української мови, українського правопису, лексикографії. У праці "Діалектологічна класифікація українських говорів" (1923 р.) він розробив наукові засади діалектологічного членування української мови. Багато уваги науковець приділив вивченню поліських дифтонгів ("Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку", 1923 р.; "Діалектологічні межі на Чернігівщині", 1925 р.). Праця "Особливості мови Радзивилівського (Кенігсберзького) списку літопису" (1927 р., рос. мовою) стала зразком аналізу мови писемних пам'яток. Значний внесок ученого у дослідження автографів Тараса Шевченка. Нарешті, В.М.Ганцов брав активну участь у роботі Харківської правописної комісії, був автором розділів "Фонетика" та "Правопис незмінної частини слова" у проєкті українського правопису, виданому у 1926 р., редагував академічний "Російсько-український словник" (1925–29 рр.) [1, арк. 19–20, 23–24].

З 5 грудня 1927 р. по 21 лютого 1929 р. В.М.Ганцов перебував у закордонному відрадженні, де працював у галузі славістики у професора Фасмера (Берлінський університет), експериментальної фонетики у професора Панкочеллі-Кальціка (фонетична лабораторія при Гамбурзькому університеті) та з французької фонетики – у фонетичному інституті при Сорбонні в Парижі (професор Перно). За ці роки Всеволод Михайлович ретельно ознайомився з методикою організації праці зі складання лінгвістичного атласу німецької мови, був прийнятий у члени індогерманського товариства (1928 р.), взяв участь у роботі I Міжнародного лінгвістичного конгресу, що відбувся у квітні 1928 р. в Гаазі. Повернувшись в Україну, працював на посаді професора Київського інституту народної освіти та продовжив діяльність як науковий співробітник Всеукраїнської академії наук [1, арк. 1–2].

Таким чином, В.М.Ганцов наприкінці 20-х років був у розквіті творчих сил і, за авторитетним свідченням російського мовознавця академіка В.В.Виноградова, "від цього багатообіцяючого вченого з широким науковим горизонтом можна було чекати праць великого наукового значення"

[1, арк. 23]. Та, мабуть, не судилося. Доля (цього разу, щоправда, в особі працівників правоохоронних органів) розпорядилася інакше.

21 серпня 1929 р. вчений був заарештований за звинуваченням у причетності до сфальсифікованої ДПУ "Спілки визволення України". І хоча на суді обвинувачений заявив, що не тільки до цієї організації не належав, а й про існування такої взагалі ніколи не чув, все ж таки був засуджений до 8 років позбавлення волі з пораженням у правах на 3 роки за те, що нібито "провадив організаційну роботу щодо основних завдань "СВУ" в академічній групі при ВУАН" та "виконував доручення центру "СВУ" щодо організації зв'язків і обопільної інформації "СВУ" з контрреволюційним центром та окремими представниками його, використовуючи для цього наукові відрядження за кордон" [4, с. 80–81; 6, с. 242]. Що ж реально стояло за цим звинуваченням? Під час перебування у закордонному відрядженні Всеволод Михайлович дійсно бачився з емігрантами Дорошенком, Лотоцьким, Чикаленком та Прокоповичем, що він і не заперечував на попередньому слідстві, але, за його словами, ці зустрічі мали приватний характер, і ніяких доручень від С.О.Сфремова перед виїздом за кордон він не отримував, а вищеназвані особи нічого не знали про існування "СВУ" і ніколи з ним про цю організацію не розмовляли [6, с. 372, 378]. Втім, якщо врахувати, що в той час закордонні відрядження надавалися після суворої процедури перевірки особи командированого, і ця людина назавжди залишалася під пильною увагою відповідних органів, то стає зрозумілим, що зовсім неважко було зробити з В.М.Ганцова зв'язкового з закордонним центром "СВУ". Ось чому вирок був остаточний і касації не підлягав. Так розпочалася "гулагівська одісея" героя нашої розповіді.

Термін, який в'язень відбув повністю, закінчився 21 серпня 1937 р., але його продовжували утримувати у Соловецькій тюрмі, де засуджений перебував з вересня 1933 р. Лише у травні 1938 р. вченому було оголошено постанову особливої наради НКВС СРСР від 15 квітня, згідно з якою він отримав новий строк ув'язнення – 8 років виправно-трудоваборів "за контрреволюційну діяльність". Цю постанову Всеволод Михайлович оскаржив у заяві на ім'я Верховного прокурора СРСР: "...майже 9 років я безвихідно перебуваю у тюрмі в умовах суворої ізоляції і ніякою контрреволюційною діяльністю не займався і не міг займатися, що не дає ніякого приводу для призначення мені нового строку покарання... Постанова Особливої Наради зовсім замовчує про те, що вирок виноситься щодо особи, яка знаходиться в ув'язненні й вже відбула строк

покарання... Прошу скасувати постанову Особливої наради, тому що вона порушує радянську законність".

Лише в січні 1940 р. під час перебування в Локчинському виправно-трудоному таборі (Комі АРСР) він одержав відповідь на свою заяву: "... скарга задоволена бути не може, оскільки відсутні причини для перегляду справи" [3, с. 187].

На волю В.М.Ганцов вийшов тільки в грудні 1946 р., провівши в ув'язненні безперервно 17 років та 4 місяці, й вирушив до Запорізької області, де в Обіточненському агрономічному технікумі працювала його сестра і де мешкала 80-річна мати. У пошуках роботи він невдовзі переїхав до міста Олександрова Володимирської області, потім до Казахстану і знову до Олександрова. Завдяки підтримці з боку відомих російських вчених – академіків С.П.Обнорського, В.В.Виноградова і Р.І.Аванесова, які у листі до Міністерства вищої освіти СРСР від 7 липня 1948 р. зазначили, що "...В.М.Ганцов завдяки своїй лінгвістичній підготовці та наявності серйозних праць у галузі слов'янської філології цілком би відповідав своєму призначенню на посаду університетського викладача ... та міг би бути використаний в одному з наших університетів" [1, арк. 9], вчений у червні 1949 р. нарешті отримав хоч якусь роботу. На короткий час його зарахували на посаду позаштатного співробітника Інституту російської мови АН СРСР в секторі "Словника мови О.С.Пушкіна", але в грудні 1949 р. знову заарештували і кинули за ґрати до Володимирської слідчої в'язниці, причому в ордері на арешт цинічно зазначалося: "заарештувати незалежно від наслідків обшуку" [1, арк. 11–12].

Після кількох допитів, під час яких слідчий мав перед собою справу В.М.Ганцова 1929–30-го років і ставив у переважній більшості ті ж питання, що і 20 років тому, уповноважений особливої наради, який прибув з Москви, оголосив що, вчений підлягає висилці за діяльність, що передбачена сумнозвісною статтею 58 КК РРФСР. На запитання, чому його знову судять за стару справу більш ніж двадцятирічної давнини, уповноважений заявив: "Якби ми могли інкримінувати вам щось нове, ми б Вас судили і дали б Вам строк. Вас же лише висилають в адміністративному порядку". Навіть термін заслання в'язню вказаний не був [1, арк. 12].

Наприкінці квітня 1950 р. особливою нарадою МДБ СРСР Ганцова "як соціально небезпечного елемента" відправляють етапом до Красноярська, а звідти ще далі – на північ, у селище Караул Усть-Єнісейського району Таймирського національного округу, де він і перебував до жовтня 1954 р. як політпоселенець, а після цього ще майже два роки працював в Усть-

Єнісейській райрибловспоживспілці на посаді старшого бухгалтера райзаготконтори. Лише восени 1956 р. Всеволод Михайлович дістав змогу повернутися в Україну і відтоді постійно мешкав у рідному Чернігові, в однокімнатній квартирі разом з племінницею покійної дружини, яка теж була філологом та співробітницею ВУАН і загинула у таборах, заарештована у справі "СВУ", хоча й не фігурувала на центральному процесі [1, арк. 12, 118; 3, с. 188].

Невдовзі після повернення до Чернігова В.М.Ганцов узяв участь у Всесоюзному з'їзді мовознавців в Ужгороді як почесний гість. Багато делегатів підходили, щоб потиснути йому руку або промовити слова: "Ви – наш воскреслий із мертвих навчитель! Ми виховуємо себе на Ваших працях!" У президії з'їзду він сказав головуючому Микиті Іллічеві Толстому – очільнику радянської лінгвістики, онукові Льва Толстого: "От – уперше сиджу в президії...", на що той йому відповів: "Зате дивіться, як Вас усі люблять!" А відбувся цей діалог після того, як недавній в'язень блискуче виступив із зауваженням з приводу якогось важливого дослідження і йому влаштували п'ятихвилинну овацію. Ось тут М.І.Толстой підбіг до трибуни, обійняв розчуленого, в сльозах промовця, повів до президії, всадив поруч себе і сказав: "Радий, невимовно радий, Всеволоде Михайловичу, Вашому тріумфові! Тріумфові "українського Шахматова" [1, арк. 118–119].

Незважаючи на наукове визнання, засобів до існування у В.М.Ганцова майже не було, і він ледь зводив кінці з кінцями. Ось чому в січні 1957 р. вчений пише листа на ім'я Генерального прокурора СРСР: "Товаришу Генеральний прокурор! Я виклав Вам обставини свого життя, починаючи з 1929 року. Я не ставлю питання щодо процесу "СВУ", хоча й ця справа вимагала б перегляду. Але "СВУ" справа давня, і вирок був винесений судом. Те ж, що відбувалося зі мною після 21 серпня 1937 року, було суцільним беззаконням... Прошу Вас ознайомитись з моєю справою і припинити її з 21 серпня 1937 року" [1, арк. 6; 3, с. 187].

Не дочекавшись відповіді, Всеволод Михайлович у березні 1957 р. надсилає заяву на ім'я Голови Президії Верховної Ради СРСР К.Є.Ворошилова: "Всього в ув'язненні та в засланні на Крайній Півночі я провів більше 22 років. Ця тяжка кара спіткала мене за мої "злочини" і за причетність до організації "СВУ", про існування якої я не знав, і якої взагалі ніколи не існувало... Товариш Голова Президії Верховної Ради Союзу РСР! Я виклав Вам обставини своєї справи. Засудження стало для мене причиною повної життєвої катастрофи. Перервалась моя наукова кар'єра. Понад 25 років мого життя пройшли в ув'язненні, в засланні і в

поневірнянях. Все, що відбулося зі мною, завжди сприймалося мною як незаслужена несправедливість. Я став жертвою беззаконня, зараз мені йде 65 рік, я кволий і не маю засобів до існування. Мені відмовили в призначенні пенсії за віком через недостатній стаж, а тим часом майже 8,5 років я працював у таборі й понад 6 років провів на Далекій Півночі, де один рік роботи зараховується за 2. Проте я міг би ще й тепер повернутися до наукової роботи і з користю застосувати свої сили і знання для розвитку вітчизняної науки. Прошу Вас не відмовити в моєму проханні про реабілітацію і поширити на мене пільги, що стосуються осіб, які працювали за угодою на Далекій Півночі (згідно з Постановою Ради Міністрів СРСР від 8 вересня 1955 року)" [1, арк. 12–13; 2, арк. 315–317; 6, с. 349–350].

І, нарешті, хоча й частково, справедливість була відновлена: у 1958 р. В.М.Ганцов був реабілітований за 16 років, проведених у таборах і на засланні, з нього були зняті всі облудні звинувачення, крім вироку в справі "СВУ", а також призначена невеличка пенсія за віком – 52 карбованці на місяць як бухгалтеру, а не знаному в Європі науковцю. Повної реабілітації він так і не дочекався. Рішення з цього приводу Пленум Верховного Суду УРСР ухвалив тільки в серпні 1989 р. [1, арк. 118–119; 5, с. 115; 7, с. 125].

В останні роки життя вчений відновив колишні наукові зв'язки, насамперед з Інститутом російської мови АН СРСР: "Шановний Всеволоде Михайловичу! Інститут російської мови АН СРСР розпочав роботу з видання пам'яток давньоруської писемності XI–XVIII ст. Просимо Вас висловитися про те, які пам'ятки, на Ваш погляд, слід включити до перспективного плану видання інституту.

Будемо дуже вдячні, якщо Ви надішлете короткі анотації разом зі списком рекомендованих для видання пам'яток.

Директор Інституту російської мови АН СРСР академік В.Виноградов. 29.VIII. 1959 р.)" [1, арк. 17].

"6 грудня 1962 року.

Всеволоду Михайловичу Ганцову.

Згідно з рішенням слов'янського координаційного комітету в Ленінграді відбудеться всесоюзна конференція зі слов'янської філології з 17 по 23 грудня. Запрошуємо Вас взяти участь у конференції і сподіваємося, що Ви виступите при обговоренні доповідей.

Голова оргкомітету засл. діяч науки РРФСР, проф. Б.А.Ларін" [1, арк. 16].

І ця мужня, літня людина активно включається в наукове життя, бере участь у лінгвістичних конференціях, готує до друку нові праці [1, арк. 74–87, 100–101].

Цілющим бальзамом для старих ран В.М.Ганцова і своєрідним визнанням його наукової діяльності стало привітання Інституту слов'янознавства та балканістики АН СРСР на честь 80-ї річниці від дня народження вченого:

"7 грудня 1972 року.

Шановний і дорогий Всеволоде Михайловичу!

Сектор слов'янського мовознавства Інституту слов'янознавства і балканістики АН СРСР радий привітати Вас з Вашим славним ювілеєм. У Вашій особі, дорогий Всеволоде Михайловичу, ми бачимо представника класичної славістичної школи, створеної працями академіків Ягича, Шахматова, Мейє, Гебауєра, Белича, Младенова, Муки та ін. Ми вітаємо Вас як найстарішого славіста нашої країни, учня акад. Шахматова, як одного із засновників української діалектології. Роки Вашого нелегкого наукового і життєвого шляху не зломали Вас, і ми раді, що Ви продовжуєте брати участь у нашому науковому житті – в лінгвістичних, діалектологічних конференціях і нарадах. Ваші праці "Диалектологическая классификация украинских говоров", "Диалектные границы на Черниговщине" та низка інших не втратили свого наукового значення й актуальності сьогодні та залишаються зразком для дослідників нових поколінь. Бажаємо Вам, дорогий Всеволоде Михайловичу, доброго здоров'я, бадьорості, сил і ще багатьох-багатьох років життя" [1, арк. 18].

А через шість років В.М.Ганцова не стало. Він помер у 1979 р. і похований у Чернігові, а його праці (тепер уже до кінця реабілітовані) у наш час широко використовуються в науковому світі, яскраво підтверджуючи думку колег вченого, які свого часу зазначали, що "кожна з його найменших статей – це докторська дисертація" [1, арк. 118]. І залишається тільки пошкодувати про те, чого не встигла зробити ця людина, видатний український учений, внаслідок того, що в хворобливій уяві слідчих НКВС він постав як ворог народу та активний діяч контрреволюційної організації, якої насправді ніколи не існувало.

Література

1. Особистий архів В.М.Ганцова (02.07.1948 – 07.12.1972 рр.). – 119 арк.
2. Архів Служби безпеки України, спр. 67098 ФП, т. 67. Контрольно-наглядова справа за кримінальною справою В.М.Ганцова, арк. 313–318.
3. Ткаченко В. Мовознавець... з бомбою??? // Вітчизна. – 1991. – №9. – С. 187–189.
4. "Спілка визволення України" (З винувального висновку в справі "СВУ"). – Харків: ДВУ, 1930. – 98 с.

5. Сидоренко О. Суд над переконаннями // Репресоване "відродження". – К.: Україна, 1993. – С. 63–153.

6. Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа "Спілки визволення України": невідомі документи і факти: Науково-документальне видання. – К.: Інтел, 1995. – 448 с.

7. Ткаченко В.В. Історичне краєзнавство: Чернігово-Сіверщина у перше пожовтнєве двадцятиріччя: Навч. посібн. – К.: Знання, 2007. – 215 с.

Н.О.Баранкова

Чи можна вважати професора М.В.Рево засновником центру мікробіологічних досліджень у м.Чернігові?

Одним з актуальних питань освоєння наукової спадщини України є вивчення історії розвитку сільськогосподарської науково-дослідної мережі у другій половині ХХ ст. Це вимагає від істориків вивчення творчого внеску видатних українських учених, які були організаторами та керівниками науково-дослідних установ. Під цим кутом доречно проаналізувати й оцінити внесок академіка Української академії сільськогосподарських наук (далі УАСГН), професора, доктора медичних і ветеринарних наук Михайла Васильовича Рево (1889–1962) у скарбницю української науки. Вчений став не тільки ідейним натхненником, а й доклав зусиль до заснування Відділу сільськогосподарської мікробіології, вірусології та імунології Українського науково-дослідного інституту землеробства (далі – ВСГМВІ УНДІЗ) УАСГН, який було згодом реорганізовано в Український науково-дослідний інститут сільськогосподарської мікробіології, вірусології та імунології (нині Інститут сільськогосподарської мікробіології Української академії аграрних наук).

Ідея створення Інституту сільськогосподарської мікробіології, вірусології та імунології на території України зародилася у М.В.Рево, мабуть, ще на початку його наукової кар'єри, проте цілеспрямоване її втілення він розпочав лише у другій половині 1950-х рр., коли для цього вже склалися усі відповідні умови.

У цей період часу розвиток сільського господарства в нашій країні вимагав значного поліпшення науково-дослідної роботи, підвищення ролі сільськогосподарської науки у боротьбі за швидке піднесення землеробства і тваринництва. Як відомо, в лютому 1956 р. КПРС та радянське керівництво ухвалили постанову про заходи щодо поліпшення роботи науково-дослідних закладів сільськогосподарського профілю. Було визна-

но за потрібне заснувати зональні й крайові науково-дослідні інститути сільського господарства, на які було б покладено завдання наукової розробки найважливіших питань сільського господарства і методичне керівництво всією дослідною мережею.

Важливою передумовою розширення мережі науково-дослідних установ сільськогосподарського профілю стало відродження Української академії сільськогосподарських наук (1956–1962), яка стала керівним науково-методичним центром у галузі науки з сільського, лісового та водного господарства Української РСР і здійснювала керівництво відповідною роботою у підпорядкованих їй науково-дослідних установах і вищих навчальних закладах республіки, забезпечувала підготовку та перепідготовку сільськогосподарських кадрів вищої кваліфікації [1; 4].

Професор М.В.Рево добре розумів, що створення навіть кафедри сільськогосподарського профілю при ВНЗ мало бути погоджено не лише з керівництвом УАСГН, а й з вищим керівництвом УРСР. Тому втіленню ідеї щодо створення Інституту сільськогосподарської мікробіології, вірусології та імунології передувала важка та копітка робота з боку вченого: необхідно було довести доцільність створення подібної установи не лише керівництву УАСГН, але й міністру сільського господарства УРСР та галузевому секретарю ЦК КПУ.

На грудневому Пленумі (1959) ЦК КПРС та січневому Пленумі ЦК КП України ухвалені рішення "про посилення теоретичних досліджень у галузі сільського господарства на основі найновіших досягнень біології та інших суміжних наук" [20, арк. 1]. УАСГН миттєво відреагувала на ці заходи: у друкованому органі академії "Віснику сільськогосподарських наук" читаємо наступне: "З метою поліпшення досліджень по ефективному використанню мінеральних добрив у Чернігівській області Президія доручила Українському науково-дослідному інституту землеробства подати практичну допомогу Чернігівській державній дослідній станції і місцевим сільськогосподарським органам у справі організації науково-дослідної роботи і підвищення кваліфікації спеціалістів сільського господарства по ефективному застосуванню мінеральних добрив" [2].

Професор М.В.Рево погоджувався з тим, що в Україні бракувало сільськогосподарських науково-дослідних установ, які б розробляли актуальні для того часу питання з ґрунтової та ветеринарної мікробіології. З цього приводу вчений писав наступне: "В республике с интенсивным развитием животноводства и растениеводства нет научных баз для теоретического изучения природы вирусов и вирусных заболеваний" [20, арк. 13].

У мережі УАСГН на той час уже діяло дві невеликих лабораторій, які займалися вивченням питань ґрунтової мікробіології: в Інституті землеробства і в Інституті ґрунтознавства. Проте спеціальної лабораторії, яка б досліджувала проблеми "зоотехнічної мікробіології", в УРСР фактично не існувало [20, арк. 12]. Так, відділ Українського науково-дослідного інституту експериментальної ветеринарії (м.Харків) займався проблемами у галузі ветеринарної мікробіології, але лише у контексті питань практичної епізотології [20, арк. 13]. Такий стан речей викликав у професора М.В.Рево занепокоєння, тому, на його думку, у республіці просто необхідно було створити комплексний інститут, де б належним чином розроблялися теоретичні та практичні питання ґрунтової та ветеринарної мікробіології [20, арк. 12].

Свої думки з приводу створення нового Інституту сільськогосподарської мікробіології, вірусології і імунології у мережі науково-дослідних установ УАСГН вчений виклав у доповідних записках: президенту УАСГН П.А.Власюку "Про організацію у складі УАСГН науково-дослідного інституту вірусології і імунології" (1959) та Першому секретарю ЦК КПУ М.В.Подгорному (1960) [19, арк. 114–121; 25, арк. 6].

У записках професор М.В.Рево не тільки наголошував на доцільності створення проєктованого інституту, але й окреслив основні напрями та завдання інституту, визначив принципи його роботи. Так, зокрема, він писав, що "...должны разрабатываться в практическом и теоретическом отношении проблемы почвенной микробиологии в разрезе учения вопросов связи жизни микробов с ее плодородием, вопросы бактериальных удобрений и изыскания новых форм бактериальных препаратов для удобрения почв, весьма важными на сегодня следует считать значение микробного фактора в улучшении питательности кормов, влиянии микробов на их переваривание, старые, но недостаточно разрешенные вопросы обезвреживания молока; наконец, исключительную роль в сохранении и охране животноводства должно получить изучение тонких лабораторно-диагностических приемов инфекционных заболеваний сельскохозяйственных животных [...]. Должна глубоко изучаться проблема иммунитета к инфекционным заболеваниям животных и растений [...]. Проектируемый институт должен быть оснащен самым первоклассным оборудованием, начиная от электронных микроскопов и до аппаратуры для тончайших методов химии и физики в приложении их для изучения вопросов для микробиологии, вирусологии и иммунологии [...]. В СРСР комплексного НИИ подобного проектируемого – не имеется [...]. Со

временем (институт) в народном хозяйстве сыграет немаловажную пользу [...] в повышении продуктивности сельского хозяйства страны" [3].

У квітні 1959 р. відбулося перше засідання Президії УАСГН щодо організації "науково-дослідного інституту вірусології і імунології". З доповіддю виступили співробітник Відділення тваринництва УАСГН Я.А.Голота та професор М.В.Рево. Останній зупинився на структурі проєктованого інституту в складі 4 відділів і дослідних лабораторій, у т.ч. були передбачені відділ хвороб сільськогосподарських тварин та відділ хвороб сільськогосподарських рослин [18, арк. 8–9].

На засіданні було ухвалено рішення щодо створення комісії "для підготовки матеріалів про організацію інституту... в складі тт. Поваженко /голова/, Голоти, Рево, Нікольського і Щербини", яка мала надати обґрунтовані матеріали до 15 травня 1959 р. [18, арк. 10].

Комісія підготувала усі матеріали і представила їх Президії УАСГН, яка у свою чергу передала їх на розгляд до Міністерства сільського господарства (далі – МСГ) УРСР. На початку 1960 р. Міністерство погодилося з керівництвом Української академії сільськогосподарських наук щодо необхідності створення інституту "комплексного профілю". У доповідній записці Центральному комітету КПУ та Раді Міністрів УРСР тодішній міністр сільського господарства УРСР М.С.Співак та президент УАСГН П.А.Власюк писали наступне: "Треба зауважити, що подібного комплексного наукового закладу, який охоплював би всі сторони сільськогосподарської мікробіологічної науки, в СРСР немає" [20, арк. 4]. У документі також було вказано і на практичну цінність такого інституту для розвитку сільськогосподарської науки та виробництва: "Комплексний інститут корисний тим, що в ньому поєднуюватимуться основні напрями сучасної мікробіологічної науки і між тим буде міцний науковий контакт, обмін науковими досягненнями та координація в науковій роботі. Крім того, утримання його буде значно дешевшим, чим кількох інститутів" [20, арк. 4].

На основі доповідних записок та розробленого проєкту майбутнього науково-дослідного інституту, наданого професором М.В.Рево, в Бюро Президії УАСГН був розроблений проєкт постанови "Про організацію Українського науково-дослідного інституту сільськогосподарської мікробіології, вірусології та імунології" від 6 травня 1960 р. [20, арк. 1].

Відповідно до постанови було створено спеціальну комісію у складі: академіка УАСГН М.В.Рево (голова комісії), старшого наукового співробітника Відділення тваринництва УАСГН Я.А.Голоти (заступник голови), члена-кореспондента УАСГН В.В.Нікольського та наукових співробітників С.А.Самцевича й І.І.Прокопенка з метою "розглянути питання про місцеве

розташування інституту та подати всі необхідні в справі організації цього інституту матеріали Президії УАСГН до 25 травня ц.р. для подання їх Міністерству сільського господарства УРСР і Ради Міністрів УРСР". Голова Відділення тваринництва П.Д.Пшеничний мав подати пропозиції стосовно кандидатури на посаду директора інституту [12, арк. 4–5; 13, арк. 61–62].

Результати роботи комісії академік М.В.Рево підсумував у доповіді на засіданні Президії Української академії сільськогосподарських наук 27 травня 1960 р. [9, арк. 9].

Рішенням комісії Український н.-д. інститут с.-г., мікробіології, вірусології та імунології можна попередньо розмістити на базі господарства кол[ишньої] школи голів колгоспів, тимчасово переданого Чернігівському зооветеринарному технікуму МСГ УРСР, а також будинка кулінарної школи Укрспілки" [20, арк. 23].

На посаду директора комісія запропонувала кандидатуру члена-кореспондента УАСГН, доктора ветеринарних наук В.В.Нікольського, який на той час працював проректором з навчальної частини УАСГН та завідував кафедрою мікробіології академії. Кандидатуру професора М.В.Рево було запропоновано на посаду заступника директора з наукової частини з одночасним затвердженням його на посаді завідувача лабораторії загальної вірусології проектованого інституту. Комісія надала також перелік осіб, які рекомендувалися на посади завідувачів різними лабораторіями інституту: С.А.Самцевич (зав. лабораторією ґрунтової мікробіології); С.М.Московець (зав. лабораторією вірусології рослин); М.Т.Прокоф'єва (зав. лабораторією антибіотиків); Б.Г.Петренко (зав. лабораторією імунології); В.Ф.Матусевич (зав. лабораторією мікробіології процесу травлення); В.О.Рождественський (зав. лабораторією селекції мікроорганізмів); Ю.Д.Нечипоренко (зав. лабораторією мікробіології кормів); Л.В.Андрієвська (зав. лабораторією мікробіології молока) та інші [20, арк. 30–32].

Професор М.В. Рево розробив структуру проектованого інституту, яку комісія затвердила. Український науково-дослідний інститут сільськогосподарської мікробіології, вірусології та імунології мав складатися із наступних 8 відділів: ґрунтової мікробіології, зоотехнічної мікробіології, ветеринарної мікробіології, антибіотиків, вірусології, технічної мікробіології, мінливості та селекції мікроорганізмів та імунології [20, арк. 16–21].

Усі документи (постанови УАСГН, доповідні записки, рішення комісії), які стосувалися питання організації Інституту сільськогосподарської мікробіології, вірусології та імунології, керівництво УАСГН передало для подальшого розгляду Раді Міністрів УРСР.

Однак замість інституту "відповідно до вказівок Ради Міністрів УРСР від 5 вересня 1960 р. про необхідність розширення в республіці наукових досліджень з сільськогосподарської мікробіології, вірусології і імунології" наказом Міністерства сільського господарства УРСР №1037 від 22 листопада 1960 р. було організовано Відділ сільськогосподарської мікробіології, вірусології та імунології "в складі" Українського науково-дослідного інституту землеробства УАСГН [5, арк. 487; 24, арк. 2, 8].

Президія УАСГН постановою від 29 листопада 1960 р. затвердила наказ МСГ УРСР, а також розробила та ухвалила структуру і штат співробітників Відділу [10, арк. 16–21; 11, арк. 161–164; 24, арк. 8].

ВСГМВІ УНДІЗ складався з 3-х лабораторій: сільськогосподарської мікробіології, загальної вірусології та вірусних захворювань сільськогосподарських тварин і загальної імунології та мав штат кількістю 22 чоловіки [15, арк. 2]. Місцем розташування Відділу в м.Чернігові було обрано колишній маєток поміщика Г.Глібова: приміщення колишньої школи голів колгоспів, тимчасово переданої Чернігівському зоотехнікуму.

Відділ сільськогосподарської мікробіології, вірусології та імунології очолив кандидат біологічних наук Я.А.Голота, який до цього призначення обіймав посаду старшого наукового співробітника з великої рогатої худоби та конярства Відділення тваринництва УАСГН [6, арк. 441; 10, арк. 17; 11, арк. 161]. Методичне керівництво науково-дослідної роботою Відділу було покладене на Відділення землеробства та Відділення тваринництва.

Професор М.В.Рево, як і передбачалося раніше, мав здійснювати науково-методичне керівництво роботами лабораторій Відділу, з одночасним затвердженням на посаді завідуючого лабораторією вірусології тварин (1960–1962). У квітні 1961 р. при Відділі було відкрито стаціонарну аспірантуру, куди за конкурсом було зараховано 6 осіб. Керівником аспірантури було також призначено професора М.В.Рево [3; 21, арк. 10–11; 23, арк. 15].

Незважаючи на схвалення з боку МСГ УРСР та УАСГН, відкриття Відділу затягнулося на цілий рік. З початком роботи у Відділі сільськогосподарської мікробіології, вірусології та імунології з'явилися проблеми, які заважали ефективній науковій роботі установи: будівлі, передбачені для заснування науково-дослідної установи, не були вчасно передані, не було вирішено питання про матеріальне забезпечення наукових кадрів. Крім паперової бюрократії, своєчасному вирішенню цих питань заважали нескінченні міжособистісні конфлікти між Я.А.Голотою та М.В.Рево [14, арк. 25–26; 15, арк. 5; 16, арк. 5; 17, арк. 42–44].

З метою залагодження конфліктів керівництво УАСГН до м.Чернігова неодноразово командувало своїх співробітників: І.О.Поваженка, В.В.Нікольського, А.І.Виноградського. Проте всі спроби до примирення були марні, не діяли навіть ультиматуми з боку академії [7, арк. 239; 8, арк. 2].

Професора М.В.Рево не засмутило створення лише Відділу замість омріяного інституту, адже він розумів, що це лише початок. Вчений спрямував свою діяльність на розширення ВСГМВІ УНДІЗ, щоб у майбутньому мати основу для реорганізації його в науково-дослідний інститут. Так, за безпосереднім сприянням М.В.Рево керівництво УАСГН мало наміри розширити відділ "шляхом створення лабораторії ґрунтової мікробіології, бактеріальних добрив, рубцевої мікробіології".

З цією метою спеціальною постановою академії було призначено комісію в складі П.О.Дмитренка (голова Відділення землеробства), П.Д.Пшеничного (голова Відділення тваринництва), Ф.П.Юхимчука (директора Українського науково-дослідного інституту землеробства), Я.А.Голоти (зав. Відділу сільськогосподарської мікробіології, вірусології та імунології) та В.В. Михайловського (начальник фінансового управління УАСГН), яка мала розробити пропозиції стосовно розширення Відділу та "до 1 серпня ц.р. [1961 р. – Н.Б.] внести їх на затвердження Президії УАСГН" [15, арк. 3; 17, арк. 42–44].

Професор М.В.Рево не міг у 1961 р. безпосередньо взяти участь у роботі новоствореної комісії, бо переніс складну операцію і проходив довгий курс реабілітації. Тому реорганізації Відділу, як планував учений, у 1961 р. не відбулося. На жаль, 2 березня 1962 р. вчений помер [24, арк. 81].

У 1969 р. завдяки активній діяльності співробітників ВСГМВІ УНДІЗ УАСГН постановою Ради Міністрів УРСР №442 (від 24 липня 1969 р.) та наказом №583 МСГ УРСР (від 22 серпня 1969 р.) було організовано Український науково-дослідний інститут сільськогосподарської мікробіології з дослідним господарством на базі "Чернігівського відділу сільськогосподарської мікробіології, вірусології та імунології Українського науково-дослідного інституту землеробства і Чернігівського відділення дослідного господарства Чернігівської державної дослідної станції". Інститут складався з 10 лабораторій, у тому числі лабораторії сільськогосподарської мікробіології та лабораторії ґрунтової мікробіології [3; 22, арк. 1–5].

Таким чином, Михайла Васильовича Рево, без сумніву, можна вважати засновником ВСГМВІ УНДІЗ, отже, й ідеологом створення Українського науково-дослідного інституту сільськогосподарської мікробіології, вірусології та імунології. На жаль, життєві обставини завадили

вченому при житті здійснити свій намір – реорганізувати Відділ в Інститут, проте він створив усі умови для втілення цього задуму його послідовниками.

Література

1. Аграрна наука: розвиток та досягнення / М.В.Зубець, В.А.Вергунов, В.І.Власов та ін. – К.: ННЦІАЕ, 2006. – С. 5.
2. Наукова хроніка // Вісник сільськогосподарської науки. – 1959. – №5. – С. 93.
3. Савченко П.Е., Сиверс В.С., Говорунов А.Н. Інституту сільськогосподарської мікробіології УААН – 30 лет // Бюллетень Інституту сільськогосподарської мікробіології УААН. – 1998. – №3. – С. 4–5.
4. Статут Української сільськогосподарської академії наук // Вісник сільськогосподарської науки. – 1958. – №1. – С. 92.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. Р. – 4861, оп. 1, спр. 54.
6. ЦДАВО України, ф. Р. – 4861, оп. 1, спр. 56.
7. ЦДАВО України, ф. Р. – 4861, оп. 1, спр. 77.
8. ЦДАВО України, ф. Р. – 4861, оп. 1, спр. 86.
9. ЦДАВО України, ф. Р. – 4861, оп. 1, спр. 328.
10. ЦДАВО України, ф. Р. – 4861, оп. 1, спр. 341.
11. ЦДАВО України, ф. Р. – 4861, оп. 1, спр. 351.
12. ЦДАВО України, ф. Р. – 4861, оп. 1, спр. 354.
13. ЦДАВО України, ф. Р. – 4861, оп. 1, спр. 362.
14. ЦДАВО України, ф. Р. – 4861, оп. 1, спр. 376.
15. ЦДАВО України, ф. Р. – 4861, оп. 1, спр. 379.
16. ЦДАВО України, ф. Р. – 4861, оп. 1, спр. 384.
17. ЦДАВО України, ф. Р. – 4861, оп. 1, спр. 399.
18. ЦДАВО України, ф. Р. – 4861, оп. 1, спр. 2129.
19. ЦДАВО України, ф. Р. – 4861, оп. 1, спр. 2138.
20. ЦДАВО України, ф. Р. – 4861, оп. 1, спр. 2300.
21. ЦДАВО України, ф. Р. – 4861, оп. 1, спр. 3717.
22. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р. – 888, оп. 1, спр. 2.
23. ДАЧО, ф. Р. – 1259, оп. 1, спр. 2.
24. ДАЧО, ф. Р. – 1259, оп. 1, спр. 3.
25. ДАЧО, ф. Р. – 4715, оп. 1, спр. 1.

Колекція рукописних книг та стародруків Катеринославського обласного музею ім. О.Н.Поля на початку ХХ ст.: формування, опис та дослідження

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. в Україні відбувається активізація збирання та вивчення старовини, в науковий обіг вводяться пам'ятки слов'янської книжкової культури, рукописні книги та стародруки.

У цьому процесі брала участь велика кількість дослідників з різних регіонів України: університетські літературознавці та історіографи, церковні історики та філологи, які вивчали літературний та історико-культурний процес через дослідження історичних джерел. Вони займалися збирацькою діяльністю, формували бібліотечні та музейні колекції, проводили археографічні та етнографічні експедиції, робили описи рукописних книг та стародруків різних книгосховищ. Історико-книгознавча діяльність відомих українських учених – М.І.Петрова, А.С.Петрушевича, І.С.Свенціцького, І.І.Огієнка, С.І.Маслова, І.Франка, М.О.Максимовича та інших – стала предметом студіювання таких сучасних дослідників книги, як Я.Д.Ісаєвич, М.В.Галушко, О.М.Колосовська, С.В.Сохань, Н.М.Шалашна, Г.І.Ковальчук, В.І.Ульяновський, Н.І.Черниш та ін. Однак вивчення їхньої наукової діяльності, регіональної специфіки, шляхів створення власної української археографо-бібліографічної школи, загального та особливого в її доробку продовжується і є актуальною темою сучасних історико-книгознавчих досліджень [1].

У період розгортання описової роботи з пам'ятками писемності та друку велика робота проводилась у Катеринославському обласному музеї ім. О.Н.Поля (далі – Музей).

Музей був відкритий у 1902 р. на базі заснованого у 1849 р. Музею старожитностей Катеринославської губернії (з 1926 р. – Дніпропетровський історичний музей) [2]. Незабаром Музей було переміщено до Потьомкінського палацу, який раніше належав катеринославському дворянству. Проте завдяки старанням голови губернської земської управи, в майбутньому – члена Державної Ради М.Родзянки, до відкриття ХІІІ Археологічного з'їзду було здійснено фундаментальне будівництво приміщення Музею – будівлі у дорічному стилі, прикрашеному скульптурами, яке стало прикрасою Катеринослава. Провідна роль в історії його організації і формуванні колекцій належала вченому та збирачеві старовини Д.І.Явор-

ницькому (1855–1940), який у 1902–1933 рр. був директором музею та ім'я якого Музей носить з 1940 р. [3].

Власне, сам Музей став загальновідомим завдяки діяльності та високому авторитету самого Д.І.Яворницького, який суттєво поповнив своєю науковою діяльністю музейні фонди, сам проводив археологічні, етнографічні та археографічні експедиції, досліджував та публікував джерела з історії запорізького козацтва та інші історико-красознавчі джерела [4]. Фонди музею поповнилися також більш як 20 збірками приватних колекціонерів, зокрема Я.П.Новицького, М.С.Бєлого, графа І.В.Корнилова та ін. [5].

Колекція рукописних книг та стародруків Музею формувалася у декілька етапів. У 1902 р. в колекції існувало три відділи: археологічний, нумізматичний та природничо-історичний. Укладений А.Скриленком у 1905 р. до XIII Археологічного з'їзду "Каталог Екатеринославського областного музея им. А.Н.Поля. Археология и Этнография" (Катеринослав, 1905) фіксував склад рукописних та книжкових пам'яток станом на цю дату і став першим довідником, що розкривав зміст рукописно-книжкової спадщини Музею. Каталог був досить значний за обсягом та містив 296 сторінок із розділами, присвяченими бібліотеці музею, що містила цінні і рідкісні рукописи та стародруки. А.Скриленком були підготовлені описи 18 рукописів та 116 документів [6].

Важливе значення в цьому процесі відіграли археологічні з'їзди, що проходили у великих містах і стимулювали місцевих дослідників до пошуку та опису місцевої старовини, археологічної та книжкової. Серед них – XIII Археологічний з'їзд, що проходив у Катеринославі з 15 по 27 серпня 1905 р., до відкриття котрого був приурочений науковий опис книжкової старовини Катеринославського обласного музею ім. О.Н.Поля.

XIII Археологічний з'їзд 1905 р., який і було влаштовано саме у цьому місті за ініціативою Д.Яворницького, відіграв значну роль у стимулюванні наукових досліджень української старовини. Головою з'їзду та його незмінним меценатом і подвижником була графиня П.С.Уварова. Роботі з'їзду передувала підготовча робота Московського попереднього Комітету, очолюваного П.С.Уваровою з правом залучення інших місцевих комітетів до підготовки. З'їзд розподілявся за напрямками діяльності на дев'ять відділень, серед яких виокремлювалися: V. Старожитності церковні. VI. Пам'ятники мови та письма. IX. Археографія та архівознавство. На XIII Археологічному з'їзді у Катеринославі Д.І.Яворницький брав участь у роботі секції археографії та архівознавства, де виступив з доповіддю "Запорізька старовина" як збирач та дослідник запорізької старовини [7]. Опис колекцій Музею мав важливе наукове значення для запровадження

пам'яток до наукового обігу, привертання уваги дослідників до цих джерел писемності та друку, що зберігалися в місцевих сховищах.

У 1906 р. музей поповнився значною колекцією О.М.Поля – видатного краєзнавця та громадського діяча Катеринославщини (решта його колекцій надійшла до музею у 1912 р.). Відкритий після цього відділ церковної старовини було створено завдяки прагненням Д.І.Яворницького зберегти ту церковну спадщину, що недбало зберігалася в церквах Катеринославської єпархії, та передати її до музейних фондів, для чого він виклопотав у Синоду дозвіл на огляд церков Катеринославської єпархії з метою збирання старовини. Під час наукових експедицій, а також наукових, творчих та особистих зв'язків з приватними збирачами, бібліофілами він зібрав велику приватну колекцію рукописів (у копіях та оригіналах), рукописних кодексів XVII–XX ст. Завдяки його збирацькій діяльності було укомплектовано та систематизовано значні колекції в Музеї, серед них – фонди рукописів та архівних документів.

У "Каталогі Катеринославського областного музею им. А.Н.Поля. Археология и Этнография" серед рукописних книг А.Скриленко виокремив Учительне Євангеліє кінця XVI ст., яке порівнював з відомими Переспонницьким євангелієм та допускав, що воно також волинського походження. Рукописна колекція Музею, за каталогом Скриленка, була багата ірмологіями, серед яких найдавнішим (не лише у групі ірмологіїв, а й узагалі рукописів бібліотечного фонду) був визнаний ірмологій на крюкових нотах, датований до XVI ст. (№1), за яким, за переказами, навчався син гетьмана Івана Брюховецького. Інші рукописні нотолінійні ірмології датувалися XVII–XVIII ст. (XVII ст. – №2–4, 5 та XVIII ст. – №8), останній – з ошатними мініатюрами та заставками. В описах А.Скриленка були наведені записи, зокрема відомості про купівлю книжок із вказанням ціни, дати, власників (№3). Певне значення мали й витяги з Требника П.Могили XVIII–XIX ст. (№6); Синодик 1736 р. (№7) із примітивними ілюстраціями; Пом'яники ієрея Тарловського XVIII ст. (№9); Збірник Преображенської церкви Миргородського повіту XVIII ст. (№10 – цей кодекс рясніє ознаками живої української мови), №11 – [Литовський] статут, книга історико-правового змісту, кінця XVII ст; Збірник апокрифічного змісту "Сон Богородиці" (№16), що надійшов у фонди з с.Августинівка Катеринославського повіту. Опис маргіналій та записів у каталозі свідчив про історико-регіональний контекст, властивий для книгозбірень Лівобережної України, у визначенні походження рукописних книг зібрання музею [8].

На каталог звернув увагу авторитетний дослідник рукописно-книжкових пам'яток, професор Київського університету В.М.Перетц. У XVIII

випуску серії "Новые труды по источниковедению древнерусской литературы и палеографии" В.М.Перетц подає ґрунтовну рецензію та кваліфіковану оцінку змісту рукописних та стародруків фондів Катеринославського музею [9]. Так, передусім, В.М.Перетц звернув увагу на Євангеліє XVI ст. та порівняв його з Пересопницьким Євангелієм. Він спростував висновки укладача щодо тотожності Учительного Євангелія із Пересопницьким, констатовану у тексті лише за вживанням юсів, архаїзмів у лексиці та морфологічними ознаками. Що стосується волинського діалекту, то В.М.Перетц на базі опублікованих А.Скриленком текстів побачив впливи та риси, поширені орфографією, молдавських та південоруських рукописів XV та XVI ст., а не волинського діалекту [10].

Каталог містив також опис стародруків та рідкісних видань. В.М.Перетц звернув увагу на примірники, найбільш цікаві для історії українського книгодрукування та вітчизняної бібліографії. Книжки у Каталозі були систематизовані укладачем за місцем друку. Так, звертали на себе увагу видання київських друкарень, серед яких найдавнішим було визнано друк Учительного Євангелія патріарха Калліста 1637 р. із гербом та присвятою Феодору Проскурі Суцанському. Були наведені рукописні записи, але без навіть приблизного датування (зокрема, за почерком), на жаль, не здійсненого А.Скриленком [11].

З видань московських друкарень вчений відзначив Євангеліє 1641 р. (№4) із мініатюрами у тексті, із записом про оправу, а також Євангеліє 1774 р., куплене за 14 карбованців в Україні, та Діяння св. Апостолів 1771 р. тощо [12].

Описи А.Скриленка мали, безумовно, охоронно-реєстраційний характер, виконували науково-інформаційну функцію для книгознавців та істориків літератури стосовно складу і змісту бібліотеки Катеринославського музейного сховища.

Каталог, звичайно, не міг конкурувати із відповідними описами та великим палеографічним досвідом В.М.Перетца, однак був помітним позитивним явищем у самому процесі історико-книгознавчих камеральних досліджень того часу, розкривав фонди Музею та активізував подальші дослідження. В.М.Перетц внаслідок цього приїхав до Музею в експедицію із своїми студентами, яких навчав проводити історико-філологічні і палеографічні дослідження, необхідні для наукового опису рукописів і стародруків.

Невдовзі стислі та фрагментарні відомості щодо рукописів із Музею вмістила історична оглядова розвідка Володимира Валер'яновича Данилова, присвячена історії формування фондів Музею в Катеринославі і

опублікована на сторінках ілюстрованого щомісячного історико-літературного часопису "Исторический вестник" за березень 1907 р. (у 1880–1917 р. в Петербурзі його редагував С.М.Шубинський) [13]. Її автор В.В.Данилов (1881–1970) – український і російський літературознавець, фольклорист, етнограф, автор багатьох фахових праць з історії фольклористики та етнографії [14].

В.Данилов у статті підкреслив виняткову заслугу Д.Яворницького, завдяки науково-дослідницькій та збирацькій діяльності якого був заснований історико-археологічний відділ музею. Внаслідок обстеження церков Катеринославської єпархії з метою наукового збирання історико-церковних старожитностей фонди Музею збагатилися численними унікальними старожитними експонатами, серед них було виявлено та вміщено до зібрання пам'ятки церковнословянського письма, зокрема 50 євангелій [15].

Згідно з відомостями В.Данилова, серед кириличних рукописних книг церковного відділу передусім виокремлювалося Євангеліє кінця XVI ст. (йдеться про відомий рукопис 1592 р). В.Данилов повторював думку А.Скриленка, що текст досить подібний до Пересопницького Євангелія [16]. Отже, за даними В.Данилова, експедиції Д.І.Яворницького лише за два роки суттєво поповнили рукописні зібрання.

Серед дослідників української рукописної книги та стародруку на початку ХХ ст. виділяється особистість В.М.Перетца. Особлива його роль полягає у тому, що він першим узагальнив камеральну практику опису рукописів, одним із перших запровадив уніфікований археографічний та історико-книгознавчий опис рукописної книги та стародруку і описав разом із семінарієм російської філології пам'ятки давньоруської писемності та друку [17].

Вивчення його спадщини у галузі методів опису та дослідження текстів рукописів полегшується тим, що всі звіти з наукових експедицій В.М.Перетца, які стосуються українських книгосховищ, ним опубліковані: експедиції (екскурсії) в полтавські, ніжинські, катеринославські, житомирські та київські книгосховища були здійснені впродовж короткого часу – з 1910 по 1917 рр.

У Київському університеті св. Володимира М.В.Перетц залучає студентів до вивчення, описування, порівняльного аналізу текстів та публікації пам'яток. Серед них – С.Маслов та В.Маслов, М.Гудзій, О.Білецький, І.Огієнко, В.Отроковський, В.Адріанова, С.Щеглова, Є.Неверова, С.Сушицький, О.Грузинський, С.Шевченко, С.Акимович, С.Бугославський, С.Гаєвський, М.Драй-Хмара, Б.Ларін та інші. Усього за 1907–1912 рр. – період професорства В.М.Перетца у Київському університеті – членами семінарії

російської філології були 68 студентів, які працювали у галузі методології та історії літературознавства, історії мови, народної творчості, історії слов'янських і західноєвропейський літератур, нової російської та української літератури [18].

Діяльність семінарія слід розглядати у контексті попередніх науково-методичних розробок В.М.Перетца як історика російської словесності. Вперше він підводить підсумки методів опису рукописних книг на запропонований узагальнений опис рукописів на початку ХХ ст. – у 1905 р. на засіданні Тверського обласного археологічного товариства, де спробує встановити методику археографічного опису рукопису [19].

Московські та петербурзькі поїздки членів семінарія мали на меті ознайомлення з першоджерелами та наукове спілкування з колегами – В.М.Перетц та його стипендіати виступали з доповідями. Найбільше значення для України мають екскурсії, які були проведені на етнічних українських територіях: друга – у Полтавську та Катеринославську (1–9 червня 1910 р.), третя – у Житомир (21–26 жовтня 1910 р.); сьома – в Ніжин (18–20 лютого 1914 р.); дев'ята – до Києва у Києво-Видубицький монастир (30 травня – 10 червня 1915 р.) [20]. Необхідно відзначити також його поїздки влітку 1907 та 1912 рр. у Краків та Львів [21], де він, зокрема, вивчав відомі рукописи і зібрання Оссолінських та Народного Дому, описані раніше І.Свенціцьким.

Експедиція семінарію російської філології під керівництвом професора В.М.Перетца до Катеринослава проходила з 1 до 9 червня 1910 р. Конкретним завданням екскурсії семінарія російської філології вважалося вивчення та оцінка фахівцями цінних і рідкісних пам'яток писемності, їх відповідність бібліографічним описанням і покажчикам, змісту і ролі бібліотечних та музейних зібрань Лівобережжя в історико-книгознавчому контексті XVI–XIX ст. [22].

Серед членів семінарію у Катеринославі працювали С.Акимович, С.Щеглова, В.Адріанова-Перетц, професорський стипендіат С.Маслов – надалі відомі вчені, зокрема, членом-кореспондентом Академії наук УРСР став С.Маслов, а членом-кореспондентом Академії наук СРСР – В.Адріанова-Перетц. Захистила докторську дисертацію С.Щеглова [23].

Професорський стипендіат С.І.Маслов разом із В.М.Перетцем розділив керівництво екскурсантами під час відрядження у книгозховища Полтави та Катеринослава. Ці студії сприяли формуванню у С.І.Маслова та інших дослідників досвіду історико-джерелознавчого аналізу рукописів, застосуванню міждисциплінарних методик. У музеї ім. О.Поля в Катеринославі С.І.Маслов звернув увагу на збірник повчань 70–80-х рр. XVIII ст.

Рукопис належав Харківському історико-філологічному товариству та був зафіксований у зібранні "№3", про що є помітка. До складу збірника увійшли проповіді ієромонаха Тарасія Дербіцького (арк. 136), Авраамія Флоринського (арк. 144). Деякі проповіді були виголошені у Харкові (арк. 160), зокрема "Слово в день Успенія Богородици, говоренное в Харьковской Соборной церкви" (арк. 160), повчання "Сія проповідь в день праздника Рождества Христова Харьковским Рождественским священником Феодором Немировским, в храмовой его приходской церкви 1775 года 26 дня декабря говоренная" (арк. 250). Наприкінці – промови філософського змісту та повчально-богословського змісту "Речь о философии" (арк. 301), "Речь о естественной и откровенной Богословии" (арк. 319) [24].

Студент Київського університету С.Ф.Акимович займався в Музеї ім. О.Поля вивченням Учительного Євангелія 1592 р. (№18) за каталогом 1905 р. та на момент дослідження екскурсантами – №23. С.Ф.Акимович склав постатейний опис рукописного кодексу та встановив його склад [25]. Водночас С.Ф.Акимовичем були зроблені фотографічні знімки із Учительного Євангелія 1592 р.

В.П.Адріановій-Перетц належав джерелознавчо-палеографічний опис збірника аскетичних творів XVIII ст. (№52), де вона простежила риси української мови у тексті рукописної книги. Опис, укладений В.П.Адріановою, повністю було вміщено у Додатках до Звіту [26].

С.О.Щеглова вивчала склад та зміст рукописного збірника кін. XVII – поч. XVIII ст. (№66). Вона відзначила, що за характером письма Збірник написаний типовим українським скорописом, який наближався до півустава. Аналізуючи мовознавчі особливості цього збірника, дослідники дійшли до висновку, що мова усіх статей пам'ятки наближається до розмовної та книжкової української мови XVII ст. Крім цього, у тексті рукопису зафіксовані елементи польської мови, зокрема, використання польської лексики у цитатах із Псалтиря [27].

Професор В.М.Перетц порівняв бібліографічні дані каталогу 1905 р. з реальними книжковими одиницями, вивчав унікальні та рідкісні пам'ятки церковної та світської літератури, провів атрибуцію стародруків та рідкісних книжок. Він констатував значні зміни у складі фондів у порівнянні з даними каталогу 1905 р. Адже внаслідок інтенсивної збирацької діяльності директора Музея професора Д.Яворницького обсяг та склад фондів рукописів значно поповнився: кількість рукописних книг із 18 зросла до 70, кількість стародруків загалом збільшилася до 70 од. зберігання. Значно поповнилася збірка стародрукованих Євангелій: №133–160; 354–370; 487–490; 586, 596, усі вони здебільшого були опубліковані у XVIII ст. [28].

Професор В.М.Перетц перевіряв та доповнив відомості про кириличні рукописи Музею, детально вивчив Учительне Євангеліє 1592 р. Він скоригував також й описання стародруків, зазначених у каталозі 1905 р.

Зокрема, ним була проведена атрибуція та визначено видання, зафіксоване у каталозі за №6. За його ствердженням, цей не встановлений у каталозі стародрук являє собою київське видання "Книга о Вере" (Київ, 1619) [29].

Отже, вивчення рукописно-книжкових пам'яток Катеринославського музею членами семінарія під керівництвом В.Перетца мало провідне значення у розвитку камеральної, едиційної археографії, палеографії, текстології, порівняльного мовознавства, історії української мови та історико-книгознавчого метода дослідження рукописних книг.

У 20–30-х роках ХХ ст. історія комплектування та стан збереженості спеціальних книжних фондів Катеринославського музею продовжували привертати увагу археографів та книгознавців, зокрема В.Перетца та згодом – П.М.Попова. У неопублікованій рецензії з особового архіву Павла Миколайовича Попова, на примірнику видання "Справочник-указатель печатных описаний славяно-русских рукописей" (М.; Ленінград, 1962) [30] за ред. Н.Ф.Бельчикова та інших, на вклеєному арк. 30 П.М.Попов занотував змістовну інформацію щодо трагічної історичної долі, кількісного складу й обсягу Катеринославських рукописів у 20-ті роки ХХ ст., із посиланням на відомості академіка В.М.Перетца, опубліковані у звіті про наукові відрядження за 1929 р. У результаті обстеження рукописної збірки Музею в 1929 р. В.М.Перетц зазначав, що зібрання рукописів Музею значно постраждало у період громадянської війни, про що свідчить динаміка: у 1910 р. було 70 рукописів, у 1917 їх кількість сягала 183. Однак у червні 1929 р. їх налічувалося лише 27. Надходження 1910–1917 рр., з частиною раніше придбаних рукописів, серед яких зберігався цінний збірник кінця ХVІІ – поч. ХVІІІ ст., були втрачені внаслідок пограбувань у Дніпропетровську військами Н.Махна [31]. Не меншими втратами старожитностей надалі відзначився період нацистської окупації, що досліджено М.Мешковим. У лютому 1942 р. приміщення історичного музею були звільнені для службової квартири штадкомісара Клостермана, а старожитності перевезені до Художнього музею, надалі вони були конфісковані нацистами і вивезені до Німеччини, багато експонатів було втрачено та не повернуто в Україну [32].

Отже, розвиток досліджень рукописної та книжкової спадщини в Україні на початку ХХ ст. був пов'язаний із загальним рухом виявлення, наукового опису та дослідження пам'яток. Важливість охоронних описів, які, цілком зрозуміло, були недосконалими, також не можна переоцінити. Вони реєстрували спадщину, привертали до цих джерел увагу досвідчених фахівців, зберегли для нас відомості про кількість і зміст рукописів та стародруків на початок ХХ ст., багато з котрих на сьогодні загинули. Вони залишили нам імена подвижників, які прагнули зберегти цю спадщину.

Література

1. Див. детальніше наші праці: Міщук С.М. Зародження наукового опису рукописних пам'яток та стародруків як напрям українського книгознавства: друга половина XIX – початок XX ст. // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 16–34; він же: Формування науково-практичних засад опису рукописних книг та стародруків у науковій діяльності В.М.Перетца в Україні // Бібліотечний вісник. – 2007. – №4. – С. 23–36; він же. Розвиток історико-книгознавчого опису рукописних книг та стародруків в Україні наприкінці XIX – на початку XX століття // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – К., 2008. – №2. – С. 55–60.
2. Дніпропетровський історичний музей імені академіка Д.І.Яворницького // Радянська Енциклопедія Історії України. – К., 1971. – Т. 3. – С. 47.
3. Кондратьєва І.Ю. Д.І.Яворницький як фундатор Катеринославського історичного музею // Дніпропетровський історико-археологічний збірник. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1. – С. 511–516.
4. Архів Д.І.Яворницького зберігається у значній кількості архівних установ. Серед них: Дніпропетровський історичний музей, Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ); Інститут мистецтва, фолклору та етнології та Інститут археології АН УРСР тощо.
5. Данилов В. Екатеринославский областной Музей имени А.Н.Поля // Исторический вестник. 1907. – Март, т. 107. – С. 1025.
6. Поль // Радянська Енциклопедія Історії України. – К., 1971. – Т. 3. – С. 422–423.
7. Скриленко А. Каталог Екатеринославского областного музея им. А.Н.Поля. Археология и Этнография. – Екатеринослав, 1905. – 296.
8. Правила съезда, утвержденные г.Министром Народного Просвещения 12 мая 1905 г. // Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе. 1905 г. – М., 1908. – Т. 2. – С. 148–149.
9. Скриленко А. Вказ. праця. – С. 24–25.
10. Перетц В.Н. Новые труды по источниковедению древнерусской литературы и палеографии: Критико-библиографический обзор. XVI–XXIV. – К., 1906. – С. 24–26.
11. Там само. – С. 25.
12. Там само. – С. 25–26.
13. Там само. – С. 26.
14. Данилов В. Екатеринославский областной Музей имени А.Н.Поля // Исторический вестник. –1907. – Март, т. 107. – С. 1021–1032.
15. Українська літературна енциклопедія. – Т. 2. – К., 1990. – С. 13.
16. Исторический вестник // Советская историческая энциклопедия. – М.: Изд-во "Советская энциклопедия", 1965. – Т. 6. – С. 1026.
17. Там само. – С. 1032.
18. Дубровіна Л.А. Кодикологія та кодикографія української рукописної книги. – К., 1992. – С. 59–62.

19. Ляхоцький В.П. Тільки книжка принесе волю українському народові ... – К., 2000. – С. 216–217.
20. Перетц В.М. К вопросу о рациональном описании древних рукописей // Труды Тверского областного археологического съезда. – Тверь, 1905. – С. 1–10. – Отдельный отт.
21. Перетц В.Н. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Полтаву и Екатеринослав 1–9 июня 1910 г. – К., 1910; він же. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Житомир 21–26 октября 1910 года. – К., 1911; він же. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Нежин 18–20 февраля 1914 г. – К., 1914; він же. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Киев 30 мая – 10 июля 1915 года. С приложением описания древних рукописей и старопечатных книг Киево-Выдубицкого монастыря. – К., 1916.
22. Перетц В.Н. Отчет о занятиях во время заграничной командировки летом 1907 г. – К., 1907; він же. Отчет о занятиях во время заграничной командировки летом 1912 г. – К., 1913.
23. Перетц В.Н. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Полтаву и Екатеринослав 1–9 июня 1910 г. – К., 1910.
24. Щеглова Софія Олексіївна // Особові архівні фонди Інституту рукопису // Путівник. – К., 2002. – С. 626.
25. Перетц В.Н. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Полтаву и Екатеринослав 1–9 июня 1910 г. – К., 1910. – С.1, 8.
26. Отчет об экскурсии семинария русской филологии. – С. 16–17; Приложения: III. Рукописные сборники Музея им. А.Н.Поля; 1) Учительное Евангелие 1592 г. // Отчет об экскурсии семинария русской филологии. – С. 3–64.
27. Там само. – С. 21.
28. Там само. – С. 27.
29. Там само. – С. 35.
30. Там само. – С. 35–36.
31. ІР НБУВ, ф. 285, №1284. Додаток: "Справочник-указатель печатных описаний славяно-русских рукописей" / Сост. Н.Ф.Бельчиков и др. – М.: Ленинград: Изд-во АН, 1962. – Арк. 30.
32. Отчет о деятельности Академии наук СССР за 1929 г. II. Отчет о научных командировках и экспедициях. – М., 1930. – С. 223.
33. Дніпропетровські архіви, музеї та бібліотеки в роки Другої світової війни. Анотований перелік документів і матеріалів / Упор. Д.Мешков. – К., 2000. – С. 25, 26, 56, 58, 65, 67, 68.

Духовне життя сучасного Ніжина: відродження чи криза?

*"Тайна беззакония уже в действии, только совершится до тех пор, пока не будет взят от среды удерживающий теперь".
Друге послання апостола Павла до Фессалонікійців*

Згадаємо прохання праотця Авраама про жителів Содома та Гоморри, що на той час погрузли у розпусті: "И подошел Авраам и сказал (А.Богу): неужели ты погубишь праведного с нечестивцем... может быть, есть в этом городе пятьдесят праведников?" Господь був милосердним і погодився помилувати названі міста заради цих 50 праведників. На жаль, такої кількості не виявилось. Тоді Авраам просив помилувати заради 40 праведників, 30, 20 і нарешті 10 праведників, але і цієї малої кількості не знайшлося, після чого Господь перестав говорити з ним і знищив ці два розпусні міста, які назавжди лишилися на дні Мертвого моря [1, Бытие, гл. 18, 16–33]. Ця ветхозавітна історія як ніколи є актуальною та повчальною для кожного сучасного міста. В тому числі і для Ніжина.

У кожній країні, у кожному місті та селі є міра тих, хто утримує священний дар життя у цьому регіоні. Це і є те мале стадо, заради якого безперервно діюча таємниця беззаконня все-таки не здійснюється [8, с. 11].

Проблемам історії ніжинської церкви та її отців останнім часом активно займався О.Морозов [10]. Крім того, слід згадати ряд робіт професора Г.В.Самойленко [11], а також дослідження Ю.М.Філоненка. Однак особливості духовного життя сучасного міста ще не достатньо вивчені і не представлені відповідними публікаціями.

До сумнозвісних подій революції 1917 р. у Ніжині діяли аж 21 церква і три монастирі. Найдавнішим був Свято-Георгіївський монастир XIV ст., зруйнований у 30-х роках. З XVII ст. почав функціонувати жіночий Введенський монастир, при якому діяло училище для дівчаток. Приємно відзначити, що вони вивчали Закон Божий, російську словесність, історію, географію, арифметику, французьку мову. Це училище діяло до російсько-турецької війни, під час якої його реорганізували під госпіталь, а у XX ст. під звичайну школу. Крім того, у другій половині XIX ст. в монастирі діяла лікарня для паломників, майстерні з різьби та живопису, а з 1863 р. – школа іконопису.

Миколаївський собор, який називають "першим кам'яним дивом" на Лівобережній Україні, почав діяти з 1659 р. А у 1702–1716 рр. на кошти

митрополита Стефана Яворського був збудований комплекс Ніжинського Благівіщенського чоловічого Лазарету Пресвятої Богородиці монастиря.

У 1721 році в місті була збудована церква Боявлення Господнього, яку городяни називали "Замковою", оскільки її було зведено на території колишнього Ніжинського замку.

Пізніше в Ніжині було розпочато будівництво так званих грецьких храмів. Історія їх виникнення пов'язана з грецькою громадою, більшість представників якої були купцями. Перша дерев'яна церква Архангелів Михаїла і Гавриїла з'явилась у Ніжині вже в 1687 році на сучасній вулиці Гребінки, 29. На початку XVIII століття ніжинські греки зайнялися ремонтом та перебудовою дерев'яної Михайлівської церкви, на місці якої у 1714 році, з дозволу гетьмана І.Скоропадського, було закладено кам'яний фундамент. Будівництво тривало понад 10 років і було закінчене у 1729 році. 28 травня 1731 року цей храм урочисто освятив митрополит Київський, Рафаїл Заборовський. Зараз це тепла церква Всіхсвятського соборного комплексу, яка перебуває на реконструкції. У 1805 році на захід від Михайлівської церкви було зведено струнку триярусну дзвіницю, яка стала найвищою спорудою тогочасного Ніжина. На жаль, до наших часів вона не збереглася.

У 1727–1733 роках у Ніжині була збудована церква Святої Трійці на місці згорілої старої дерев'яної церкви. Після значних перебудов у 30-х роках XVIII століття вона набула рис класицизму. У XVIII столітті при церкві діяв госпіталь. У 1748 році в місті побудували Спасо-Преображенську церква, де також діяли школа та госпіталь, що утримувалися за рахунок громади та пожертвувань. Цю церкву ще називають Кобзаревою Святиною. Саме на майдані цієї церкви була проведена панахида над труною Тараса Григоровича Шевченка.

У 1752 році, на місці дерев'яної церкви 1619 року, було споруджено церкву Іоанна Богослова. Її будівництвом керував ніжинський полковник Петро Розумовський. При церкві діяли парафіяльна школа і шпиталь. У 1787–1804 роках в ній служив священиком батько всесвітньовідомого мореплавця, нашого великого земляка – Ю.Ф.Лисянського.

У 1762 році на кошти купця Алісова і міської громади на місці старої дерев'яної церкви було збудовано Успенську церкву. У ній вінчався сам Глібов з донькою священика цієї ж церкви. У 20–30-ті роки XX століття церква була повністю знищена. Вона знаходилася на колишній Успенській вулиці (зараз це вулиця Крупської) на місці колишнього будинку побуту, а нині податкової інспекції [7, с. 5–9].

У 1765 році на кошти прихожан на честь Покровського ярмарку була збудована Покровська церква, а раніше (1620 р.) на цьому місці знаходилася дерев'яна церква Різдва Богородиці. Сучасний кам'яний храм було зведено на кошти релігійної громади, до якої входило чимало заможних купців. У 1873 році, за проектом інженера Л.Садовського, поруч з Покровською церквою як теплу до неї було прибудовано Миколаївську церкву.

Важливу роль у релігійному та культурному житті міста відігравали й Христо-Воздвиженська церква, що була споруджена у 1775 році на кошти вдови ніжинського полковника П.І.Розумовського, та Василівська церква. Це єдина церква, яка не закривалася у радянські часи і служба Богу тут була постійно. Церкву збудували у 1768 році на кошти священика Кумакевича.

Отже, православних церков у місті було багато, а головне, тут не лише відбувалися регулярні богослужіння, а і просвітницька робота, лікували хворих, розвивали різні види мистецтва.

Ніжинське студентство могло духовно збагачуватися не лише у міських храмах, а й мало власну інститутську Олександрівську церкву.

Під час відкриття у м.Ніжині (1875 р.) замість Юридичного ліцею Історико-філологічного інституту ім. князя Безбородька, інститутський законовчитель Андрій Хойнацький сказав коротку промову, повторивши слова Ісуса, визначив першочергові завдання: "Єдина єсть вечная Истина и Жизнь, Бог Слово, и тот, кто сам хранит Слово Божие и малых сих научает тому, великим наречется в Царствии Небесном, а кто разорит Слово Божие и тому же малых научит, малым наречется в Царствии Небесном" та побажав усім, щоб Бог благословив їх діяльність у новому Інституті і сподобив їх великими наректись у Царстві Небеснім [3, с. 124].

Далі він озвучив тезу про кінцеву мету всіх людських знань – "утверждение в народе истинного богопознания и укоренения в нем чувства нравственного и гражданского долга", – ось які високі загальні завдання стояли перед викладачами, студентами та випускниками інституту. У правилах для студентів інституту, затверджених 10 квітня 1876 р. підкреслювалося: "Студенты Историко-филологического института князя Безбородко, свободно предназначая себя к высокому званию педагогов, должны прежде воспитать самих себя так, чтобы в последствии собственным примером иметь доброе влияние на тех, кто будет вверен их педагогическим заботам". Адже студенти зобов'язувалися після закінчення інституту прослужити не менше 6 років у відомстві Міністерства народної освіти.

У правилах другого розряду, які стосуються моральних обов'язків студентів, робився наголос на наступному: "Студенты Историко-филологического института кн.Безбородко должны исполнять христианские обязанности. Институт требует, чтобы студенты: во-первых, ежегодно были у исповеди и святого причастия; во-вторых, чтобы в воскресные и праздничные дни, в которые студенты увольняются от классных занятий, присутствовали при Божественной литургии; в-третьих, чтобы ежедневно являлись к утренней молитве в 7, 5 часов" [3, с. 125].

У примітці додавалося, що читання вранішніх, вечірніх молитов, а також молитов перед обідом і після здійснюється студентами по черзі. Читання молитов починається не раніше від приходу наставника до їдальні. До закінчення молитви після вечері чи обіду студентам забороняється виходити без особливого дозволу. Ось так інститут у той час переймався вихованням та духовним життям молоді.

Крім фахових курсів, їм обов'язково читався курс богослов'я. Для студентів I та II курсів А.Хойнацький викладав богослов'я догматичне та моральне, де мова йшла про існуючі обов'язки християнина до Бога, ближнього та самого себе [3, 126] Пізніше, коли додалися старші курси, він читав для студентів III курсу про освячення людини, про Божу благодать та церковні таїнства, а для IV курсу – про останні долі світу та людини.

У громадських місцях ніжинським студентам заборонялося грати в будь-яку азартну гру. Ні в кімнатах, ні в інших місцях інституту, ні за яких обставин не дозволялося тримати зброю, порох, міцні напої, заборонені книги та гральні карти. Крім того, студенти мали турбуватись про чистоту тіла, а палити цигарки дозволялось лише у відведеному місці.

Студенти не повинні були відвідувати такі заклади, де можуть легко принизити свою людську гідність, чого, на превеликий жаль, не можна сказати про сучасне студентство.

Отже, Ніжин був потужним релігійним, духовним, освітнім центром Лівобережної України. До того ж православні храми були справжньою окрасою міста.

На жаль, тяжкий період атеїстичної боротьби з церквою вкрай негативно позначився на культурі та духовності ніжинців. Відокремлення держави від церкви та освіти від держави, цей подарунок давно неіснуючої радянської влади, на жаль, залишився у нашій країні і досі відіграє свою згубну роль. Хоча розпочався процес відбудови церковних споруд, але він протікає повільно і має певні особливості. Під час виборчих кампаній у незалежній Україні певні політичні сили виділяють кошти на реставрацію, щоб отримати голоси виборців, а після виборів про цю богоугодну справу

забувають. Тож місцеві прихожани самотужки зводять свої церкви, тільки наші бізнесмени не часто поспішають з пожертвуваннями. Крім того, керівництво держави умудрилось розколоти українську православну церкву, спекуючи на національній ідеї, забувши, що церква Єдина Свята Соборна і Апостольська і будь-який її розкол – то великий гріх.

У школах Ніжина так і не читаються уроки християнської етики, хоча давно визріла така потреба, і у багатьох школах нашої країни подібні уроки читають давно. У нас і підручники вже закуплені, та лежать "мертвим вантажем". У міськвно пояснюють цю ситуацію відсутністю кадрів, які можуть читати подібні уроки, і не поспішають їх підготувати.

Курси, що читаються у нашому ВНЗ, так само не часто перекликаються з християнством, а відтак, не сприяють формуванню духовних якостей молоді. Тому ми сьогодні з точністю можемо повторити слова апостола Павла про те, що не всі сьогодні чують Євангеліє, хоча всі мають таку можливість. І пояснює чому: "Если же и закрыто благовествование наше, то закрыто для погибающих, для неверующих, у которых бог века сего ослепил умы, чтобы для них не воссиял свет благовествования о славе Христа, который есть образ Бога невидимого" [1, Друге послання Коринфен 4:3–4]

За даними анонімного анкетування 85 студентів першого курсу історико-юридичного факультету, простежуються така картина.

На питання *"До якої релігійної конфесії Ви належите?"* відповіли так:

- 1) християни – 26,
- 2) УПЦ МП – 13,
- 3) УПЦ КП – 41
- 4) не вірю у Бога – 5.

Церкву відвідують лише на великі свята. Біблію майже не читають, на сповідь та причастя практично не ходять. Головну молитву християн "Символ віри" знають напам'ять лише 6 чоловік з 85 анкетованих.

Однак на питання *"Чи потрібен навчальний курс "християнська етика"* (не залежно від того, де він читається) 58 чоловік відповіли, що потрібен.

Звісно, певну похибку у відповідях ми все ж повинні враховувати, однак можна сміливо заявляти, що сучасний студент далекий від глибокого розуміння християнської віри, від чіткого орієнтування у заплутаній конфесійній ситуації в країні, а відтак, і від моральних якостей справжнього християнина. Студенти слабо орієнтуються, де ж справжня православна церква, і заявляють свою позицію в унісон розкольникам. Правда останні відповіді залишають нам надію на те, що переважна більшість студентів

зацікавлені в опануванні азів християнства, яке, можливо, докорінно змінить їхнє життя. Хотілося б сподіватися, що керівництво нашої держави буде так само уболівати цією проблемою і запроваджувати відповідні освітні реформи.

Студенти сьогодні мають достатньо великий вибір різних творчих гуртків в університеті. Але місто пропонує їм ще більше "привабливих" місць відпочинку після пар, де можна сміливо випити спиртних напоїв, викурити не лише тютюнову цигарку і програти гроші. За даними Ніжинського виконкому, у місті лише офіційно зареєстровані на сьогодні 36 розважальних закладів різного типу, а також 10 гральних клубів. А скільки їх діє нелегально! Наша демократична держава практично відмовилася стежити і відповідати за якісне харчування, лікування тощо, а головне – за духовний стан молодих українців.

Сьогодні все частіше можна помітити спроби призвати тексти Священного Писання для утвердження поглядів прямо протилежних йому. Прикладом може слугувати поширення у світі старої ересі у новій упаковці роману американця "Код да Вінчі". Раніше вийшов роман російського автора, серед назв якого значилась і "Євангеліє від Воланда". Все це перемішується різними рок-операми, концертами, фільмами та іншими забавами масової культури з єдиною метою – спотворити Євангеліє і зіпсувати людську душу. Тож псевдохристиянські спекулянти продовжують одурманювати людей. Свобода віросповідань, гарантована конституцією призвела не лише до посилення протистоянь на релігійному ґрунті.

Варто з сумом зазначити, що спостерігається стійка тенденція до збільшення кількості неправославних релігійних об'єднань в області. Так, згідно з даними Чернігівського обласного відділу статистики, за роки існування незалежної української держави їх кількість зросла з **38** (у 1991 році) до **194** (у 1997), тобто майже у 5 разів! Причиною цього, скоріше за все, стала релігійна байдужість українського законодавства, а також постійне розростання світової мережі протестантських релігійних конфесій.

До неправославних релігійних конфесій Чернігівської області належать: Римсько-католицька Церква, Українська греко-католицька Церква, Обласне об'єднання церков євангельських християн-баптистів, незалежні громади євангельських християн-баптистів, Союз церков християн віри євангельської п'ятдесятників Чернігівської області, Чернігівське обласне управління об'єднаної церкви християн віри євангельської (ХВЕ), Божа Церква ХВЕ України, Незалежні громади п'ятдесятників, Церква Адвентистів Сьомого Дня, Релігійна організація Свідків Єгови, Церкви Повного Євангелія, Релігійні громади харизматичного напрямку, релігійні

громади Євангельських Християн, Союз вільних церков Християн Євангельської Віри, Новоапостольська Церква, Церква Ісуса Христа Святих Останніх Днів, Іудейські релігійні громади, Товариство Свідомості Крішни, Українські язичники "Сіверяни" та прихильники РУН-віри, Буддисти Школи Карма Каг'ю, Християнська пресвітеріанська церква "Течія", християни віри євангельської "Вселенська християнська апостольська свята небесна церква сонця", а також Месіянська релігійна громада.

У самому Ніжині сьогодні діють 6 розкольничих та 14 сектантських течій. До того ж відвідують їх значна кількість молодих ніжинців. Необхідно відзначити також, що протягом останніх років у місті з'явилися послідовники ще однієї нехристиянської релігії. Це прихильники *РУНВіри* – Рідної Української Національної Віри, яку заснував американський проповідник українського походження Лев Силенко, які вважають, що лише язичницька віра підходить українцям.

Проблема поширення сектанства стає все більше загрозливою для суспільства, тому що відвідують ці місця в основному молоді люди, які стають психологічно залежними від них. Відмовившись від православної віри своїх предків, вони готують собі непривабливе майбутнє. Багато студентів звертаються до викладачів ВНЗ з кафедри психології з проханням допомоги їм позбавитися цієї залежності, але ті лише безпорадно розводять руками.

На противагу, можна назвати 12 діючих православних парафій у Ніжині, де сьогодні здійснюють богослужіння 37 священників. При храмах діють три недільні школи і 4 бібліотеки, однак підростає покоління не поспішає їх відвідати.

Таким чином, сьогодні у нас не має однозначної відповіді на питання: у місті спостерігається відродження чи криза духовного життя.

Література

1. Библия. – М., 2002.
2. Гранатович Л.В. Викладачі Ніжинської вищої школи 1820–1920. Бібліографічний показник. – Ч. 1. – Ніжин, 1998.
3. Дудка Р.А. Духовне життя Ніжинського історико-філологічного інституту кн. Безбородька у др. пол. XIX – на поч. XX ст. // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2007.
4. Преподаватели и воспитанники. 1875–1900 г. // Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине. – Ніжин, 1913.
5. Самойленко Г.В. Ніжинська вища школа: 1820–1995. – Ніжин, 1995.
6. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин, 2005.

7. Філоненко Ю.М., Нагорна Н.М. Релігійні громади міста Ніжина. – Ніжин, 2007.
8. Человек. История. Весть. – К., 2006.
9. Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание: В 2 т. – К., 1851.
10. Морозов О. Богородичний Назарет: 3 історії Ніжинських храмів / Вісті. – Вересень, 1995; Морозов О., Костенко І. Грецькі храми / Ніжинський вісник. – Вересень, 1992.
11. Самойленко Г.В. Нариси культури Ніжина. Забудова Ніжина, архітектурні пам'ятки XVII–XX ст. – Ніжин, 1998; Самойленко Г.В. Нежин – город юности Гоголя. – Ніжин, 2002.

М.В.Семенова

Нормативно-правова база в сфері культури: проблема практичної реалізації

Сучасна соціокультурна ситуація в Україні вимагає виваженої державної політики. У культурній сфері відбуваються істотні зміни: держава втрачає над нею монопольний адміністративний контроль; активізується діяльність культурних товариств, громадських організацій, творчих спілок; утворюються нові суб'єкти культурної діяльності – заклади, організації, осередки культури, засновані на державній, комунальній та приватній формах власності. У цих умовах виникла необхідність в утвердженні нових засад культурної політики держави, в пошуку актуальних підходів до організації і здійснення державного управління: формування його моделі на основах конструктивного діалогу та тісної співпраці між органами державної влади і управління й громадськістю, їх взаємодії у вирішенні питань культурного розвитку, що відповідає особливостям культурної сфери.

У сучасних вітчизняних дослідженнях питання державної політики у сфері культури висвітлюють В.П.Андрущенко, Ю.П.Богуцький, О.А.Гриценко, В.М.Даниленко, І.М.Дзюба, М.Г.Жулинський, С.І.Здіорук, В.Г.Кремень, В.М.Литвин, С.В.Майборода, Б.О.Парахонський, М.В.Попович, О.М.Семашко, В.А.Скуратівський, В.В.Тертичка, Г.П.Чміль та інші [1].

Державна політика ґрунтується на нормативно-правовій базі та дієвому механізмі її впровадження. Формування нової законодавчої бази культурної сфери було історично обумовлено: розбудова незалежної держави вимагала утвердження нового правового поля в цій галузі. Характерними рисами розгортання процесу формування нормативно-

правової основи в сфері культури стали: орієнтація на європейські та світові норми, недовіра старих механізмів і неефективність роботи новостворених, гостра необхідність концептуального опрацювання питань правової політики галузі та формування комплексу законів і оновлення підзаконних актів на рівні центральних органів державної виконавчої влади і на рівні місцевих органів; потреба розв'язання питання застосування в цій сфері механізму правового регулювання розробки ключових питань галузі культурного права (у системі законодавства ще не визначилися з культурним правом, яке є галуззю законодавства, що регулює суспільні відносини у сфері культури) [2].

Головним органом державної влади, який формує засади політики у сфері культури, як і політики української держави загалом, є Верховна Рада України. Формуючи систему відповідного законодавства, ВРУ визначає мету, основні завдання, напрями, принципи та пріоритети державної політики у сфері культури, встановлює правові, економічні та соціальні гарантії її реалізації, створює систему соціального захисту працівників культури.

Безпосередньо законопроектною діяльністю у сфері культури займається Комітет Верховної Ради України з питань культури і духовності. Основними функціями цього комітету є: організація розробки за дорученням Верховної Ради України або за власною ініціативою відповідних проектів засад державної політики у сфері культури та її окремих секторів, попередній розгляд та підготовка висновків і пропозицій щодо законопроектів, внесених іншими суб'єктами законодавчої ініціативи, доопрацювання та редагування за дорученням Верховної Ради України чи з власної ініціативи окремих законопроектів за наслідками розгляду їх у першому та наступних читаннях.

Законодавчий ґрунт для розвитку культурної сфери було покладено прийняттям у лютому 1992 р. "Основ законодавства України про культуру" [3]. У цьому документі визначено основні завдання, принципи та напрями державної політики у сфері культури. "Основи законодавства України про культуру" протягом усього часу був і залишається основним законодавчим актом, який визначає правові, економічні, соціальні, організаційні засади розвитку культури в Україні, регулює суспільні відносини у площині створення, поширення, збереження та використання культурних цінностей і спрямований на: реалізацію суверенних прав України у сфері культури; відродження і розвиток культури української нації та культур національних меншин, які проживають на території України; забезпечення свободи творчості, вільного розвитку культурно-мистецьких процесів, професійної

та самодіяльної художньої творчості; реалізацію прав громадян на доступ до культурних цінностей; соціальний захист працівників культури; створення матеріальних і фінансових умов розвитку культури [4].

Одним із пріоритетних завдань державної політики щодо культури є забезпечення прав громадян України у цій сфері. Так, держава гарантує громадянам права на: свободу творчості; вільний вибір будь-якого виду культурної діяльності, засобів і сфер застосування творчих здібностей та самостійне визначення долі своїх творів; здійснення професійної та аматорської діяльності на індивідуальній чи колективній основі, самостійно чи з допомогою будь-яких форм посередництва; створення закладів, підприємств та організацій культури; об'єднання у творчі спілки, національно-культурні товариства, фонди, асоціації, інші громадські об'єднання, які діють у сфері культури; збереження і розвиток національно-культурної самобутності, народних традицій та звичаїв; доступ до культурних цінностей; захист інтелектуальної власності; здобуття спеціальної освіти [5].

"Основи законодавства України про культуру" окреслюють пріоритетні напрями розвитку культури на сучасному етапі, які визначаються відповідними цільовими державними програмами, що їх затверджує Верховна Рада України. Загальні засади формування та реалізації державної політики у сфері культури визначені в Концепції державної культурної політики України (Основних положеннях), затвердженій постановою колегії Міністерства культури України у 1994 році [6].

Окрім законів концептуального характеру, Верховна Рада вже за перше десятиліття існування держави – протягом 90-х років – прийняла цілу низку законів, що регулюють відносини у різних галузях культурної сфери: Закон України "Про основи державної політики в сфері культури" (1991), "Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні " (1992), "Про інформацію" (1993), "Про телебачення і радіомовлення" (1993), "Про бібліотеки та бібліотечну справу" (1995), "Про музеї та музейну справу" (1995), "Про інформаційні агентства" (1995), "Про туризм" (1995), "Про професійних творчих працівників та творчі спілки" (1997), "Про видавничу справу" (1997), "Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів" (1997), "Про кінематографію" (1998), "Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей" (1999) [7].

Отже, законодавча база сфери культури почала формуватися одразу в процесі творення законодавчої системи незалежної України одночасно з іншими сферами і має ґрунтовні напрацювання. Проте варто зазначити, що законотворча діяльність Верховної Ради України у сфері культури є безсистемною, непослідовною, формується не передбачуючи, а наздога-

няючи потреби культурного розвитку суспільства. Проекти законів досить часто приймаються із запізненням. Причиною такого стану речей є не лише брак необхідного досвіду законотворчої діяльності Верховної Ради, а – в першу чергу – політичне протистояння, відсутність парламентської більшості, недостатній рівень відповідальності парламентарів за законотворчу роботу та її наслідки, що паралізує діяльність вищого законодавчого органу влади.

Прикладом тривалого опрацювання й обговорення законопроектів, і – як результат – несвоєчасне прийняття законів можна назвати: проекти Законів України "Про організацію гастрольної діяльності в Україні", "Про неприбуткові організації", пакет проектів законодавчих актів щодо книговидавничої справи, національної інформаційної політики, підтримки розвитку національної кінематографії, охорону культурної спадщини. Досить пізно – лише на 2004–2005 рр. – передбачалося невідкладно розробити та подати на розгляд Верховної Ради України проекти законів: про культуру, про порядок застосування мов в Україні, про внесення змін до Закону України "Про бібліотеки і бібліотечну справу", про внесення змін до Закону України "Про музеї та музейну справу", про меценатство та ін.

Наскільки дієвими для культурної сфери виявилися нормативні акти, прийняті за перше десятиліття незалежності України, демонструє назва парламентських слухань, "Духовна криза суспільства і шляхи її подолання", які відбулися у 2003 році. Учасники названих парламентських слухань, обговоривши питання державної політики у галузі культури, науки, освіти, охорони здоров'я, інформаційної та молодіжної політики, прав людини на працю і соціальне забезпечення, мовну ситуацію в Україні, відзначили, що для подолання глибокої системної кризи у всіх сферах життєдіяльності та формування гуманістично орієнтованого суспільства необхідно забезпечити інтенсифікацію духовно-інтелектуального потенціалу суспільства, пріоритетність розвитку культури, мови, науки, освіти. Економічна нестабільність, соціальна незахищеність громадян, особливо молоді, недостатня дієвість нормативно-правових актів з питань правових відносин молоді і суспільства сприяють формуванню у неї невпевненості у майбутньому і призводить до певної духовної кризи [8].

Проблема залишилась і надалі: учасники парламентських слухань "Культурна політика в Україні: пріоритети, принципи та шляхи реалізації", які відбулися у 2005 році, відзначили необхідність розв'язання проблем, що існують у галузі культури, на системному рівні шляхом запровадження нової, прогресивної моделі культурної політики, яка покликана визначити ключову роль культури в суспільно-економічному розвитку України та її

окремих регіонів, перетворити Україну на державу, в якій буде реалізовано право кожного на доступ до надбань культури.

Учасники парламентських слухань знову змушені були констатувати: рекомендації органам виконавчої влади, прийняті на попередніх парламентських слуханнях і затверджені постановами Верховної Ради України, залишаються декларативними і не виконуються [9]. Народні депутати України, діячі культури і мистецтва, представники громадськості, які брали участь у даних парламентських слуханнях, наголошували на необхідності посилення здійснення парламентського контролю у межах, визначених Конституцією України, в тому числі за дотриманням та реалізацією нормативно-правових актів, прийнятих Верховною Радою України.

Головна правова проблема культурної сфери, переконані дослідники, полягає у тому, що чинне законодавче поле не створює сприятливих умов для нормального розвитку цієї сфери [10].

Таким чином, нестабільна законотворча діяльність Верховної Ради України у культурній сфері не сприяє формуванню цілісної законодавчої бази розвитку культури. Ця проблема підсилюється неможливістю впровадження дієвих механізмів і оптимальних засобів реалізації державної політики у цій сфері, що в свою чергу поглиблює негативні тенденції культурного розвитку суспільства.

Проблеми функціонування культурної сфери вирішують також укази та розпорядження Президента: як правило, значна кількість цих документів торкається питань, які не врегульовані чинним законодавством, але потребують термінового вирішення (визначення пріоритетних напрямів розвитку української культури, принципів підтримки культурної сфери суспільства в умовах утвердження ринкових відносин, збереження й відтворення культурної спадщини українського народу, створення і поширення культурних цінностей, забезпечення фінансової підтримки кращих мистецьких колективів, окремих митців, обдарованої творчої молоді шляхом надання президентських стипендій, грантів, надання статусу "національний" закладам та установам культури, які мають особливе значення для розвитку української та загальносвітової культури) [11].

Органи виконавчої влади, які здійснюють державну політику у сфері культури, залежно від покладених на них завдань та функціональних обов'язків можна поділити на групи: органи виконавчої влади загальної компетенції – Кабінет Міністрів України, Рада Міністрів Автономної Республіки Крим, обласні і районні державні адміністрації, міські державні адміністрації в містах Києві та Севастополі, які, здійснюючи загальне керівництво, в межах своїх повноважень координують діяльність органів

державного управління у сфері культури відповідного рівня стосовно розробки й реалізації державної політики. До органів виконавчої влади спеціальної, галузевої компетенції, які безпосередньо несуть відповідальність за реалізацію політики держави у сфері культури, належать: Міністерство культури і мистецтв України (з 2005 року Міністерство культури і туризму України), Міністерство культури Автономної Республіки Крим, управління культури і мистецтв обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, відділи культури районних державних адміністрацій. Значні повноваження в реалізації державної політики у сфері культури та формуванні регіональної культурної політики мають органи місцевого самоврядування – обласні та районні, міські, селищні та сільські ради.

Кабінет Міністрів України у сфері культури має повноваження: забезпечення проведення політики держави у сфері культури, розробка та здійснення загальнодержавних програм культурного розвитку, розробка проекту закону про Державний бюджет України, який містить статті щодо фінансування сфери культури, і забезпечення його виконання після затвердження Верховною Радою України. Конкретизовано повноваження Кабінету Міністрів України у культурній сфері в "Основах законодавства України про культуру" (Стаття 22) [12].

Кабінет Міністрів України здійснює загальні функції державного управління у сфері культури. Прийняті ним постанови і розпорядження спрямовують і координують діяльність міністерств, інших підпорядкованих йому центральних і місцевих органів виконавчої влади щодо реалізації державної політики у сфері культури [13].

У 1997 році була прийнята Постанова Кабінету Міністрів України "Про концептуальні напрями діяльності органів виконавчої влади щодо розвитку культури" [14]. Цією постановою були затверджені основи діяльності органів виконавчої влади у сфері культури; нею передбачалося, що реалізація концептуальних напрямів забезпечить правові, фінансово-господарські, адміністративно-управлінські умови для збереження і всебічного розвитку української культури як важливого чинника розбудови повноцінного демократичного суспільства, основи для формування цілісної культурно-національної ідентичності, успішного розвитку України як повноправного члена світового співтовариства, співтворця світової культури.

Проте за період після затвердження цієї та ряду інших постанов ситуація у сфері культури в цілому не поліпшилася. Окреслені завдання виконано не було: уряд та інші органи виконавчої влади не забезпечили необхідних фінансових, правових, організаційно-управлінських механізмів

підтримки культурно-мистецької сфери, що відповідали б історичним реаліям.

Причина такої ситуації полягає у тому, що ця діяльність уряду відбувається у період нестабільних соціально-економічних і політичних процесів. Неодноразово змінювалися структура і склад уряду, що призводило до порушення принципу наступності в його діяльності, а короткий термін роботи (як правило, менше року) всіх складів Кабінету Міністрів України унеможлилював ефективну реалізацію прийнятих програм, для виконання яких потрібний значно більший термін. Уряд з цілого ряду питань не має можливості вести самостійну діяльність – вона залежить від позиції Президента України та Верховної Ради, між якими досить часто існують значні відмінності (а іноді і протилежні погляди) у баченні розв'язання тих чи інших проблем.

Інша причина низької результативності діяльності уряду в сфері культури, на думку дослідників і громадськості, полягає в тому, що представники вищого виконавчого органу не достатньою мірою усвідомлюють роль культури в розвитку всіх сфер життєдіяльності суспільства, що не "знаходить належного відображення в культурній і бюджетній політиці нашої держави" [15].

Існуюча у попередню історичну добу централізована система управління у сфері культури з чіткою вертикаллю підпорядкування (Міністерство культури – обласні управління культури – міські і районні відділи культури) і директивними методами діяльності радикально змінилася в нових історичних умовах. Перш за все, переважна більшість закладів культури (понад 80%) перейшли у підпорядкування органів місцевого самоврядування, що обумовлено виділенням з єдиної державної власності комунальної власності та визначенням конкретного власника комунального майна, яким стали сільські, селищні, міські, районні та обласні ради. Таким чином, жорсткі вертикальні управлінські зв'язки між різними рівнями державного управління у сфері культури були розірвані, що зумовило виникнення нової для всіх суб'єктів управління ситуації: обласні управління культури, а також Міністерство культури Автономної Республіки Крим, Київське та Севастопольське міські управління культури вже не перебували, як раніше, у подвійному підпорядкуванні Міністерства культури та обласних рад, прямий управлінський вплив на них відтепер здійснювали виконкоми місцевих рад. Відбувається фактично децентралізація управління у сфері культури. Але при цьому стався невпорядкований розподіл повноважень між суб'єктами управління різних рівнів, що призвело до порушення управлінських зв'язків і унеможлилювало своє-

часне отримання інформації, необхідної для прийняття відповідних рішень.

Поряд з державними, комунальними закладами з'явилися й почали діяти нові суб'єкти культурної діяльності – підприємства та організації, засновані у результаті приватної ініціативи. Окрім того, активізували свою діяльність творчі спілки, національно-культурні товариства, громадські, релігійні організації, зацікавлені в оновленні культурно-мистецького життя, відродженні традицій української культури, зі своїм баченням завдань і пріоритетів культурного розвитку. Зважаючи на ці нові явища, органи державного управління повинні будувати свою діяльність відповідно до нової соціокультурної ситуації, наблизити її до реальних проблем культурної сфери, інтересів і запитів усіх суб'єктів культурного життя.

Проте, як доводить історичний досвід, управлінські структури в цих умовах виявилися неспроможними ефективно управляти перехідними процесами у сфері культури. Вплив Міністерства культури на місцеві органи влади у вирішенні питань щодо реалізації державної політики послабився: у першу чергу – у питаннях фінансового і кадрового забезпечення. Обласні управління культури, позбавившись опікування міністерства, були не готові діяти адекватно до змін, які відбувалися в цей час у культурному житті країни. У першу чергу це обумовлювалося відсутністю досвіду роботи в нових ринкових умовах. Підпорядковані місцевим радам обласні управління культури опинилися у інформаційній ізоляції, тоді як колишнє підпорядкування Міністерству культури гарантувало їм не лише контроль з його боку, а й допомогу, консультації, координацію дій. Ці структури продовжували діяти застарілими формами і методами, залишалися відмежованими від суб'єктів культурного життя і населення.

Отже, незабезпеченість розпорядчих функцій Міністерства культури реальними механізмами впливу на суб'єкти у сфері культури, відсутність чіткого розподілу повноважень між органами державного управління всіх рівнів у цій сфері ускладнювали реалізацію основних напрямів державної політики, а здійснення державного управління в умовах нової соціокультурної ситуації застарілими методами унеможлиблювало актуальне вирішення назрілих проблеми, що погіршувало стан сфери культури, сприяло виникненню негативних тенденцій у культурному розвитку суспільства.

Конституційний договір між Верховною Радою України і Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади й місцевого самоврядування в Україні поновив подвійне підпорядкування обласних управлінь культури – обласним державним адміністраціям та

Міністерству культури і мистецтв України [16]. Але в умовах складної соціально-економічної ситуації обласні управління культури не стали реалізаторами державної політики, зросла їх залежність (у першу чергу в бюджетно-фінансових питаннях) від керівництва обласних державних адміністрацій, тоді як вплив Міністерства культури і мистецтв України на обласні управління культури значно зменшився.

Спеціальним уповноваженим органом у системі центральних органів виконавчої влади із забезпечення реалізації державної політики у сфері культури, діяльність якого спрямовує і координує Кабінет Міністрів України, є Міністерство культури і мистецтв України (Міністерство культури і туризму України). Його діяльність спрямована на виконання таких важливих завдань, як: координація діяльності органів виконавчої влади з питань реалізації державної політики у сфері культури і мистецтв, державної політики з питань охорони культурної спадщини, національної музейної політики, державної політики щодо бібліотечної справи; захист відповідно до законодавства прав і законних інтересів вітчизняних творчих працівників і творчих спілок, а також закладів, підприємств та організацій, що діють у сфері культури і мистецтв; створення умов для розвитку соціальної та ринкової інфраструктури у сфері культури і мистецтв, організація її матеріально-технічного забезпечення.

Міністерство культури і мистецтв України (тепер Міністерство культури і туризму України) згідно із відповідним Положенням [17] отримало досить широке коло завдань, повноважень, функціональних обов'язків, проте управлінська діяльність міністерства щодо реалізації державної політики у сфері культури, на жаль, не є послідовною й ефективною, що обумовлено комплексом причин.

По-перше, культура в сучасній Україні не є пріоритетним напрямом державної політики, що в умовах недосконалої законодавчо-нормативної бази функціонування сфери культури та залишкового принципу її фінансування призводить до зосередження уваги міністерства у першу чергу на збереженні й утриманні існуючої інфраструктури культури, забезпеченні працівників галузі гарантованою заробітною платою.

По-друге, в умовах сучасних суперечливих трансформаційних процесів у сфері культури, коли складна соціокультурна ситуація вимагає вивчення тенденцій культурного розвитку суспільства, має зростати роль науково-прогнозуючого й оцінювально-коригуючого напрямку діяльності Мінкультури, тоді як продовжує домінувати його організуючо-контролююча функція (вироблення державної політики у сфері культури, її здійснення і контроль за реалізацією, дотримання чинного законодавства, визначення

нормативів фінансового та матеріально-технічного забезпечення тощо).

По-третє, відсутність глибокого наукового аналізу розвитку процесів і тенденцій у сфері культури в сучасних ринкових умовах, низький рівень прогнозування ефективності й результативності управлінської діяльності зумовлюють неможливість зосередження обмежених матеріально-фінансових ресурсів, творчого потенціалу на пріоритетних напрямках реалізації державної політики у цій сфері й негативно позначаються на розвитку культури.

По-четверте, можливості прямого управлінського впливу міністерства незначні, оскільки переважна більшість інфраструктури культури перебуває у власності місцевих рад і фінансується виключно з місцевих бюджетів, що обумовлює посилення самостійності місцевих органів влади у прийнятті управлінських рішень щодо проблем культурної сфери (у прямому підпорядкуванні міністерства перебувають близько 120 об'єктів культури), а характер впливу залишається рекомендаційно-методичний.

Окрім того, в Україні не існує державно-громадського органу, який об'єднував би зусилля всіх зацікавлених суб'єктів у розвитку культурної сфери і брав участь у виробленні та прийнятті рішень, контролі за їх виконанням та розподілі бюджетних ресурсів. Діяльність такого органу є особливо важливою в сучасних умовах посилення активності громадських структур, адже залучення до процесу управління громадськості, на думку спеціалістів, сприяло б зміцненню довіри населення до діяльності міністерства і забезпечило б підтримку державної політики. Як свідчить досвід більшості європейських країн, функціонування такого громадського органу забезпечує діалог між державними службовцями та громадськими структурами щодо альтернативних варіантів державної політики у сфері культури, механізмів її реалізації, суттєво підвищує ефективність прийняття та виконання управлінських рішень [18].

Таким чином, у період кардинальних змін у культурному житті суспільства, Міністерство культури і мистецтв України будувало свою управлінську діяльність у цілому на основі застарілих форм і методів. Дане міністерство, як і Кабінет Міністрів України, зазнавало неодноразової зміни керівництва і змін у підходах щодо вирішення провідних проблем державної політики, що зводило нанівець принципи послідовності та системності у його функціонуванні. За своїми основними напрямками діяльності воно залишається більш галузевим, ніж функціональним міністерством, що суттєво звужує його роль у реалізації державної політики у сфері культури. Все це вимагає уточнення його функцій та повноважень і, відповідно, впорядкування внутрішньої структури.

Певні повноваження щодо реалізації державної політики у сфері культури мають інші центральні органи виконавчої влади: Міністерство освіти і науки України, Державний комітет архівів України, Державний комітет будівництва і архітектури, Державний комітет інформаційної політики, телебачення і радіомовлення України, Державний комітет у справах національностей і міграцій, інші міністерства й відомства. Такий розподіл державного управління у сфері культури породжує необхідність формування та реалізації єдиної політики, координації діяльності різних структур, які мають повноваження у цій сфері (вирішити цю проблему здатен, на переконання фахівців, запропонований до створення державно-громадський орган) [18].

Значні повноваження у сфері культури, згідно із Законом України "Про місцеве самоврядування в Україні" [20], мають обласні та районні ради, до компетенції яких належить: затвердження програм культурного розвитку відповідного району або області, заслуховування звітів про їх виконання; затвердження переліку базової мережі закладів та організацій культури, яка фінансується з обласного бюджету; визначення обсягів фінансування сфери культури в рамках бюджету району або області; внесення пропозицій до відповідних державних органів про оголошення об'єктів, що мають історичну, культурну або наукову цінність, пам'ятками історії або культури, які охороняються законом. Подібну компетенцію у сфері культури має Верховна Рада Автономної Республіки Крим. Відповідно до Закону України "Про місцеві державні адміністрації" [21], обласні і районні державні адміністрації готують і вносять на розгляд відповідної ради проекти бюджетних витрат на культуру та проекти програм культурного розвитку відповідно районів й областей, а в місцях компактного проживання національних меншин – також проектів програм їх національно-культурного розвитку; готують і вносять на розгляд відповідної ради проекти переліків базової мережі закладів та організацій культури, яка фінансується з обласного бюджету; забезпечують виконання рішень ради з цих питань; подають на розгляд Кабінету Міністрів України пропозиції до проектів загальнодержавних програм національно-культурного розвитку.

У системі органів галузевої виконавчої влади на регіональному (обласному) та місцевому (районному) рівні реалізація державної політики у сфері культури покладається на обласні управління та районні відділи культури. Вони мають значні повноваження, що об'єктивно зумовлено культурною різноманітністю в регіональному вимірі й перебуванням переважної більшості культурних закладів у комунальній власності органів місцевого самоврядування.

Але діяльність органів державної влади й управління у сфері культури на цих рівнях є малоефективною, оскільки не має належного фінансування. Більшість обласних і районних бюджетів є дотаційними, що означає неможливість належного матеріального забезпечення галузі, а отже – її функціонування. Позабюджетні механізми фінансування сфери культури через нерозробленість відповідної нормативно-правової бази майже не працюють. Загострюється кадрова проблема: переведення працівників культури на неповну робочу ставку, відплив професійних кадрів в інші сфери суспільного виробництва. У кінцевому результаті звужуються можливості доступу переважної більшості населення до культурних надбань, що не сприяє головній меті державної політики у сфері культури – забезпеченню необхідних умов для культурного розвитку громадян.

У сучасних умовах принципово іншої управлінської ситуації, яка характеризується наявністю різних суб'єктів культурної діяльності (державних, громадських, приватних структур), підвищенням їх активності в культурному житті і вимагає від органів державного управління у сфері культури гнучко реагувати на ці зміни, адаптуватися до реальної соціокультурної ситуації – зміст їх діяльності залишився переважно без змін і реалізується за інерцією застарілими формами і методами. У цьому, по суті, полягає одна із головних суперечностей державного управління у сфері культури.

Отже, в Україні в умовах трансформаційних перетворень сучасної історичної ситуації відбувається формування нової нормативно-правової бази, і цей процес утворення законодавчого фундаменту культурної сфери відбувається складно і суперечливо. Відбувається реорганізація в системі виконавчих органів влади, пошук нових форм і методів управління. Водночас організаційно-управлінська діяльність органів державної влади та управління у сфері культури в цілому залишається малоефективною і малорезультативною, що зумовлено складними соціально-економічними, політичними процесами в сучасному суспільстві. Зі значними труднощами робляться спроби створити дієздатний апарат управління у сфері культури, сформувати сучасні методи та стиль роботи, запровадити ефективні управлінські традиції. Формування нових організаційно-управлінських відносин у сфері культури здійснюється повільно, органи державного управління залишаються структурно недосконалими і відмежованими від культурних потреб громадян, а зміст їх діяльності поки що не відповідає умовам нової соціокультурної реальності. У процесі формування і реалізації державної політики у сфері культури ще не встановлено

конструктивного діалогу і не налагоджено механізму взаємодії між державними органами та громадськістю, низьким залишається і рівень співпраці органів державної влади з культурно-мистецьким середовищем – творчими спілками, національно-культурними товариствами, організаціями культури всіх форм власності.

Головне завдання державної політики у сфері культури – забезпечення громадянам необхідних умов для їх культурного розвитку, доступу до культурних надбань і цінностей вітчизняної і світової культури, активної участі в культурному житті, максимально враховуючи при цьому культурні потреби та інтереси всіх суб'єктів культурного процесу, залишається здебільшого декларативним, і наповнення його реальним змістом – найближча та вкрай необхідна перспектива держави.

Література

1. Андрущенко В.П. Духовне оновлення суспільства. – К., 1990. – 200 с.; Богуцький Ю.П. Проблеми та перспективи української культури // Культура і життя. – 2002. – №8–9. – С. 1–2; Гриценко О. Культурна політика: Концепції й досвід: Навч. посіб. – К., 1994. – 60 с.; Гриценко О. Культура і влада. Теорія і практика культурної політики в сучасному світі. – К., 2000. – 228 с.; Дзюба І. Проблеми культури в незалежній Україні // Пам'ятки України. – 1997. – №2. – С. 16–29; Дзюба І.М. Між культурою і політикою. – К., 1998. – 254 с.; Жулинський М.Г. Культура – головна концепція в політиці та історії // Час–Time. – 1997. – №3. – С. 10; Здіюрук С.І., Парахонський Б.О., Валевський О.Л. Стратегічні аспекти національно-культурної політики України. – К., 1995. – 76 с.; Тертичка В. Державна політика: аналіз та здійснення в Україні. – К., 2002. – 750 с.; Чміль Г.П. Концептуальні засади державної культурної політики на перехідному етапі розвитку України // Культурна політика України у контексті світових трансформаційних процесів: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – К., 2001. – С. 27–29.
2. Біленчук П., Кампо В., Кофанов А. Реформи законодавства України про культуру // Хроніка 2000. – 1998. – №27–28. – С. 587–589.
3. Основи законодавства України про культуру // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №21. – Ст. 294.
4. Там само.
5. Там само.
6. Концепція державної культурної політики України (Основні положення) // Культура і життя. – 1995. – №3. – С. 1–2.
7. Закон України "Про бібліотеки і бібліотечну справу" // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – №7. – Ст. 45; Закон України "Про музеї та музейну справу" // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – №25. – Ст. 191; Закон України "Про видавничу справу" // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – №32. – Ст. 206; Закон України "Про професійних творчих працівників

та творчі спілки" // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – №52. – Ст. 312; Закон України "Про кінематографію" // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – №38. – Ст. 1388; Закон України "Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей" // Офіційний вісник України. – 1999. – №42. – Ст. 2072; Закон України "Про охорону культурної спадщини" // Офіційний вісник України. – 2000. – №27. – Ст. 1112.

8. Рекомендації парламентських слухань "Духовна криза суспільства і шляхи її подолання". Схвалено Постановою Верховної Ради України від 20 квітня 2004 року №1689-1V // Криза культури. Матеріали парламентських слухань у Верховній Раді України 5 листопада 2003 р. – К., 2004. – С. 74.

9. Культура чи імітація культури? Матеріали парламентських слухань "Культурна політика в Україні: пріоритети, принципи та шляхи реалізації" у Верховній Раді України 20 квітня 2005 р. – К., 2005. – 160 с.

10. Культура в законі: Стан та проблеми правового регулювання культури в Україні / За ред. О.Гриценка. – К., 1998. – С. 4.

11. Про додаткові заходи щодо державної підтримки культури: Указ Президента України від 6 липня 1994 р. №378/94; Про фонд сприяння розвитку мистецтв України: Указ Президента України від 8 лип. 1994 р. №387/94; Про заходи щодо відтворення видатних пам'яток історії та культури: Указ Президента України від 9 груд. 1995 р. №1138/95; Про надання закладам культури статусу національних: Указ Президента України від 17 квіт. 1997 р. №337/97 // Українська культура в законодавчих і підзаконних нормативно-правих актах (1991–1998) / Упоряд.: В.В.Липовський, А.Ф.Мироненко. – К., 1999. – Вип. II. – 222 с.; Про Національні заклади культури: Указ Президента України від 11 жовтня 1994 р. №587/94 // 36. Указів Президента України. – К., 1994. – Вип. 4 (жовтня–грудня 1994). – С. 23–25.

12. Основи законодавства України про культуру // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 21. – Ст. 294.

13. Про стан і заходи щодо розвитку української культури: Постанова Кабінету Міністрів України від 22 лютого 1996 р. №236 // Культура і життя. – 1996. – 6 березня; Про мінімальні соціальні нормативи забезпечення населення публічними бібліотеками в Україні: Постанова Кабінету Міністрів України від 30 трав. 1997 р. №510; // Українська культура в законодавчих і підзаконних нормативно-правових актах (1991–1998) / Упорядн.: В.В.Липовський, А.Ф.Мироненко. – К., 1999. – Вип. II. – 222 с.; Постанова Кабінету Міністрів України "Про нормативне забезпечення населення клубними закладами" від 12 листопада 1998 р. №1775 // Офіційний вісник України. – 1998. – №45. – Ст. 1671; Про Програму відтворення видатних пам'яток історії та культури України: Постанова Кабінету Міністрів України від 23 квіт. 1999 р. №700 // Офіційний вісник України. – 1999. – №17. – Ст. 741.

14. Про концептуальні напрямки діяльності органів виконавчої влади щодо розвитку культури: Постанова Кабінету Міністрів України від 28 червня 1997 р. // Урядовий кур'єр. – 1997. – 31 липня.

15. Реформування законодавства для забезпечення правової підтримки розвитку культури в Україні // Ключові проблеми і тенденції розвитку культури в Україні: Проект Міжнародного фонду "Відродження". – К., 2002. – 23 с.

16. Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України від 8 червня 1995 року №1к/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – №18. – Ст. 113.

17. Про Положення про Міністерство культури і мистецтв України: Указ Президента України від 31 серп. 2000 р. №1038/2000 // Офіційний вісник України. – 2000. – №35. – Ст. 1483.

18. Карлова В.В. Державна політика у сфері культури: сутність та особливості реалізації в сучасних умовах: Дис. канд. наук з держ. управління: 25.00.01 / Українська академія державного управління при Президентові України. – К., 2003. – С. 73.

19. Там само.

20. Закон України "Про місцеве самоврядування" // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – №24. – Ст. 170.

21. Закон України "Про місцеві державні адміністрації" // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – №20–21. – Ст. 190.

ЗМІСТ

ФІЛОЛОГІЯ

Арват Н.М. Троищность повісти Н.В.Гоголя "Невский проспект"	3
Банзерук О.В. Особливості творчої манери та мовностилістичні засоби пісенності в ліриці Віктора Забіли	9

ІСТОРІЯ

Щербина С.В. Розміщення ремісничих цехів на території Чернігово-Сіверщини у XVII–XVIII ст.	16
Пилипенко В.М. Українська шляхта про оборону південно- східного кордону на початку XVII ст. (до Хотинської війни).....	23
Гапоненко Д.І. Ніжинський Ветхоріздвяний Георгіївський монастир (XVII – початок XVIII ст.)	32
Мельник Л.М. Історія України у видавничій діяльності О.Бодяньського (1808–1877).....	38
Коваленко О.Б. "Записка о времени основания или учреждения губернских и поветовых городов Черниговской губернии" (1829 р.) як пам'ятка регіональної історіографії	54
Коваленко О.О. Г.Милорадович і часопис "Черниговский листок"	59
Тоцька Ж.В. Краєзнавча діяльність Чернігівського губернського статистичного комітету (дореформений період)	67
Рахно О.Я. Земська реформа 1864 р. і запровадження земського самоврядування у Ніжинському повіті Чернігівської губернії	73
Слобожаніна Н.П. "Черниговская газета" (1877–1878 рр.) як джерело з регіональної історії	80
Коростильов Т.В. Європа очима професора І.Г.Турцевича	86
Гордієнко Д.С. Професор Петро Люперсольський – місце та роль в історичній науці	92
Самойленко О.Г. Методологічні та історіографічні сентенції історика Вітольда Новодворського	102

Іванюк О.Л. Етнічний склад міського населення Чернігівської губернії наприкінці XIX ст. за матеріалами опублікованих статистичних документів Російської імперії.....	114
Каплін Д.С. Західна історіографія проблеми військового полону на території українських земель у контексті	120
Котюк В.О. Політична еліта України в період революції 1917–1921 рр.: міжнаціональний вимір	129
Михайленко Г.М. Історик в еміграції: наукові студії О.Лотоцького у Варшаві	135
Прядко І.М. Промислова політика радянського уряду на Україні в роки непу: історіографія питання	143
Непотенко І.В. Розвиток комунального господарства Чернігова у 20–30-х рр. XX ст.	152
Білецька С.П., Чернега П.М. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні як прояв антиукраїнської політики радянської влади.....	157
Кузьменко Ю.В. Номенклатура – привілейований клас українського радянського суспільства (друга половина 80-х – початок 90-х рр. XX ст.)	166
Даниш Л.В. Роль П.Тичини в суспільному житті та культурному розвитку України.....	181

КУЛЬТУРОЛОГІЯ. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ. МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Ткаченко В.В. Трагічна доля видатного мовознавця В.М.Ганцова (1892–1979) та його внесок у розвиток української філології	191
Баранкова Н.О. Чи можна вважати професора М.В.Рево засновником центру мікробіологічних досліджень у м.Чернігові?	198
Мішук С.М. Колекція рукописних книг та стародруків Катеринославського обласного музею ім. О.Н.Поля на початку XX ст.: формування, опис та дослідження.....	206
Дудка Р.А. Духовне життя сучасного Ніжина: відродження чи криза?	216
Семенова М.В. Нормативно-правова база в сфері культури: проблема практичної реалізації.....	223

Наукове видання

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 51

*Регіональна історія та культура XVII–XX ст.:
сучасний погляд на проблеми та особи*

**Відповідальний редактор та упорядник
Самойленко Григорій Васильович**

Технічний редактор: Лисенко М.М.
Комп'ютерна верстка та макетування: Борщ О.В.
Літературний редактор: Лісовець О.М.
Коректор: Конівненко А.М.

Підписано до друку __.04.09
Гарнітура Times
Замовлення №

Формат 60x84/16
Ум. друк. арк. 14,6

Папір офсетний
Тираж 100 прим.

Видавництво
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК №1804 від 25.05.04 р.

8(04631) 7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru